

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ**

**ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ
ДО РИЗИКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ**

Монографія

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО РИЗИКУ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Монографія

Харків
2019

УДК 159.9:355/351.74

П86

Авторський колектив:

О. С. Колесніченко, канд. психол. наук, ст. наук. співробітник (вступ, 1.1–1.4; 2.1; 3.4, висновки); **Я. В. Мацегора**, канд. психол. наук, ст. наук. співробітник (3.1–3.4; додатки А; Б); **І.І. Приходько**, д-р психол. наук, проф. (2.3; 3.1); , **А.А. Лиман** (вступ, 1.1–1.4) **О.В. Тімченко**, д-р психол. наук, проф. (1.1.2; 2.2.1); **Н. В. Юр'єва**, канд. психол. наук (2.2; 2.3.1–2.3.5; 5.1–5.3; додатки Б; В), **С. А. Горєлишев**, канд. техн. наук, доцент (4.1–4.3)

Рекомендовано вченою радою Національної академії Національної гвардії України (протокол № 6 від 31 травня 2017 р.)

Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України [Текст] : монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін. – Харків : НАНГУ, 2019. – 257 с.

ISBN 978-966-8671-54-8

У монографії наведено результати теоретико-методологічного аналізу проблеми психології екстремальної діяльності: розкрито погляди науковців на сутність готовності особистості до дій в екстремальних умовах; визначено основні підходи у вивченні цієї проблеми; проаналізовано сучасне розуміння психологічних особливостей діяльності фахівців ризиконебезпечних професій. Розроблено структуру та уточнено зміст поняття “психологічна готовність до ризику”, розглянуто динаміку індивідуально-психологічних особливостей особистості у військовослужбовців НГУ під час виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах. Визначено соціально-психологічні особливості, які впливають на психологічну готовність до ризику військовослужбовців НГУ. Надано практичні рекомендації щодо удосконалення програми психологічної підготовки військовослужбовців до дій в екстремальних умовах.

Для практичних психологів, викладачів, слухачів магістратури, аспірантів, ад'юнктів, курсантів та студентів вищих навчальних закладів – майбутніх психологів, офіцерів виховних структур, а також слухачів курсів підвищення кваліфікації офіцерського складу психологічного профілю.

Іл. 45. Табл. 35. Бібліогр. : 227 назви.

Рецензенти:

В. О. Лефтеров, начальник кафедри соціології та психології Національного університету “Одеська юридична академія”, доктор психологічних наук, професор;

В. І. Осьодло, начальник гуманітарного інституту Національного університету цивільної оборони України, заслужений працівник освіти України, доктор психологічних наук, професор

УДК 159.9:355/351.74

ISBN 978-966-8671-54-8

© Національна академія Національної гвардії України, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми психологічної готовності до ризику.....	8
1.1 Сучасні підходи до визначення поняття та структури психологічної готовності до ризику.....	8
1.1.1 Основні підходи та концепції дослідження ризику і сучасний стан проблеми у психології	8
1.1.2 Особистісні фактори прийняття ризику (схильність, направленість, готовність).....	29
1.2 Психолого-юридичний аналіз нормативно-правової бази, яка визначає особливості професійної діяльності співробітників сил охорони правопорядку в екстремальних умовах.....	38
1.2.1 Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України.....	38
1.2.2 Моральна і правова детермінація ризику в службово-бойовій діяльності військовослужбовців Національної гвардії України.....	46
1.3 Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження психологічної готовності до ризику співробітників сил охорони правопорядку.....	52
1.4 Ризик, як умова подолання небезпеки у службово-бойовій діяльності військовослужбовців Національної гвардії України.....	59
РОЗДІЛ 2. Емпіричне вивчення психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України.....	64
2.1 Структура та методи емпіричного дослідження психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України	64
2.2 Визначення структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України.....	68
2.3 Динаміка та особливості психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України.....	78
2.3.1 Оцінка здатності до вольового зусилля як компонента психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України.....	78
2.3.2 Оцінка здатності до військової товарищескості як компонента психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України.....	87
2.3.3 Оцінка професійної ідентичності як компонента психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України	89
2.3.4 Оцінка здатності до витримки як компонент психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України	92
2.3.5 Визначення типів психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України.....	97

2.3.6 Створення рівняння регресії для прогнозування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України	108
РОЗДІЛ 3. Розроблення психодіагностичної методики визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України	118
3.1 Визначення структури методики “Психологічна готовність до ризику”	118
3.2 Визначення показників якості методики “Психологічна готовність до ризику”	124
3.2.1 Надійність методики “Психологічна готовність до ризику”	124
3.2.2 Валідність методики “Психологічна готовність до ризику”	125
3.3 Диференційна здатність методики “Психологічна готовність до ризику” і нормування для різних категорій військовослужбовців Національної гвардії України	130
РОЗДІЛ 4. Розроблення автоматизованого психодіагностичного комплексу визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України	134
4.1 Структура баз даних та їх логічний взаємозв’язок у психодіагностичному комплексі, який установлює рівень психологічної готовності до ризику	134
4.2 Створення модуля проведення опитувань психодіагностичного комплексу, який установлює рівень психологічної готовності до ризику ...	139
4.3 Розроблення блоку аналізу результатів тестування та визначення рівня психологічної готовності до ризику	147
РОЗДІЛ 5. Розроблення соціально-психологічного тренінгу формування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України та визначення його ефективності	157
5.1 Настанова до соціально-психологічного тренінгу “Формування психологічної готовності до ризику військовослужбовця Національної гвардії України”	157
5.2 Програма соціально-психологічного тренінгу “Формування психологічної готовності до ризику військовослужбовця Національної гвардії України”	161
Анкета оцінювання ефективності тренінгу	200
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАНЬ	206
ДОДАТКИ	223
Додаток А. Експертна оцінка визначення обсягу та змісту поняття “психологічна готовність до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України”	223
Додаток Б. Психодіагностичні методики дослідження компонентів психологічної готовності до ризику	225
Додаток В. Показники компонентів психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України	250

**ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ,
СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ**

В/сл	– військовослужбовець
БД	– база даних
ДМО	– методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки Л.Н. Собчик
ЗСУ	– Збройні сили України
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МВСУ	– Міністерство внутрішніх справ України
МНС	– Міністерство надзвичайних ситуацій України
НГУ	– Національна гвардія України
ОЧР	– методика “Особистісні чинники прийняття рішень” Т. В. Корнілової
СБД	– службово-бойова діяльність
ММРІ	– Міннесотський багатовимірний особистісний опитувальник
PSK	– методика діагностики готовності до ризику Г. Шуберта
ККУ	– Кримінальний кодекс України

ВСТУП

Виконання службово-бойових завдань військовослужбовцями НГУ постійно супроводжується загрозою для життя та здоров'я; виключною динамічністю, напругою, швидкоплинністю та змінністю ситуацій; неповною, невизначеною, неправдивою чи суперечною дійсністю інформацією; дефіцитом часу для прийняття рішень; неочікуваністю виникнення нової екстремальної чи погіршення наявної ситуації та, безперечно, підвищеним ризиком для здоров'я та життя. Саме ці умови виконання службово-бойових завдань обумовлюють наявність належного рівня професійних знань, вмінь й навиків діяти в умовах ризику, відповідних функціональних, операціональних і особистісних якостей, достатнього рівня готовності до дій (ризик) в екстремальних умовах, що буде характеризувати військовослужбовця НГУ як професіонала. У зв'язку із цим, зараз украй важливе значення набуває вивчення психологічної готовності до ризику в службово-бойовій діяльності військовослужбовців НГУ.

Ураховуючи збільшення в сучасній психологічній науці кількості досліджень, котрі присвячені різним особливостям та проявам ризику в життєдіяльності людей, ставлення до нього, прийняття чи уникнення, необхідно відмітити певну недостатність розроблення питання психологічної готовності до ризику в професійній діяльності фахівців екстремального профілю діяльності.

Дослідженням ризику займались А. П. Альгін, Т. Баліка, А. Я. Билиця, О. В. Вдовіченко, С. Єгормін, Е. Е. Єгорова, В. І. Зубков, Е. П. Ільїн, М. В. Куркін, А. І. Левченко, В. Я. Оніщенко, А. І. Папкін, В. А. Петровський, О. Ренн, Є. М. Рудніченко, Г. М. Солнцева, U. Beck, V. T. Covello, H. Heim, D. Kahneman, N. Luhmann, J. Mumpower, P. Slovic, A. Tversky та ін. Власне особливості відношення та готовності до ризику (а також прийняття рішень в умовах ризику) розглядали Л. М. Абсалямова, В. Д. Абчук, А. В. Безродний, С. Н. Богомолова, О. А. Бурова, А. В. Вайнер, Т. В. Грязнова, М. Ю. Єлагіна, А. М. Ємельянов, В. Л. Зверев, М. А. Кленова, Ю. Козелецький, Д. В. Колесов, Ж. С. Костюк, М. А. Котик, Т. В. Корнілова, В. М. Львов, А. Г. Ніазашвілі, В. Д. Рудашевський, Є. Р. Хабібулін, Т. В. Чудина, Н. Л. Шликова, О. Н. Яницький та ін. Відносно професійної діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій (військовослужбовців різних військових формувань, співробітників міліції, рятувальників тощо) вивченням ризику та психологічної готовності до ризику займались: Н. В. Жигінас, І. Т. Кавецький, О. М. Кір'янова, О. В. Комаров, Н. С. Левінцова, В. Б. Моторін, О. М. Назарова, А. І. Петімко, Ю. В. Петрова, О. Н. Савчук, М. К. Сайфетдінова, А. П. Самонов, М. М. Старостіна, А. М. Столяренко, І. Ю. Сундієв, О. М. Хлонь, С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко.

Для вивчення проблеми психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ важливо: по-перше, визначити місце та роль ризику в їх службово-бойовій діяльності; по-друге, провести теоретико-методологічний аналіз проблеми психологічної готовності до ризику фахівців

екстремального профілю діяльності, в тому числі військовослужбовців НГУ; по-третє, визначити особливості, що впливають на стан психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ; у четверте, виділити основні погляди визначення структури психологічної готовності до ризику та механізмів її формування. Це дозволить в подальшому в більш повному обсязі дослідити структуру психологічної готовності до ризику та механізми її формування у військовослужбовців НГУ.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ

1.1 Сучасні підходи до визначення поняття та структури психологічної готовності до ризику

1.1.1 Основні підходи та концепції вивчення ризику і сучасний стан проблеми у психології

Не зважаючи на тривалу історію використання поняття ризик у науці та практиці, на зростаючу кількість даних із цієї проблеми, досі не існує його загальноприйнятого трактування, яке давало б цілісне уявлення про феномен. Визначення ризику утворюють цілий спектр, в якому на перший план висуваються то імовірнісні, то афективні особливості. Його інтерпретації досить численні й істотно різняться. В цьому разі виділяють статистичний і соціологічний підходи, засновані на різному співвідношенні об'єктивного і суб'єктивного компонентів ризику (насамперед, міри невизначеності). Обговорюється співвідношення ризику з близькими за значенням категоріями (“небезпека”, “загроза”, “безпека”, “надійність”).

Етимологія слова “ризик” не зовсім ясна. У тлумачних словниках перші згадування ризику відносяться до середини XVI ст. в Німеччині та другій половині XVII ст. в Англії [1; 2].

“Ризикувати”, “ризикнути” у словнику В. І. Даля [3] визначається як: “пускатися навмання на невірну справу, наважитися на щось, йти на “авось”, робити що-небудь без вірного розрахунку, піддаватися випадковості, діяти сміливо, заповзято, сподіваючись на щастя, ставити на кін (від гри); ризикувати чимсь, піддаватися будь-чому, відомій небезпеці, мінливості, невдачі”.

У словнику С. І. Ожегова дається більш коротке визначення “ризик”: “можлива небезпека, загроза; йти на ризик; дія навмання в надії на щасливий результат; на свій ризик або на свій страх; ризик діяти” [4].

У такому розумінні закладені базові елементи, які входять в сучасні визначення ризику: небезпека, невизначеність, випадковість. Так, у сучасній науковій літературі ризик подається як ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату і можливі несприятливі наслідки у випадку неуспіху [3]–[11]. До того ж цьому терміну відповідають такі три основні взаємопов'язані значення:

- ризик як міра очікуваного неблагополуччя в разі неуспіху в діяльності, обумовлена поєднанням імовірності неуспіху та ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку;

- ризик як дія, виконання якої ставить під загрозу задоволення якоїсь досить важливої потреби, або ж у деякому відношенні загрожує суб'єкту втратою (травмою, шкодою, програшем);

- ризик як ситуація вибору між двома (чи більше) можливими варіантами

дій, результат чого проблематичний і пов'язаний з можливими і несприятливими наслідками: менш привабливим варіантом, але більш надійним та більш привабливим, але менш надійним [3], [4], [8], [9], [11].

А. П. Альгін указує на таке: “прагнучи «зняти» ризиковану ситуацію, суб'єкт робить вибір і прагне реалізувати його. Цей процес знаходить своє вираження в понятті «ризик». Останній існує як на стадії вибору рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації. І в тому і в іншому випадку ризик постає моделлю зняття суб'єктом невизначеності, способом практичного вирішення протиріччя в разі неясного (альтернативного) розвитку протилежних тенденцій у конкретних обставинах” [5].

Отже ризик характеризується небезпекою або, принаймні, небажаністю можливого результату або розвитку ситуації. Але в останній закладена також невизначеність, що пов'язана із нестачею нашого знання, наявної інформації або припускає також інші, в тому числі сприятливі, наслідки. На результат можуть впливати численні випадкові чинники, які призводять до випадковості реалізації можливих результатів.

В інших визначеннях також відображаються ці риси (небезпека, невизначеність, випадковість), але часто одна із них превалює, відтіняючи або навіть витісняючи інші. Наприклад, визначення ризику як міри небезпеки ґрунтується на основоположній особливості ризику (небезпеки), але у цьому разі залишаються за кадром інші ключові моменти, пов'язані з невизначеністю й випадковістю. Коли мова йде про спекулятивні невизначеності, в яких є як негативні (програші), так і позитивні (виграші) результати, також вживається термін ризик, де невизначеність вже займає центральне місце, а небезпека, імовірна тільки у ряді випадків, відтісняється на другий план [1], [12]–[19].

Як бачимо, у разі визначення ризику використовують як поняття “небезпека”, так і “загроза”. Наприклад, У. Веєк (У. Бек) [10] розуміє під ризиком систематичну взаємодію з загрозою та небезпекою, що виникають внаслідок процесів модернізації. В дослідженнях Н. А. Альошиної по суті мова йдеться про ризик як небезпеку [20]. А. І. Петімко та В. Л. Зверев також указують: “якщо немає загрози, то немає і ризику. Для того, щоб існував ризик, необхідна небезпека або, принаймні, небажаність можливого результату” [21].

В свою чергу Д. В. Колесов та В. О. Пономаренко вважають, що ризик завжди пов'язаний із загрозою й небезпекою. В цьому разі вчені не вказують про синонімічність або суттєву відмінність між семантикою цих слів. В їх розумінні небезпека виступає певною ворожою силою або силою протидії намірам людини. Загроза визначається ними як реальність збитку і конкретного змісту. Саме наявність небезпеки і визначеність загрози перетворює будь-яку життєву ситуацію в ситуацію ризику. Ризик – це завжди протидія небезпеки і протистояння загрозі [22].

О. М. Хлонь [23] вказує на ризик як специфічний вид небезпеки, проте вже, навпаки роблячи наголос на тому, що ці поняття неможна ототожнювати: “категорії ризику та небезпеки відрізняються в юридичному, психологічному та загальному розумінні, про що свідчить низка розбіжностей між ними, серед

яких такі: на відміну від небезпеки, ризик – це вибір, вільне волевиявлення; нерозривний зв'язок ризику з діянням; ризик має суб'єктивні риси”. За його думкою, ризик – це обдуманий та обраний варіант дій, у цьому разі, на відміну від небезпеки, ризику можуть бути притаманні позитивні елементи.

N. Luhmann (Н. Луман) також доводить помилковість порівняння ризику з небезпекою [1]. Точніше він робить акцент на тому, що визначення ризику залежить від суб'єкта, який потрапляє в ситуацію невизначеності: для одних людей ситуація буде сприйматись як ризикована, для інших як небезпечна. Дослідник пояснює свою точку зору виходячи з того, що ризик відноситься до сфери суб'єкта, який проявляє активність до оточуючої дійсності та приймає рішення, небезпека ж є продуктом середовища і стосується об'єкта. До того ж, про ризик, на думку Н. Лумана, говорять тоді, коли прийняте рішення вважається таким, без якого збиток, втрати, тобто будь-який несприятливий результат, могли і не виникнути. Не заперечуючи наведеного вище, лише зазначимо, що необхідно урахувати також той факт, що людина може піддаватися ризику і не по своїй волі. Інша справа, що джерело небезпеки як об'єктивна даність (наявність шкідливого фактора) і ризик дійсно не одне і те ж.

Дійсно “ризик” сприймається передусім як загроза і небезпека настання невігідних або утратних наслідків. Утім, “загроза” і “небезпека” до певного моменту абсолютно не пов'язані з ризиком. Загрозу можна визначити як можливу небезпеку шкідливих наслідків, а небезпеку – як можливість їх настання [4]. Тому невірно, як наголошує В.А. Ойгензіхт “ставити знак рівності між цими категоріями і ризиками, як можна ототожнювати ризик із самою подією або обтяженням невігідними наслідками” [24].

Порівняння визначень “ризик”, “загрози” та “небезпеки” вітчизняними та зарубіжними науковцями наведені в таблиці 1.1 [25].

Таблиця 1.1 – Визначення “ризик”, “загрози” та “небезпеки” вітчизняними та зарубіжними науковцями

Визначення	Автор
1	2
Визначення поняття “ризик” вітчизняними та зарубіжними науковцями	
Ризик – це ступінь вірогідності певної негативної події, яка може наступити у певний час або за певних обставин на території об'єктів економічної діяльності	М. В. Куркін
Ризик – можливе відхилення від намічених результатів як у позитивний бік, так і в негативний	В. Л. Дикань, І. В. Воловельська, О. В. Маковоз
Ризик – це об'єктивно-суб'єктивна категорія, що пов'язана із певною мірою невизначеності результату внаслідок прийнятого рішення (дії і/або обставин)	Є. М. Рудніченко
Ризик трактують як усвідомлену можливість небезпеки, а також як можливість збитків або неуспіху в якійсь справі	Великий тлумачний словник сучасної української мови
Ризик – об'єктивна реальність, яку необхідно урахувати під час планування діяльності в майбутньому	І. І. Сахарцева

Кінець таблиці 1.1

1	2
Ризик у загальному випадку слід розглядати як можливість або загрозу відхилення результатів конкретних рішень, або дій від очікуваних	С. М. Ілляшенко
Визначення поняття “небезпека” вітчизняними та зарубіжними науковцями	
Небезпека – можливість, ймовірність якогось лиха, нещастя, шкоди й таке інше	Сучасний тлумачний словник
Небезпека – можливість заподіяння шкоди споживачам та інтересам особи, суспільства, держави	М. В. Куркін
Небезпека – це існуюча або потенційна можливість дії загрози, вплив якої може завдати шкоди будь-якому суб’єкту чи об’єкту	М. Ю. Погосова
Небезпека – це об’єктивно існуюча реальність, яка може порушити стан рівноваги суб’єктів і призвести до негативних наслідків	Є. М. Рудніченко
Небезпека – цілком усвідомлена, але не фатальна ймовірність заподіяння шкоди, що визначається наявністю об’єктивних або суб’єктивних факторів, яким притаманні вражаючі властивості	Є. Олейніков
Визначення поняття “загроза” вітчизняними та зарубіжними науковцями	
Загроза – можливість, неминучість небезпеки	Сучасний тлумачний словник
Загроза – можлива небезпека, сукупність факторів та умов, які ставлять небезпеку в крайньому своєму вираженні потреб та інтересів особи, суспільства, держави	М. В. Куркін
Під загрозою діяльності суб’єкта підприємництва можна розуміти потенційні чи реальні дії певних осіб (юридичних чи фізичних), здатні нанести конкретному суб’єкту матеріальної або моральної шкоди	М. І. Зубок
Загроза – сукупність умов, процесів, факторів, які перешкоджають реалізації національних інтересів або створюють небезпеку для них та суб’єктів господарської діяльності	О. Ареф’єва, Т. Кузенко
Загроза – це найбільш конкретна та безпосередня форма небезпеки або сукупність умов і факторів, які створюють небезпеку різним суб’єктам	Є. Олейніков, А. Пекін
Загроза – це конкретна і безпосередня форма небезпеки або сукупність негативних чинників та умов	М. М. Єрмошенко
Загроза – це наслідок небезпеки у вигляді об’єктивізованого чинника потенційно негативної дії	Є. М. Рудніченко

На думку Ж. С. Костюка [25] “загроза є частиною ризику і конкретною формою небезпеки, яка виникає у разі негативного наслідку прийнятого рішення чи невиправданого ризику”.

Отже небезпека, як і загроза, є більш об’єктивними категоріями, що реально існують поза свідомістю людини і незалежно від її волі, а ризик – є категорією суб’єктивною [26], що указує на залежний від людини вибір та послідуочі наслідки, які необхідно ураховувати та прораховувати.

Математичні формалізації поняття ризику також неоднозначні й ще більш

розширюють спектр визначень цього терміну. Але чим повніше ці характеристики відображаються в математичному формулюванні, то трактування ризику стає більш загальним і універсальним [27]. Дотепер у науці панує інтерпретація поняття “ризик” з точки зору статистичного підходу або раціоналістичної традиції. Так, ризик визначається як можливість (ймовірність) настання несприятливої події та/або кількісної міри такої події (збитку). Такого підходу дотримується більшість вітчизняних фахівців у галузі точних і природничих наук із аналізу природного та техногенного ризику [28]–[31].

Інший важливий аспект раціоналістичної традиції тлумачення ризику (на додаток до питання його вимірності) пов’язаний із проблемою співвідношення об’єктивної та суб’єктивної сторін ризику [5], [32]–[34]. В рамках зазначеної традиції перевага віддається суб’єктивній концепції, яка розглядає ризик як результат певних рішень індивіда чи колективу та їх ставлення до цього рішення. Найбільш яскраве вираження цей підхід знайшов у роботах відомого німецького вченого У. Бека, який уперше дав характеристику сучасного суспільства як “суспільства ризику”, що стала крилатим виразом [29], [35], [36].

Сучасна психологія вважає недостатнім трактування категорії “ризик” виключно із раціоналістичних позицій, коли поведінка людини передбачається як завжди прогнозована; не менш важливі культурна і психологічна сторони цієї категорії. Цим визначаються особливості ставлення людини до самого ризику, його дефініції та інтерпретації [27].

Психологічні аспекти поведінки людей у ситуації ризику опинилися в центрі уваги психологів у період становлення прикладної психології. Схильність до ризику розглядалася як особистісна властивість, яка виступає як професійно-важлива якість в небезпечних професіях або як небажана якість, протипоказання в професіях, де необхідно проявляти обережність, обачність. Як зазначає М.А. Котик [33], схильність до ризику оцінювалася за допомогою ситуативно-поведінкових методів або опитувальних методів, що ґрунтуються на самооцінці, самозвіті. Детальніше на психологічних аспектах сприйняття ризику зупинимось дещо пізніше.

У другій половині ХХ ст. дослідження ризику починають поступово проникати в інші прикладні галузі науки. Дослідження техногенного ризику спочатку пов’язувались з різними аспектами роботи ядерно-технічних установок, об’єктів хімічної промисловості та ракетно-космічної техніки. Після низки великих аварій, що призвели до забруднення навколишнього середовища і численних людських жертв, розпочав інтенсивно розвиватися напрям дослідження ризику стосовно впливів на здоров’я й навколишнього середовища [30], [37].

У психології праці та інженерній психології центральним питанням є дослідження надійності й продуктивності діяльності, особливо у таких професіях, де превалює високий рівень екстремальних ситуацій і значуща ціна помилок людини (наприклад, діяльності людини як оператора складних систем управління, в процесі прийняття рішень). Психологія здоров’я розглядає ризик з точки зору особистого вибору або моделей поведінки, які можуть призводити

до виникнення захворювань, пов'язаних зі способом життя. В економічній психології особлива увага приділяється новим видам ризику – управлінському і економічному.

Теоретичні концепції, що описують механізми ризикованої поведінки, базуються на соціально-когнітивному підході. В його рамках поведінка взаємозалежна і взаємообумовлена зовнішніми і внутрішніми факторами. До внутрішніх факторів різні автори відносять: вікові та особистісні особливості, специфіку протікання біологічних, емоційних і когнітивних процесів, установки і переконання, суб'єктивні оцінки ризикованості тієї чи іншої поведінки [38]–[40].

Феномен ризику носить міждисциплінарний характер і вивчається як психологами (О. С. Дейнека, А. Л. Журавлев, Є. П. Ільїн, Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, М. А. Котік, В. В. Кочетков, Б. Ф. Ломов, В. М. Львов, В. А. Петровський, В. П. Позняков, І. Г. Скотнікова, Г. М. Солнцева, В. О. Хащенко, Н. Л. Шликова, D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky та інші) так і фахівцями у галузі наукового управління, соціології, політики, економіки та фінансів (А. П. Альгін, А. А. Арямов, В. С. Вахштайн, Ю. А. Зубок, І. Ю. Івченко, С. В. Малахов, П. Я. Пісной, Л. Н. Тепман, Н. В. Хохлов, В. В. Черкасов, Г. В. Черпова, С. Ю. Яковлєв, A. Giddens, G. Kates, R. Kenett та інші).

Значний прогрес у галузі дослідження ризиків, досягнутий в останні десятиліття, цьому новому міждисциплінарному науковому напрямку практично дав можливість виділитись в самостійну дисципліну [27], [41], [42].

Останнім часом широко розвиваються дослідження сприйняття ризику, відношення до нього, прийняття, направленості, схильності та готовності до ризику, які, будучи частиною процедури управління ризиком, виділяються в самостійні напрямки у рамках методології аналізу ризику [43]–[45]. Саме сприйняття ризику, базуючись на суб'єктивній оцінці об'єктивних умов, може по-різному впливати на процес ухвалення рішення в ситуації невизначеності.

Важливим методичним аспектом є дослідження об'єктивних і суб'єктивних коренів ризику. Оскільки існують ситуації, коли ризик є невід'ємною частиною природного і соціального середовища, і коли ризик є лише породженням ставлення до життя [46].

Об'єктивне розуміння ризику вказує на наявність невизначеної можливості несприятливого результату, незалежної від волі та свідомості особи, яка перебуває в умовах ризику [47]. В цьому підході до вивчення ризику його джерела виводяться в навколишнє середовище людини. Вплив особи, яка перебуває в умовах ризику, можливий лише за рахунок впливу на навколишнє середовище як на джерело ризику. Тому, дослідженням ризикової ситуації є виявлення й вивчення джерел ризику і невизначеності [48]–[53]. Деякі дослідники, також розглядаючи ризик як об'єктивну категорію, вказують, що саме об'єктивність дозволяє регулювати взаємовідносини між людьми, трудовими колективами, організаціями та іншими суб'єктами суспільної діяльності, що виникають внаслідок перетворення можливості (можливої небезпеки) в дійсність [53]–[55]. В цьому разі ризик розглядається як поняття,

що являє собою можливу небезпеку випадкового виникнення негативних результатів.

Об'єктивна природа ризику проявляється в тому, що це поняття відображає реально існуючі в суспільному житті явища, процеси, сторони діяльності. Цільне пояснення стосовно цього дає А. П. Альгін: “так само як люди не в змозі скасувати природно-історичні закони (хоча вони можуть і не знати про них), не можна скасувати і ризик у певних ситуаціях. Об'єктивність ризику зв'язана і з тим, що він породжується процесами <...>, існування яких у кінцевому рахунку не залежить від свідомості людини” [5]. Кожне ризиковане діяння в деякій мірі розраховано на певний успіх, але цей успіх може і не наступити, що і закладає в категорію ризику об'єктивний елемент небезпеки. Через те даремно, наприклад, Ю. В. Баулін визначає ризик як “об'єктивний стан виникнення шкоди, при якому невідомо, наступить шкода чи ні” [56].

Для суб'єктивного розуміння ризику характерно урахування особистісного ставлення та оцінки невизначеності. Іншими словами, джерело невизначеності лежить не в самій ситуації, а у суб'єктивному ставленні до неї. Зокрема суб'єктивні ймовірності реалізації невизначеної можливості несприятливого результату не мають прямого відношення до дійсних шансів його реалізації, а виражають те, що особа, яка приймає рішення, думає про таку можливість з точки зору сприйняття потенційної реалізації негативних наслідків [24], [57]–[60].

До суб'єктивних факторів ризику можна віднести, наприклад, такі: недосконалість методів будь-яких розрахунків, некомпетентність осіб, яким необхідно діяти в умовах ризику, витік інформації, низький рівень управління й організації праці тощо [54].

Суб'єктивні ризики, як зазначає Є. П. Ільїн [10], варто розділяти на реальні та уявні. В цьому випадку реальний ризик – це прийняття людиною рішення в разі існування ймовірності дійсної небезпеки. Такі види ризику пов'язані скоріше із невизначеністю ситуації, в якій людина приймає рішення. Уявні ризики представляють собою суб'єктивне відношення особи до дійсності, до того ж ці уявні небезпеки, загрози, які людина вигадує, в його свідомості виступають як реальні. Часто вони породжуються невідомістю, недостатністю інформації або досвіду дій у подібних ситуаціях ризику, що, у свою чергу, породжує страх.

Так, суб'єктивна концепція орієнтована на дії суб'єкта, ураховує усвідомлення наслідків цим суб'єктом, вибір варіанта своєї поведінки, що, у свою чергу, обґрунтовує покладання відповідних обов'язків або звільнення від них. Через те, що з точки зору цієї концепції прояв ризику завжди пов'язаний із волею та свідомістю людини, то ризик – це вибір варіанта поведінки із урахуванням небезпеки, загрози, можливих наслідків [5].

На суб'єктивне сприйняття ризику впливає безліч чинників, які можна поділити на три категорії [41], [61]:

– когнітивні (життєвий і професійний досвід, знання посадових норм, інструкцій та інше);

– психічні стани, що викликані актуальною ситуацією й впливають на її оцінку (наприклад, зниження критичності мислення та ослаблення уваги під впливом стомлення, хвороби, емоційного хвилювання, неможливість правильної оцінки через дефіцит часу тощо);

– стійкі мотиваційні та особистісні особливості, що впливають на поведінку в небезпечних ситуаціях і ставлення до наслідків.

Отже, на нашу думку, ризикована діяльність завжди характеризується об'єктивністю (невизначеність ситуації) та суб'єктивністю (свідома дія навмання). Суб'єктивна сторона ризику виражається в його психологічних аспектах і охоплює його суб'єктивну оцінку (в чому полягає ризик із точки зору суб'єкта й який його ступінь) та прийняття ризику (вибір суб'єктом дій із тим або іншим ступенем ризику). Суб'єктивна оцінка ризику вимагає, насамперед, відповідного рівня професійних знань; їх відсутність або недостатність призводить до неадекватної оцінки ситуації. Об'єктивна сторона ризику – мотиваційна. Вона визначається ступенем небезпеки (збитку, втрати) у випадку невдалого результату ризикованої дії та значимістю виграшу в разі вдалого результату, а також передбачуваними вірогідностями вдалих і невдалих результатів.

Окрім суб'єктивності та об'єктивності виділяються також такі характерні ознаки ризику як невизначеність, альтернативність, ймовірність, випадковість, суперечливість та ін. [5], [10], [48], [62]. Ці ознаки обов'язково знаходять свій прояв у ситуаціях ризику, з якими суб'єкти постійно зіштовхуються в реальній дійсності – в повсякденному житті та у різних сферах професійної діяльності, особливо військовослужбовці (в/сл) під час виконання службово-бойових задач (СБЗ) в бойових умовах.

Так, потрапляючи в умови ризику, перед суб'єктом обов'язково стоїть потреба вибору одного із декількох варіантів розвитку в подальшому подій, що мають різні ймовірності здійснення. В цьому разі один із варіантів прийнятого ним вибору оцінюється як більш або менш ризикований.

До того ж, розглядаючи службово-бойову діяльність військовослужбовців НГУ, варто указати, що ризик також може бути пов'язаний з вибором такого варіанта дій (рішення), який може йти в розріз із інструкціями, наказами, правилами. Причому, якщо невиконання або відступ від обов'язкових приписів (наприклад, вимог бойового статуту) призведе до вдалого результату (успіху) діяльності, то оцінка цього варіанта рішення може бути дана позитивна і навіть висока [63]. Крім того, якщо під час оцінювання військовослужбовця, який обрав цей варіант рішення, не буде акцентуватися увага на невідповідність вимогам бойового статуту, то швидше за все, цей вибір можуть назвати “творчим”, “інноваційним”. Однак у разі невдалого результату діяльності фахівця буде пред'явлено звинувачення якнайменше в порушенні вимог статуту. Цим же буде пояснюватися й невдалий результат усієї діяльності.

Взагалі відсутність необхідності вибору знімає розмову про ризик. Так, за А. П. Альгіним “ситуації, коли виникає необхідність вибору рішення з декількох варіантів і коли результати цих рішень можуть бути оцінені з тією

або іншою часткою ймовірності” [64], вважаються ризиковими. Тобто, якщо ситуація, що характеризується принаймні неоднозначністю та необхідністю альтернативи, уже може вважатися ризикованою. “Без рішень та їх втілення ризик попросту не існує” [65].

Залежно від конкретного змісту ситуації ризику альтернативність володіє різним ступенем складності й вирішується різними способами. Якщо у життєвих ситуаціях вибір здійснюється, як правило, завдяки минулому досвіду та інтуїції, то у разі оптимального вирішення того чи іншого адміністративного, виробничого, політичного або іншого виду завдання (в нашому випадку службово-бойового завдання військовослужбовцем НГУ) додатково потрібні спеціальні методи і методики [5].

Але також варто указати, для того, щоб існував ризик, необхідна небезпека, в якій, як ми дещо раніше зазначали, закладена невизначеність [4], [18], [66]–[69]. Причому, як вказує А.П. Альгін, акцентувати увагу на цій характеристиці ризику важливо не у зв'язку з тим, щоб знайти засоби, що дозволяють повністю позбутися впливу факторів невизначеності (що практично, мабуть, нездійсненно), а у разі необхідності врахування ризику з метою відбору раціональних альтернатив [5]. В цілому невизначеність – досить широке поняття, що означає неоднозначність, відсутність повного знання про результати та умови вирішення якоїсь ситуації [48]. Дійсно у повсякденному житті, а також, наприклад, у професійній діяльності військовослужбовців НГУ є достатня кількість ситуацій, для яких характерні вищевказані ознаки й які не мають не тільки однозначного результату, але й взагалі правильного вирішення.

Ці ознаки, як було зазначено раніше, характерні й для ситуації ризику, оскільки особа, яка здійснює пошук оптимального рішення, робить його в умовах невизначеності. Не можна не брати до уваги висловлювання А. П. Альгіна про те, що “ризикова ситуація є різновидом невизначеної...” [5], в цьому разі, якщо існує можливість кількісно та якісно визначити ступінь ймовірності того чи іншого варіанта, то це і буде ситуація ризику [10].

Власне, ризик “і виникає лише тоді, коли рішення приймається в умовах невизначеності, коли потрібно зробити вибір з декількох варіантів, коли за допомогою спеціальних методик або ґрунтуючись на попередньому досвіді, інтуїції можна оцінити ймовірність досягнення потрібної мети і можливість невдачі. Таким чином, ризик не виникає, якщо немає невизначеності, якщо відсутня можливість вибору або не можна установити ймовірність здійснення прийнятого рішення” [64], [48].

Подібну думку відображає О. Ренн, говорячи про те, що “всі концепції ризику мають один спільний елемент: розділення реальної дійсності та можливості. Якщо майбутнє було б визначене або незалежне від людської діяльності в сьогоденні, термін “ризик” не мав би сенсу. Поняття “ризик” має підставу, тільки коли визнається відмінність між дійсністю й можливістю того, що у результаті природних подій або людських дій може виникнути небажаний стан дійсності” [27]. Таким чином, якщо кінцеві результати настання подій визначені, то ризик у такому випадку відсутній.

Так, виникнення невизначеності, яка свого роду є мірою інформації [70] пов'язано із безліччю джерел: із неповнотою, недостатністю інформації про об'єкт, процес, явище, відносно до якого приймається рішення, з обмеженістю людини в збиранні та переробленні такої інформації, а також із постійною мінливістю інформації про об'єкти [5], [38], [48], [71], [72]. Наведемо основні види та джерела невизначеності, на які вказує В.Ф. Капустін (див. табл. 1.2) [73].

Таблиця 1.2 – Види та джерела виникнення невизначеності

Вид невизначеності	Інтерпретація
Перспективна	Об'єкт до кінця не вивчений. Можлива поява факторів, існування яких принципово неможливо передбачити
Ретроспективна	Повна або часткова відсутність інформації про поведінку об'єкта у минулому
Технічна	Обмежена точність методів та інструментів, які використовують в процесі аналізу
Стохастична	Імовірнісний характер досліджуваних процесів
Невизначеність стану природи	Повне або часткове незнання природних умов, в яких доведеться приймати рішення або діяти
Невизначеність цілеспрямованого протистояння	У ситуації взаємодії двох або більше сторін кожна має неповні, неточні відомості про мотиви і характер поведінки іншої
Невизначеність цілей	Необхідність враховувати кілька різних цілей, у тому числі суперечливі
Невизначеність умов	Недостатність інформації про умови, в яких приймається рішення
Лінгвістична невизначеність	Вербальний або недостатньо точний опис характеристик досліджуваного процесу
Невизначеність дій	Велике число допустимих варіантів дій

Всі представлені види невизначеності можуть виникати під час виконання службово-бойових завдань військовослужбовцями НГУ як у мирний час, так і в період воєнних дій. Безумовно, чим менше джерел невизначеності будуть з'являтися в цьому разі, тим меншому ризику будуть піддаватись військовослужбовці в своїй службово-бойовій діяльності.

Хоча сам термін “невизначеність” в своєму розумінні передбачає недостатність інформації, неможливість оцінити у повному розмірі майбутні наслідки тощо, проте необхідно враховувати і таку характеристику ризику як виправданість, тобто ступінь ефективності, прогнозований у момент прийняття рішення. Ризик виправданий, коли очікується не тільки висока ефективність, але і впевненість в правильності оцінки, передбаченні розвитку ситуації. Вихідним пунктом і основною ознакою виправданого ризику, як зазначає А. Я. Билиця, є діяльність, починаючи від усвідомлення ситуації ризику, прийняття того або іншого рішення й закінчуючи реалізацією однієї з наявних альтернатив [48].

Виходячи зі співвідношення очікуваного виграшу чи програшу під час реалізації відповідної дії (рішення), виділяють виправданий і невиправданий

ризик. Виправданість ризику в сучасному законодавстві в основному аналізується в межах кримінального права. Більш детальніше виправданість ризику розглянемо пізніше.

Ураховуючи всі ознаки та характеристики ризику, М. А. Котік указує [32], що ризик може бути вмотивованим і невмотивованим, умисним і ненавмисним, реальним і уявним, обґрунтованим і необґрунтованим, несподіваним і передбаченим та ін.

Ризик уявний, як було нами раніше зазначено (на відміну від реального, тобто такого, що об'єктивно сприймається особою), характеризується розбіжністю між відображенням ситуації в свідомості суб'єкта і фактичним станом речей. Мотивований ризик відрізняється від невмотивованого тим, що у першому випадку в суб'єктивному відображенні ситуації в свідомості присутнє очікуване від вчинку позитивне підкріплення з зовнішнього світу на суб'єкта, а у другому воно відсутнє [32], [10]. Окрім цього мотивований ризик підрозділяється також на виправданий і невиправданий. Перший виправдовується справою, об'єктивною необхідністю, що й змушує людину йти на ризик. Другий, у свою чергу, виправдовується високою ймовірністю досягнення бажаної мети, навіть якщо результат дій не є релевантним. Не ураховуючи особливості ситуації, що склалася, перевага небезпечних способів дій безпечним і зниження рівня самоконтролю характеризують невиправданий, безвідповідальний ризик.

Важливо чітко розуміти відмінність ризику обґрунтованого, який оцінюється як невід'ємне право професіонала/військовослужбовця, від ризику необґрунтованого, що є певним елементом авантюризму. Головна їхня різниця полягає в тому, що обґрунтований ризик можна розглядати як необхідність дії в умовах об'єктивної (доведеної необхідності, обґрунтованої) невизначеності, властивій цій ситуації, а необґрунтований ризик – це результат небажання чи суб'єктивного невміння розрахунковим шляхом знизити цю невизначеність.

Виділяють також ризик заради справи і ризик як самоціль (за термінологією А.В. Петровського – ситуативний і надситуативний [74]–[77]). Власне метою “самоцільного” ризику є задоволення, пов'язане із ризиком. Якраз такий ризик і називається “гедонічним”, тобто суб'єкта приємно ризикувати, він йде на ризик задля самого ризику, “гострих” відчуттів. Причому чим більше ризикованою є ситуація, тим більше задоволення отримує суб'єкт. У нормі суб'єкт ризиконебезпечної діяльності повинен відчувати задоволення від успішно завершеної справи, а не від самого ризику та пов'язаної з ним психічної напруженості.

Аналізуючи ризик можна указувати також на його несподіваність (непередбаченість) й передбаченість. Передбачений ризик якраз характерний для службово-бойової діяльності військовослужбовців різних військових формувань, співробітників органів внутрішніх справ, рятувальників, лікарів та інших, тобто фахівців таких професій, що обов'язково пов'язані з ризиками. Так, передбаченим він вважається тоді, коли у більшості випадків професіонал знає про вірогідність ризику, здатний його передбачити.

Проте індивід не може розрахувати усе заздалегідь, особливо у невизначеній обстановці, недостовірності чи у разі нестачі інформації, тоді вже кажуть про несподіваний (непередбачений) ризик.

Ризик також поділяється на професійний і непрофесійний. У тих професіях, де наявність ризику характеризується особливостями професії й повністю уникнути його неможливо – це закономірний професійний ризик. І професіоналізм фахівця зводиться до того, щоб цей ризик мінімізувати, діяти так, щоб у ситуації професійного ризику не виникало ще й додаткового, невинного несподіваного ризику. Чим вище майстерність суб'єкта, що ризикує, тим нижча вірогідність невинного ризику в його діях. Справжній професіонал, не зважаючи на високу майстерність, не прагне до ситуацій ризику, це якраз “не професійно”, оскільки основна його задача – досягати потрібного результату з мінімальними втратами. І навпаки, непрофесіонал ризикує більше, ніж цього вимагають інтереси справи.

Слід зазначити вдалу думку В. А. Абчука [79], котрий наголошує, що “ризик завжди з'являється в тих випадках, коли немає повної ясності й визначеності в обстановці, а вирішувати і діяти необхідно без зволікання. Можна сказати, що ризик – неминучий супутник будь-якого рішення, прийнятого людиною”. Ці слова переконують в постійній присутності ризику в будь якій діяльності: професійній, службово-бойовій, творчій тощо. А тому проблеми психології ризику були і залишаються актуальними для прикладної психології. Є підстави вважати, що у цій області залишаються питання, які потребують загальнопсихологічного, теоретичного та емпіричного дослідження. Зокрема відсутні дані про межі мінливості ризикованості в онтогенезі, на різних вікових етапах, про вплив на відношення до ризику провідної діяльності особистості, її соціально-професійного статусу та соціальної ситуації розвитку в цілому.

Рисунок 1.1 відображає один із варіантів класифікацій ризику [78].

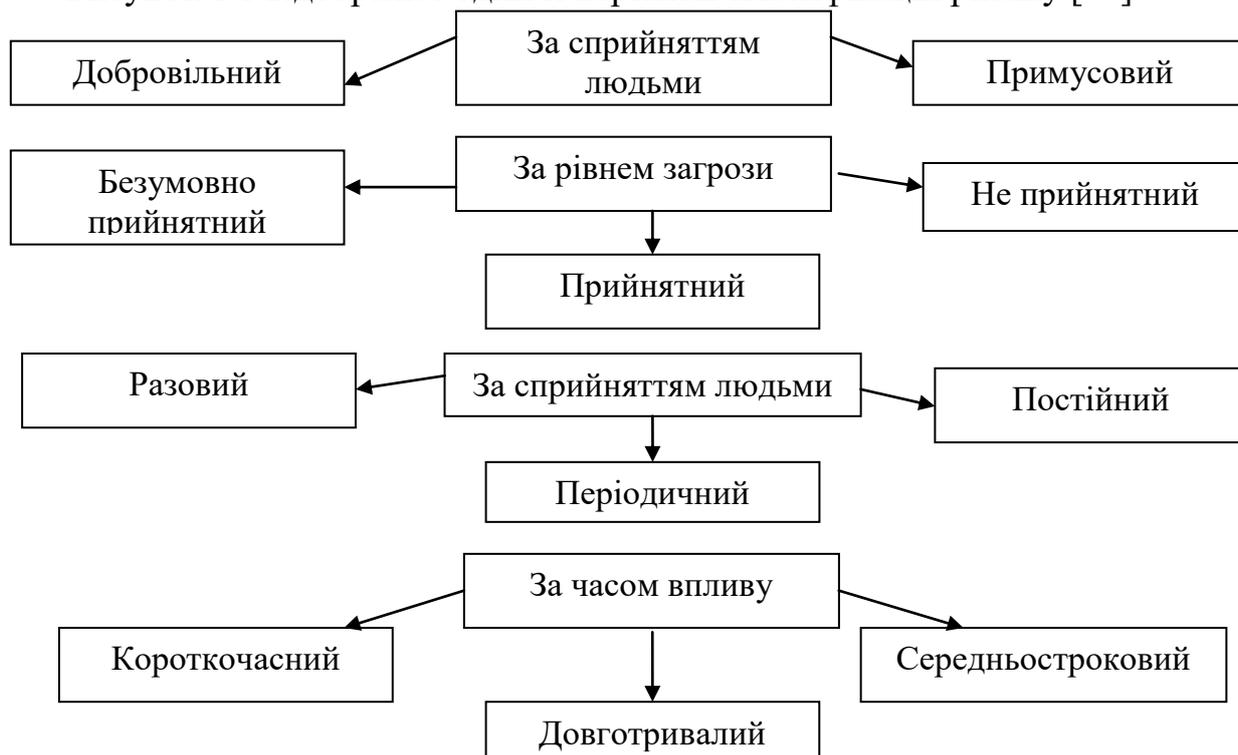

Рисунок 1.1 – Класифікація ризику

В основі нашого підходу розуміння ризику лежать принципи теорії психічного відображення, згідно із якою “... людина не пасивно пристосовується до зовнішнього світу, а впливає на нього, перетворюючи і підпорядковуючи його своїм цілям” [80]. Активна предметна діяльність людини можлива лише на базі відображаючої функції свідомості, що забезпечує адекватне пізнання світу і вплив на нього відповідно до об’єктивних законів.

Укажемо на етапи відображення суб’єктом об’єктивної реальності в разі їх взаємодії в узагальненому вигляді (див. рис. 1.2).

В усвідомленні ризику можна виділити два психологічних процеси: усвідомлення небезпеки і оцінка ступеня ризику. Інформація, що обробляється в процесі виконання завдання, складається з двох компонентів: інформація, необхідна для виконання завдання (усвідомлення небезпеки) та інформація, необхідна для того, щоб контролювати існуючий рівень ризику.

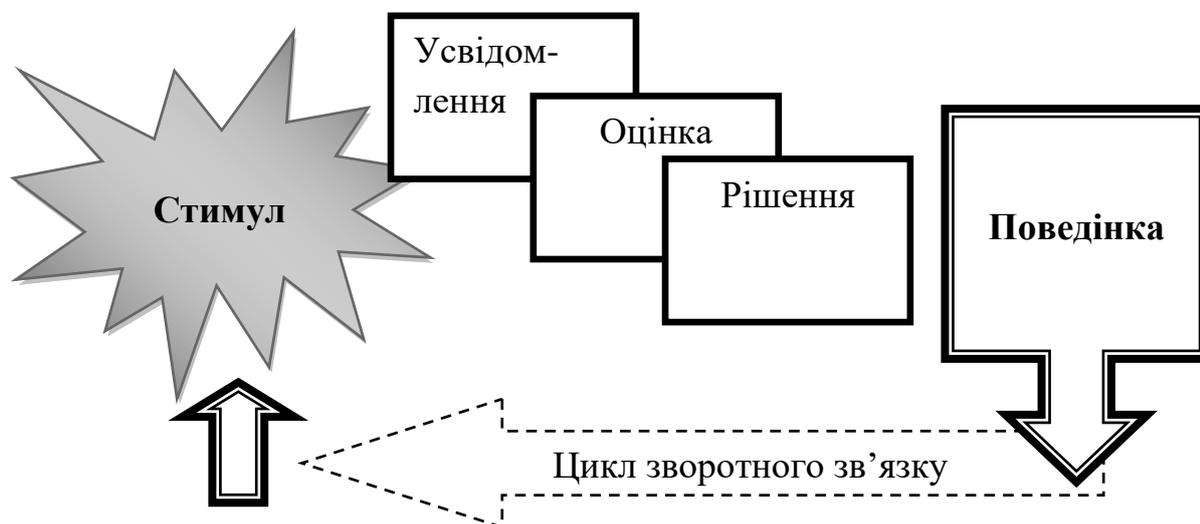

Рисунок 1.2 – Етапи взаємодії суб’єкта з об’єктивною реальністю

Оцінка ризику означає процес прийняття рішення щодо того, піддається людина небезпеці чи ні, а якщо піддається, то в якій мірі.

Прийняття рішень під впливом ризику. Суб’єктивна очікувана корисність є нормативною теорією, яка описує поведінку людей під час прийняття рішення. В психології поняття ризику розкривається головним чином через аспект прийняття ризику, тобто активного вибору суб’єктом небезпечного варіанта дії безпечного.

Поведінку можна визначити як інтегральний показник цілісної активності людини, спрямованої на задоволення біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних потреб [81].

Для зручності подальшого аналізу ми замінимо поняття “зовнішній світ”, “об’єктивна реальність”, “навколишнє середовище”, що містять гранично узагальнені характеристики, на термін “ситуація”, розуміючи її як систему зовнішніх відносно до суб’єкта умов, що спонукають й опосередковують його активність.

На рисунку 1.3 демонструється взаємозв'язок понять “ситуація”, “індивід” і “поведінка”, де ризик характеризується як міра очікуваного неблагополуччя в разі неуспіху в діяльності, обумовлена поєднанням ймовірності та величини несприятливих наслідків.

Різноманітні завдання, що виникають перед індивідами, вимагають від них прийняття адекватного до ситуації рішення. Завдання є частиною навколишнього середовища, в якому діє людина, тому для їх аналізу потрібна попередня характеристика цього середовища.

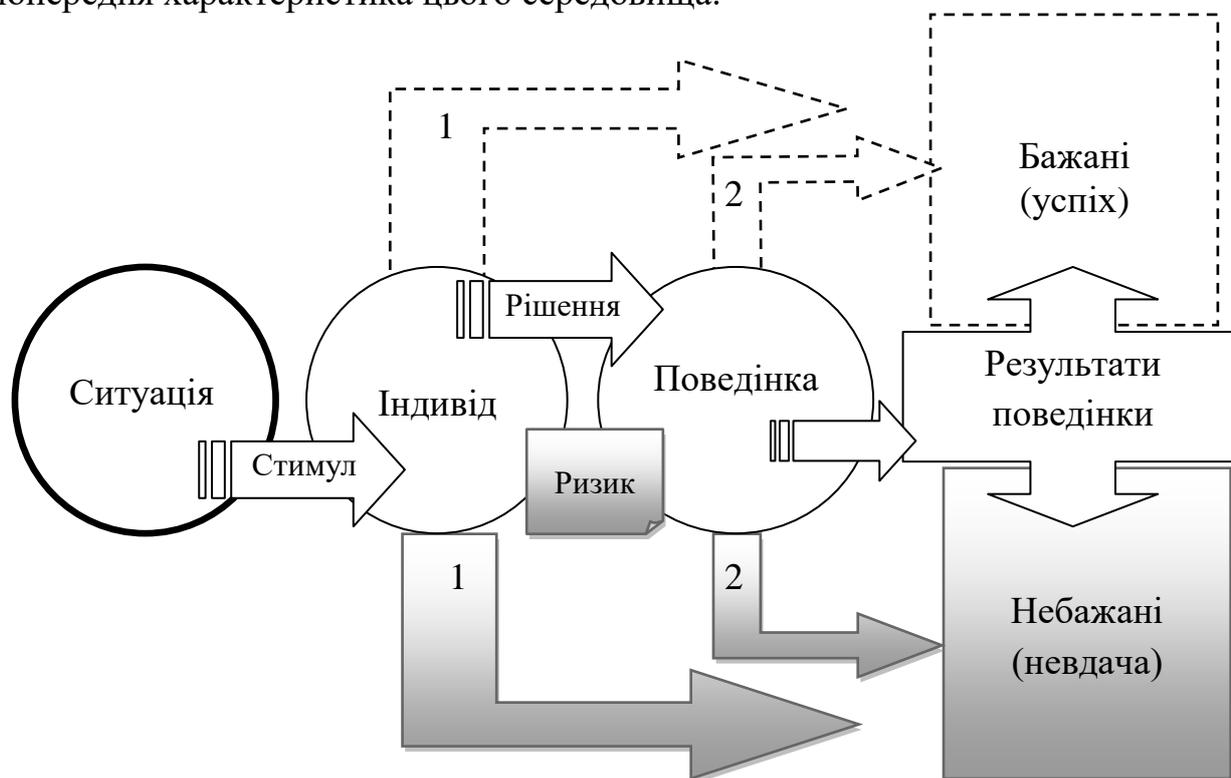

Рисунок 1.3 – Взаємозв'язок понять “ситуація”, “індивід”, “поведінка” і “ризик”:

1 – результат безпосередньо не залежить від волі та бажання людини і не визначається його актуальними діями (неможливість діяти); 2 – результат безпосередньо залежить від рішень й дій людини (також і від відмови від них)

Ситуація – це значуща для індивіда чи групи людей поєднання діючих в одному місці й в один час сил (факторів, об'єктів, суб'єктів), тому ситуація завжди конкретна [80].

Таким чином ризикована поведінка визначається, з одного боку, об'єктивно діючими ситуативними факторами, а з іншого – індивідуальними якостями суб'єкта. Спеціальному вивченню цих питань й зокрема впливу особистих якостей на ризиковану поведінку було присвячено дослідження В. А. Петровського [75].

Він звернув увагу на два види прояву ризику: на категорію мотивованого (ситуативного) ризику, коли люди ризикують заради досягнення певних вигод (виграшу, одержання схвалення тощо) і на категорію невмотивованого (безкорисливого) ризику. Якщо мотивований ризик є засобом адаптації,

пристосування суб'єкта до ситуації й діючої в ній небезпеці, то невмотивований ризик, як показали дослідження автора, виявився явищем іншої психологічної природи. Невмотивований ризик спрямований уже не на пристосування до небезпеки, а скоріше на протидію їй, на усунення цієї небезпеки. У такому випадку поведінка організована таким чином, щоб під час зустрічі з небезпекою показати, що їй можна протистояти, а отже, довести, що для суб'єкта такої небезпеки не існує. Тому, реалізуючи подібну стратегію поведінки, суб'єкт не уникає небезпеки, не відмовляється від ризику, а спеціально вибирає небезпечний варіант дій, для того, щоб довести свою здатність й в цій ситуації зберігати безпеку. В результаті суб'єкт своєю ризикованою поведінкою як би зрушує “демаркаційну” лінію діючих обмежень, розширює сферу своєї діяльності, показує свої можливості безпечно діяти у більш широкій області (рис. 1.4).

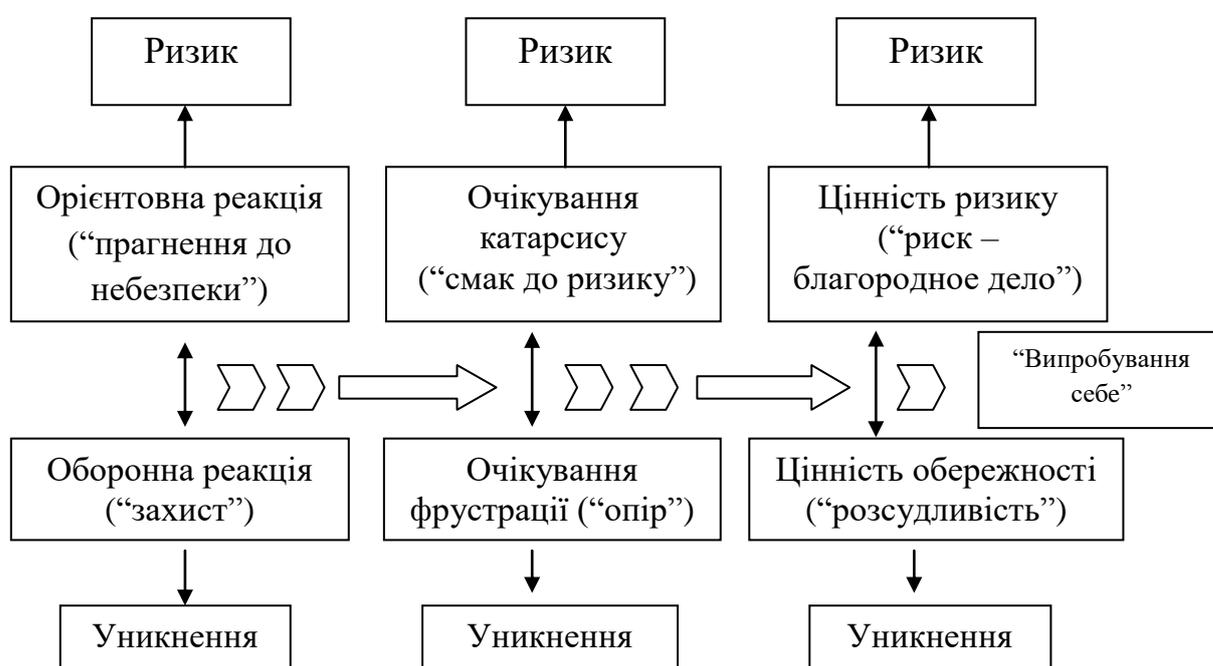

Рисунок 1.4 – Модель сходження до ризику (за В. А. Петровським)

Відповідно надситуативною активністю вважають здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі надлишкові з точки зору вихідної задачі [76].

М. А. Котік та О. М. Ємельянов вважають, що визначення ризику, як “дії в надії на щасливий результат” [4] відображає тільки необхідну умову [82]. В ризикованій дії є ймовірність нещасливого (не кращого) результату: “однак, якщо у разі невдалого результату виникне ситуація не гірша за ту, яка була б без здійснення дії, то і в такому трактуванні подібну дію не можна назвати небезпечною й тому ризикованою” [34]. Автори пропонують розуміти ризик як дію навмання в умовах можливої небезпеки в надії на щасливий результат.

Аналогічної думки дотримується Ю. Л. Рисс, який називає ризикованими такі дії в небезпечних ситуаціях, результат яких не можна повністю передбачити заздалегідь й які можуть призвести не до зменшення небезпеки, а,

навпаки, до її збільшення [83].

Ю. Козелецький пропонує таке трактування цього поняття: “найбільш характерна риса ризикованих завдань – наявність невизначеності, тобто того, що результати, які будуть отримані особою, яка приймає рішення, залежать від подій, які неможливо передбачити з повною визначеністю. Вибираючи альтернативи під час вирішення завдання, людина ризикує, оскільки є певна ймовірність того, що її вибір призведе до не вигідного результату, тобто програшу” [66].

В. А. Абчук визначає ризик як образ дій в умовах невизначеності, що призводить в кінцевому результаті до переваги успіху над невдачею. “Ризик – це не безрозсудний вчинок зневіреного, не надзвичайна дія суб’єкта, а нормальна лінія поведінки в умовах, коли обстановка невизначена” [84].

Підсумовуючи вищесказане, ризик – це усвідомлено розпочата дія “на удачу” за наявності можливої небезпеки в умовах невизначеності, в надії на щасливий результат, вибране із декількох варіантів для досягнення мети [84].

У кожній життєвій ситуації існує своя ймовірність або рівень (ступінь) ризику настання небажаних наслідків. Вона може бути охарактеризована відношенням ймовірності походження небажаного наслідку до його абсолютної неминучості [85]:

$$\text{Рівень ризику} = \frac{\text{Ситуативна загроза настання небажаних наслідків}}{\text{Абсолютна неминучість небажаних наслідків}}$$

Поняття “рівень ризику” може бути розглянуто в більш широкій класифікації (табл. 1.3 та рис. 1.5).

Таблиця 1.3 – Співвідношення рівня ризику із заходами безпеки і його результатами

Об’єктивний рівень ризику	Заходи безпеки	Результат
Нездоланний	Максимально обов’язкові	Негативні наслідки неминучі
Прийнятний	Обов’язкові	Негативні наслідки можливі
Зневажливо малий	Бажані	Невеликий ризик зберігається

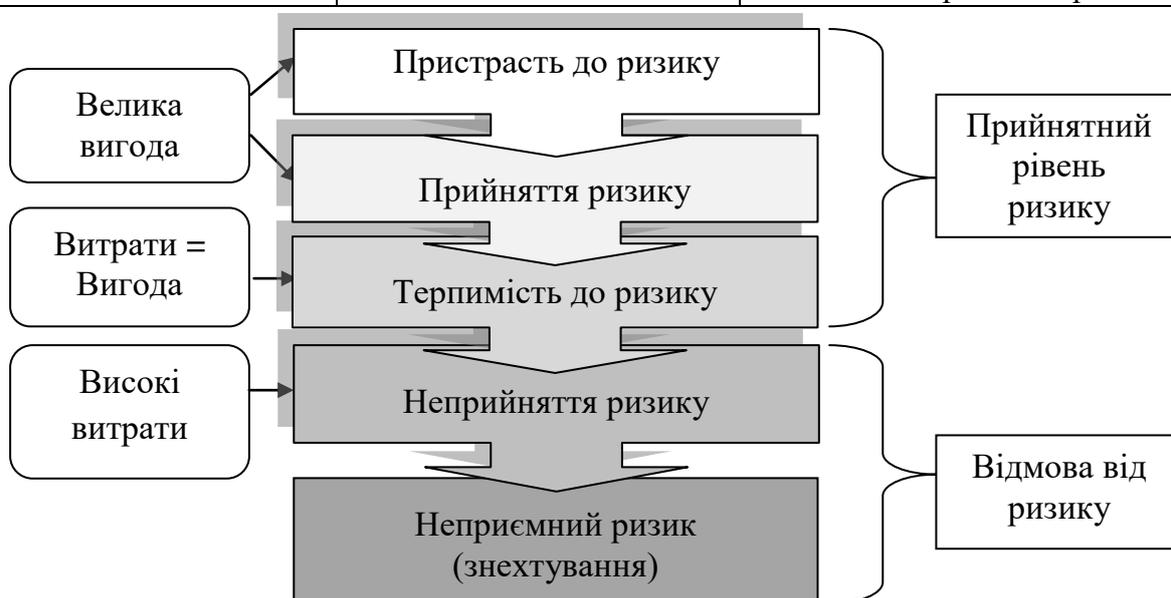

Рисунок 1.5 – Рівні прийняття ризику та відмови від ризику

Рішення в умовах ризику пов'язано із поняттями об'єктивної та суб'єктивної ймовірності. Ю. Козелецький визначає об'єктивну ймовірність як “число, біля якого коливається частота настання якої-небудь події в разі збільшення кількості випробувань до нескінченності” [66]. Суб'єктивна ймовірність визначається ступенем переконаності чи упевненості людей і присутня у всіх ситуаціях прийняття рішень в умовах ризику: як у тих, де об'єктивна ймовірність відома або може бути визначена, так і в тих, в яких будь-яка інформація про неї відсутня (випадок повної або тотальної невизначеності). Природа вибору в умовах невизначеності може бути прояснена емоційними оцінками суб'єктів.

На рисунку 1.6 демонструється взаємозв'язок понять “ситуація”, “особистість” і “діяльність”, де ризик представлений як ситуативна характеристика діяльності, виконання якої ставить під загрозу задоволення провідної потреби і передбачає можливість несприятливих наслідків для суб'єкта у разі неуспіху.

Діяльність – динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення та втілення в об'єкті психічного образу і реалізація, опосередкованих ним, відносин суб'єкта у предметній дійсності [86].

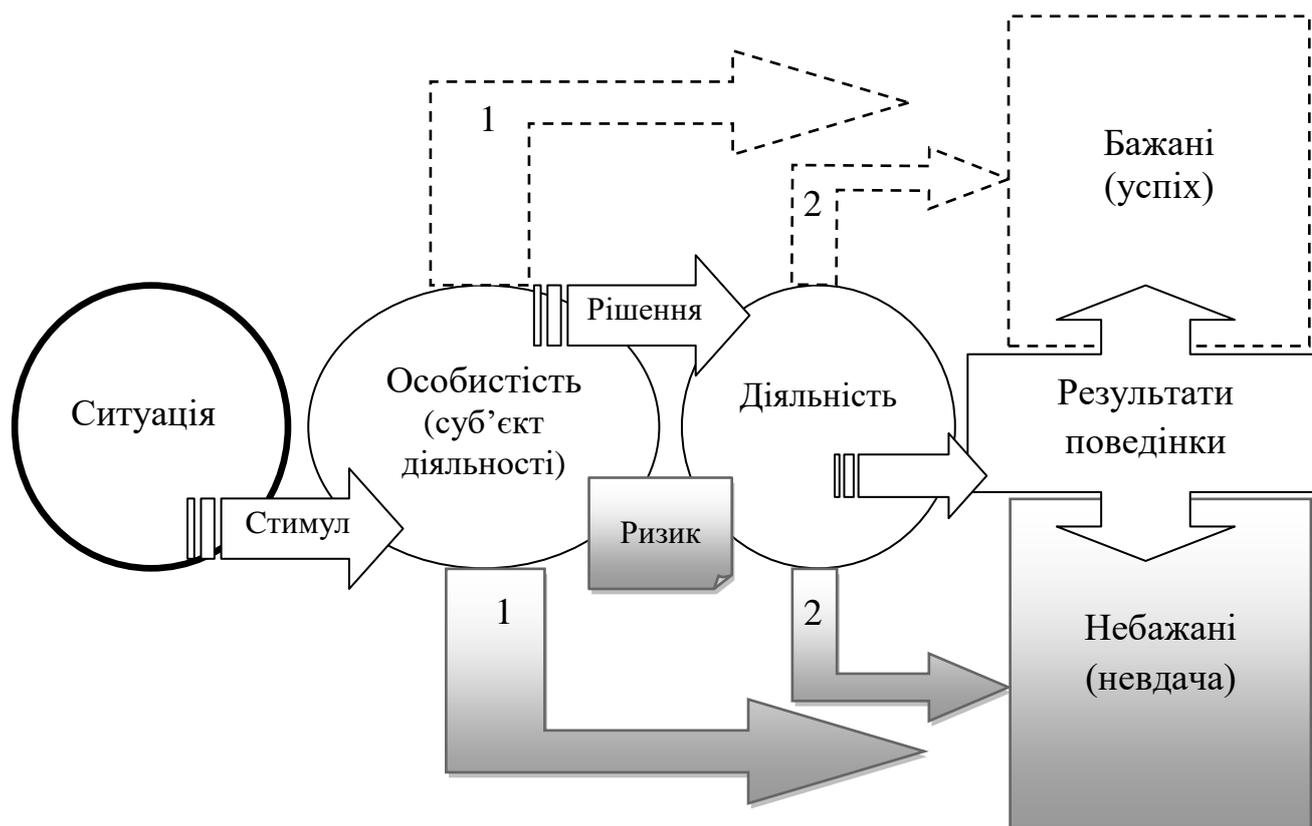

Рисунок 1.6 – Ризик як ситуативна характеристика діяльності: ситуації ризику:
 1 – результат безпосередньо не залежить від волі та бажання людини і не визначається його актуальними діями (неможливість діяти) – шансові ситуації; 2 – результат безпосередньо залежить від рішень й дій людини (також і від відмови від них) – ситуації навички

Основними характеристиками діяльності є предметність й суб'єктивність. Суб'єктивність діяльності виражається в таких аспектах активності суб'єкта: в обумовленості психічного образу минулим досвідом, потребами, установками, емоціями, цілями і мотивами, що визначають спрямованість та вибірковість діяльності; в особистісному значенні (“сенс для мене”), що надається мотивами різним подіям та діям.

Під час розгляду діяльності в динамічному плані вивчають механізми, що забезпечують саму діяльність, такі як надситуативна активність, що визначає саморозвиток діяльності й виникнення її нових форм та установка, яка обумовлює стійкий характер цілеспрямованої діяльності в постійно змінюваній дійсності.

Серед різних видів ситуацій, з якими у реальності стикаються суб'єкти в діяльності, особливе місце займають ситуації ризику, що якісно відрізняються від ситуацій невизначених. В останніх ймовірність настання результатів рішень та подій у принципі неможливо установити. Ризикова ситуація – різновид невизначеної ситуації, коли об'єктивно існує можливість оцінити і визначити ймовірність подій, імовірно виникаючих у результаті, наприклад, спільної діяльності партнерів по виробництву, контрдій конкурентів або супротивника, впливу природного середовища, упровадження науково-технічних досягнень тощо [10], [87].

Для “зняття” ризикованої ситуації, суб'єкт робить вибір і прагне його реалізувати. Цей процес знаходить своє вираження в понятті “ризик”, який існує як на стадії вибору рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації. І в тому і в іншому випадку ризик є моделлю зняття суб'єктом невизначеності, способом практичного вирішення протиріччя в разі неясного (альтернативного) розвитку протилежних тенденцій у конкретних обставинах [10], [87]–[89].

Таким чином ризик можна охарактеризувати як діяльність, що пов'язана із подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, і в процесі якої є можливість якісно і кількісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі й відхилення від мети [90].

На рисунку 1.7 продемонстрований взаємозв'язок понять “ситуація”, “особистість” і “діяльність”, де ризик представлений як дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої пов'язано із елементами небезпеки, загрозою втрати і неуспіху.

Екстремальна діяльність – це діяльність людини, яка для неї являється важко здійсненою або в цей момент нездійсненою й потребує готовності до граничної або близької до такої напруги психічних і психофізіологічних сил [91]–[96]. Іншими словами, екстремальна діяльність виходить за межі звичного для цієї людини “кола” психофізіологічного напруження.

Екстремальна діяльність може бути об'єктивно екстремальною (наприклад, стрибок із парашутом або бойове єдиноборство) чи суб'єктивно екстремальною (наприклад, єдиноборства із “незручним” суперником або перший старт у міжнародному турнірі). Чим краще натренована людина, більш досвідчена, тим менше ситуації діяльності вона сприймає як екстремальні.

Однак, наприклад, діяльність в спорті вищих досягнень, у видах спорту, пов'язаних із підвищеним ризиком для учасника, або професійна діяльність підрозділів спеціального призначення, безумовно, завжди є екстремальними [68], [85], [97].

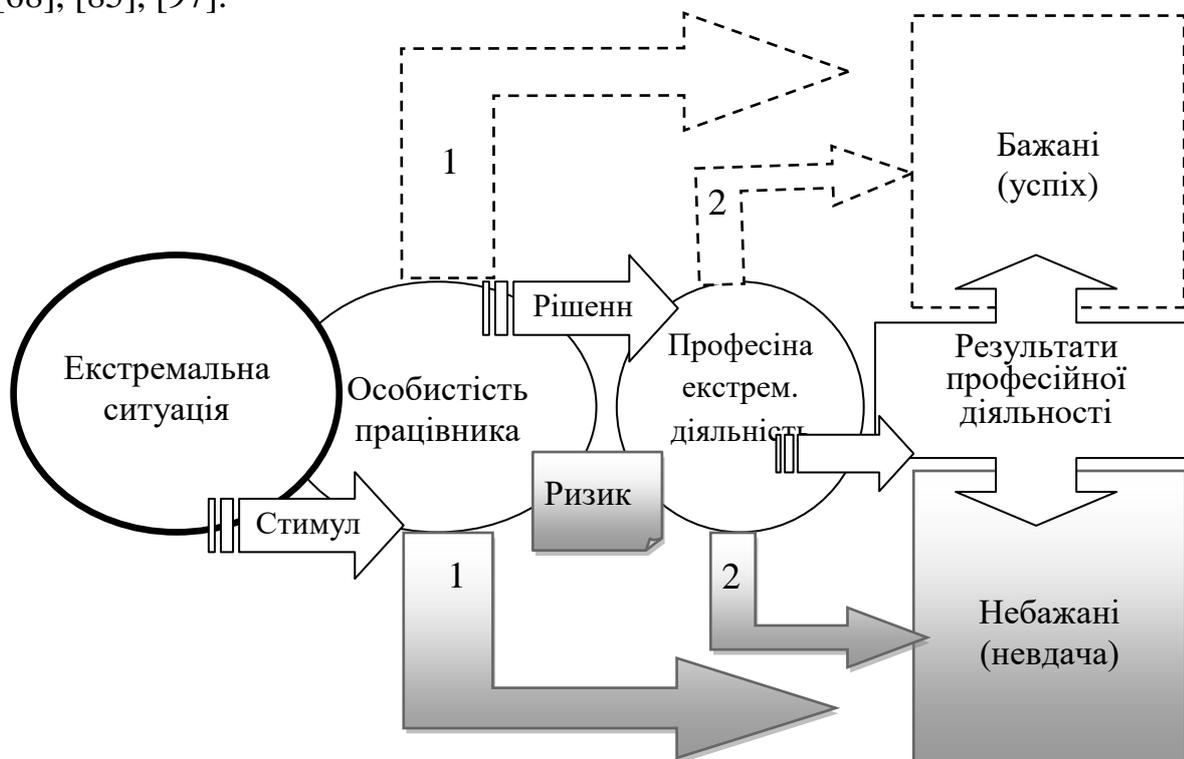

Рисунок 1.7 – Ризик як дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої пов'язано з екстремальністю, небезпекою: ситуації ризику: 1 – результат безпосередньо не залежить від волі та бажання людини і не визначається його актуальними діями (неможливість діяти) – шансові ситуації; 2 – результат безпосередньо залежить від рішень і дій людини (також і від відмови від них) – ситуації навички

Під час дослідження екстремальної діяльності ключовим поняттям є поняття “екстремальна ситуація”.

Екстремальна ситуація (лат. *extremum* – крайне, граничне; *situatio* – положення) – термін, що визначає інтегративну характеристику радикально чи раптово зміненої обстановки та пов'язаних із нею загрозливих або несприятливих чинників для життєдіяльності суб'єкта, а також високою проблемністю, напруженістю й ризиком у реалізації доцільної діяльності за цих умов [91], [98]–[105].

Екстремальна ситуація, безперечно, являється актуальною ситуацією, що вимагає максимальної мобілізації психічних і фізичних сил людини. В таку ситуацію суб'єкт “потрапляє” внаслідок зовнішніх факторів або ж “створює” її своїми зусиллями, залежно від свого потенціалу та намірів [45], [91], [92], [101], [105]. Діяльнісна складова ситуації – суб'єктивна. Її варіативність визначається мотивами, цілями співробітників. Обстановочна складова екстремальних умов (доконаний факт) виходить з зовнішнього середовища, виникає без участі суб'єкта та може впливати на діяльність.

Визначають, що екстремальна ситуація характеризується такими умовами

(обстановочний компонент) як дефіцит часу; швидкоплинність та мінливість обстановки; загроза для здоров'я та життя; інформаційне перевантаження або недостатність необхідної інформації; монотонність та одноманітність виконуваних дій; раптовість виникнення екстремальної ситуації й, як наслідок, смислова невизначеність [91], [93], [100], [106].

Взаємодія ситуації та суб'єкта діяльності або ситуативна характеристика діяльності створює простір для реалізації особистісних факторів. Цьому провадять три умови [107]:

- наявність невизначеності результату і можливих несприятливих наслідків у разі неуспіху;
- необхідність вибору альтернативи (у тому числі відмова від вибору);
- можливість оцінити ймовірність здійснення обраних альтернатив як міри неблагополуччя в разі безуспішності в діяльності, що визначається поєднанням ймовірності та величини несприятливих наслідків.

Суб'єктами екстремальної діяльності є особи, професійно пов'язані з необхідністю виконання будь-яких дій в умовах, що вимагають напруження або перенапруження психофізіологічних функцій організму з можливістю втрати здоров'я, працездатності, а іноді й самого життя. Це представники більшості видів спорту вищих досягнень, льотчики-космонавти, оператори пультів управління, пожежники, рятувальники, військовослужбовці різного роду військ, представники сил охорони правопорядку та інші. Діяльність таких суб'єктів екстремальних видів праці різняться результатами. Так, наприклад, у спортсменів ризик співвідноситься з діяльністю, яка націлена на досягнення успіху, перемоги відповідно до установлених правил; у військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, пожежників, рятувальників – на збереження власного життя та життя інших людей найчастіше у невизначеній, непередбачуваній, ризикованій ситуації [103], [108].

Готовність до екстремальної діяльності є найважливішим чинником її ефективності. Вона пов'язана не тільки із якісними аспектами зміни функціональних систем організму, але й з інтенсивністю динамічних фізіологічних і психічних процесів.

Не можна не погодитись з тим, що перед початком відповідальної діяльності, до того ж яка протікає в разі екстремальних обставин, у людини довільно або мимоволі включаються механізми активації психічних і фізіологічних функцій, що прямо впливають на її ефективність. Безперечно, будь-який стан готовності до діяльності в ризикованих умовах до її початку, власне до ризику безпосередньо пов'язані з емоційною напруженістю.

Поведінка суб'єкта в екстремальних ситуаціях діяльності визначається його професійною компетентністю, мотивацією, особистісними якостями, а також особистою психологічною компетентністю до подолання труднощів. Ефективність професійної поведінки людини залежить від її суб'єктивного розуміння та надання особистісного значення екстремальній ситуації. Поняття критичної ситуації для особи засновано на його суб'єктивній оцінці ступеня екстремальності.

Діяльність людини детермінує формування його свідомості психічних процесів і особистісних властивостей, які в свою чергу обумовлюють адекватне виконання та регуляцію діяльності. В її процесі здійснюються практичні зв'язки суб'єкта з предметним світом. Психічне ж відображення породжується не безпосередніми зовнішніми впливами, а даними процесами діяльності.

На розглянутих вище рисунках (див. рис. 3, 5, 6) ризик подається як невпевненість, тобто несприятливий стан, котрий невідомо виникне чи ні, небажана для суб'єкта подія. Подібним для них є важливість (значимість) активної діяльності суб'єкта і об'єктивні властивості навколишнього середовища.

А. І. Петімко, В. Л. Зверев у структуру ситуації ризику включають [21]:

– обстановочні компоненти – те, що оточує людину і можна описати як оточуючі обставини, середовище, зовнішні умови;

– особистісні компоненти – те, що характеризує саму людину, яка потрапила у цю ризиковану обстановку, її особистість;

– діяльнісні (поведінкові) компоненти – те, що людина робила, потрапивши у цю обстановку, що робить, що має намір робити і прагне досягнути.

Важливо детально розглядати особливості кожного компонента окремо, проте у цьому разі мати на увазі, що у реальній ситуації вони системно взаємопов'язані, а їх зв'язки і характеристики не однакові як у різних людей, так і в однієї людини. Наприклад, одні й ті ж обстановочні фактори по-різному діють на людей, що відрізняються індивідуальними особливостями; сприйматися вони будуть по-різному залежно від діяльнісних характеристик. В психологічному плані ситуація – завжди наслідок взаємодії людини з її об'єктивними особливостями [85].

Отже людина у ситуації ризику – це не окремо, наприклад, особистісні якості чи стан людини і окремо ситуація ризику, а це їх взаємозв'язок, єдність; це психологічна включеність людини у таку ситуацію, що перетворює її в системний об'єктивно-суб'єктивний феномен “людина в ситуації ризику”.

Психологічна включеність людини у ситуацію, в тому числі ситуацію ризику, пов'язана із певною низкою психологічних явищ [85].

1. Розумінням і оцінкою суб'єктом ситуації та її окремих факторів. Будь-який чинник ситуації сприймається людиною завжди суб'єктивно, у власній інтерпретації, з точки зору її потреб, у контексті власних орієнтації, особистісних особливостей і раніше сформованих когнітивних моделей. Так, ризикована ситуація може сприйматися конкретною людиною як зовсім без ризику або малоризикована і навпаки – ситуація безризикована сприйматися як украй ризикована.

2. Оцінкою значущості ситуації та ставлення до неї. Чим вище оцінка важливості ситуації, тим більше сила її психологічного впливу, тим більш значуща і сильніше реакція людини на неї. Екстремальні, ризиковані ситуації завжди мають суттєве значення для людини, а тому й надають більший ніж звичайні психологічний вплив на неї.

3. Мотивацією активності в ситуації. Саме мотивація впливає на те, до якої мети і з якою завзятістю до неї прагне суб'єкт, наскільки важливий для нього

результат активності.

4. Мобілізованість, тобто ступенем виявлення всіх наявних у цієї людини особистих ресурсів, що необхідні для нормальної, правильної поведінки і дій в ситуації, забезпечення ефективності, успіху та безпеки.

5. Адекватністю рішень, поведінки і дій, в яких виявляється ступінь підготовленості до успішної діяльності в ситуації.

6. Психічним станом людини. Стан, який безпосередньо передував виниклій ситуації та з яким суб'єкт "увійшов" в неї, а також ті стани, що виникли вже у ситуації, можуть залежно від своїх особливостей або сприяти успіху, або ускладнювати, робити будь-які досягнення неможливими.

7. Опановуючою поведінкою – активним проявом особистістю саморегуляції (самоврядування, самовладання) своєї психічної діяльності, утримання під контролем і оволодіння власним психічним станом, вчинками та діями (посилення або ослаблення психологічних реакцій на події, подолання дестабілізуючих впливів на себе ситуації та її чинників, залучення мобілізаційних ресурсів тощо).

Виходячи із викладеного вище можна зазначити, що поведінка і реакції суб'єкта не зумовлюються лише об'єктивними характеристиками ситуації ризику, не нав'язують жорстко людині як сприймати оточуючу обстановку та як діяти. Ситуації ризику завжди так чи інакше особистісно опосередковані, а поведінка особистості за таких умов має ситуативні ознаки та залежить від комплексу притаманних і стійко сформованих у неї якостей, звичок, знань, вмінь, навичок, підготовленості до діяльності в умовах ризику, особливостей сприйняття екстремальних, загрозливих ситуацій, суб'єктивного ставлення до них, їх оцінювання та прийняття.

Аналізуючи літературу із цього питання, можна дійти висновку, що поняття ризику трактується досить неоднозначно і на сьогодні його вивчено не у повній мірі. В нашій роботі ми будемо розуміти поняття готовність до ризику, як готовність до актуалізації свого інтелектуального та особистісного потенціалу під час прийняття рішень в екстремальних умовах і відображає зв'язок особистісної обумовленості прийняття рішень з іншими шкалами особистісної регуляції, в тому числі з раціональністю.

1.1.2 Особистісні фактори прийняття ризику (схильність, направленість, готовність)

На питання "Чому люди ризикують?" Г. М. Солнцева відповідає: "... що переживання майбутнього успіху як результат рефлексії власних дій <...> виявляється настільки привабливим, що затьмарює переживання реальної небезпеки <...> Цінність перемоги більш значуща, ніж раціональний розрахунок. Хто не ризикує, той не святкує перемоги відкриття себе" [109].

Проте досліджуючи ситуації ризику науковці приходять до висновку, що не всі суб'єкти мають однакове ставлення до ризику: хтось намагається його унеможливити, уникнути, подолати, а хтось взагалі прагне до ризику, за

власним бажанням “наражається на ризик”, власноруч створює ситуації ризику.

В своїй роботі ми розводимо категорії “ризик” та “відношення до ризику”. Останнє доцільно використовувати для загального опису, маючи на увазі ознаки, які характерні під час прийняття рішень та їх здійснення в ризикованих умовах, для визначення котрих використовуються поняття “усвідомлення ризику”, “сприйняття ризику”, “оцінка ризику”, “прийняття ризику”, “ризикованість”, “схильність до ризику”, “готовність до ризику” [65], [110].

В сучасній науковій психологічній літературі вищевказані поняття тісно пов’язані та подекуди не досить диференційовані один від одного. Спільним для цих категорій ризику є те, що у зміст кожного із них укладається власне розуміння людиною можливості якоїсь певної загрози для себе. Так, усвідомлення, сприйняття, прийняття ризику, базуючись на суб’єктивній оцінці та знанні об’єктивних умов, впливають на процес ухвалення рішення в ситуації невизначеності, на його ефективність, тобто на вибір суб’єктом лінії поведінки в умовах ризику, на послідувачі дії (чи бездіяльність) та оцінку результатів і наслідків своєї діяльності в ризикованих умовах.

На основі теоретичних й емпіричних досліджень встановлено, що люди неоднаково ставляться до ризику, точніше, як кажуть, мають неоднакову схильність до ризику [5], [111], [112]. А. П. Альгін [5] описуючи ставлення людей до ризику вказує на три типи:

- не схильні до ризику, тобто ті, які відкидають ризик, противники ризику (risk-averse);
- з нейтральним відношенням до ризику (risk-neutral);
- віддають перевагу ризику, любителі ризику (risk-taker).

Вказують на різні підходи до розуміння вродженої та набутої схильності до ризику [5]:

- схильність до ризику – придбана якість, залежна від впливу факторів зовнішнього середовища; виступає атрибутом свідомості;
- схильність до ризику – вроджена властивість людини – атрибут підсвідомості;
- схильність до ризику – атрибут свідомості й підсвідомості одночасно – ставлення до ризику є однією з рис культури, що корениться в природженому світобаченні – інтегральна позиція.

Суттєвого значення під час досліджень ризикованості, схильності до ризику в психології надають вивченню психологічних корелятивів ризикованої поведінки. Досі актуальним є питання визначення схильності до ризику як особистісної риси. Так, ряд дослідників припускають існування індивідуальної схильності до діяльності з певним рівнем ризику. Відповідно до цього вони розрізняють людей за інтенсивністю такої схильності: від осіб, які уникають ризику до осіб, які до нього прагнуть [46], [112]–[120].

А. П. Альгін, дещо не погоджуючись з усталеною в повсякденній свідомості думкою про те, що схильність до ризику – це, у визначальному плані, вроджена особистісна якість, обумовлена більш менш стабільними

рисами (наприклад, темперамент, ступінь страху, сила волі, рішучість, відповідальність і т.д.), зазначає: “<...> не можна забувати про те, що вміння йти на ризик формується також і багатьма соціально-психологічними і соціальними факторами, що впливають на людину” [39].

Він розуміє схильність до ризику як не тільки особистісну рису, оскільки вона неоднаково проявляється в одних і тих самих людей у різних умовах. Прояви такої схильності залежать від багатьох факторів середовища, характеристик проблемної, ризикованої ситуації, структури соціальних систем, методу формування проблеми, типу прийнятого людиною рішення.

Проте згідно з іншою точкою зору, схильність до ризику є складовою деяких особистісних властивостей. Так, наприклад, Г. Айзенк включив його у своєму опитувальнику в фактор “імпульсивність”, М. Цукерман у “шкалу пошуку відчуттів”.

Розглядаючи особливості ставлення суб’єкта до ризику та його поведінки у ризиконебезпечних умовах важливо зупинитись на понятті “спрямованість”. Сучасні дослідники виокремлюють як основи спрямованості, часто різні за своєю природою психічні утворення: від розуміння спрямованості як особливої професійно важливої якості до ототожнення зі спрямованістю мотивів і ціннісних орієнтацій.

У разі схожості понять спрямованість й схильність, останнє має більш вузьке значення, а перше – узагальнене, ширше. Так, “спрямованість” співвідносно саме із особистісними потребами, тоді як поняття “схильність” – з будь-якими проявами активності індивіда, у тому числі які й не носять особистісного характеру.

По-перше, це співвідношення в структурі особистості потреб у самоствердженні й самореалізації (їх питома вага). Поняття результату для потреби у самореалізації більш наочно і матеріально, тоді як результат потреби у самоствердженні – це зміна положення й характеру зв’язків цього індивіда серед інших. По-друге, очевидно, що визначення змісту спрямованості особистості відноситься не до факту її наявності або відсутності, а до характеру відповідних до неї мотивів. Тому за характером домінуючих мотивів індивіда цілком можна судити про спрямованість його особистості.

Особистісна спрямованість – це зовсім не вид діяльності, а те, що у цій діяльності індивід вважає для себе найбільш значущим. Спрямованість особистості – це вектор, а у вектора не може бути компонентів. Тому судження про поведінковий, емоційний та когнітивний “компоненти” особистісної спрямованості взагалі невірні: тут виявляють себе інтелект, домінуючі потреби, темперамент. Але все це не риси особистісної спрямованості, а риси психіки індивіда як такого. Поняття “професійна спрямованість особистості” некоректно, тому що професійна спрямованість може бути тільки в індивіда, а не в особистості. Для особистості важливий не вид діяльності, в тому числі професійної, а те, чим для неї ця діяльність є, яке її особистісне значення.

Повертаючись до питання про співвідношення спрямованості особистості й схильності, відзначимо, що поняття спрямованості особистості передбачає

цілий спектр потреб (вторинних до базисних) і відповідних їм мотивів, а схильність завжди більш конкретна – це схильність до об'єкта до тих чи інших способів дій. Відповідно, спрямованість особистості – це поняття, що стосується особистості в цілому, а схильність – це одна з її конкретизацій, замкнута на об'єкт і спосіб заволодіння ним.

Досліджуючи діяльність в ризикованих, небезпечних умовах, окрім направленості та схильності до ризику, виділяють також і готовність до ризику [10], [44], [58], [110], [121]–[127]. Готовність певним чином залежить від результату дій особи, вона може змінюватись, коли колишній вид діяльності не задовольняє. Оцінювання власних навичок та умінь за їх результативністю спонукає до їх удосконалення та професійного росту індивіда у межах наявної ієрархії потреб. Особа із високим рівнем психічного розвитку здатна оцінювати як всю сукупність своїх потреб і провідних мотивів, так і усвідомлювати більш конкретно: свою готовність або неготовність до певних дій.

Досліджуючи ризик у професійній діяльності В. Б. Моторин визначив, що “готовність до ризику” в структурі психологічної готовності працівників небезпечних і шкідливих професій займає досить визначене місце [121], [122]. У цьому випадку “готовність до ризику” як потенційна властивість базується на окремих особистісних, психофізіологічних і фізичних якостях. А отже вона не незмінна взагалі, а імовірнісна, хоча і досить прогностична. Тому психологічну готовність до ризику можна буде внести до списку професійно важливих якостей для визначення під час проведення професійного психологічного відбору в кандидатів на посаду військовослужбовців НГУ.

В екстремальних умовах фахівці ризиконебезпечних професій залежно від своєї готовності до ризику поведуться по-різному. Одних об'єктивно існуюча небезпека може позбавити волі, змусити відмовитися від дій, інших же, навпаки, вона мобілізує, дає додатковий приплив сил [44], [45], [104].

Взагалі готовність в широкому використанні – це визначене відношення переваги до певного виду дій, результат вибору, ситуаційного або незалежного від ситуації. Але виділяють також і вимушену готовність, яку визначають установкою лише у загальному, а конкретно – факторами і результатами об'єктивації. Коли ціна успіху висока або плата за неуспіх невелика, суб'єкт, як правило, готовий ризикувати [10]. Тому для того, щоб якимось прогнозувати наслідки діяльності працівника в екстремальних ситуаціях, важливим є визначення його надійності, ступеня готовності до ризику.

Доречно зауважити, що аналізуючи семантику терміну “готовність до ризику” можна указати, що на теперішній час вона досить варіативна. Неможливо окремо виділити загальноприйняте або узгоджене тлумачення цього поняття, його психологічний концептуальний та операційний зміст. Взагалі поняття “готовність до ризику” набуло поширення в роботах європейських учених у 1960-х рр. з розвитком певного наукового напрямку, який розглядає в цій якості головну передумову до виникнення нещасних випадків. Із подальшим поглибленням вивчення цього терміну почала виникати певна плутанина із такою категорією як “схильність до ризику”.

Т. В. Корнілова зазначає: “в уявленнях про психологічну регуляцію прийняття рішень присутні поняття готовності до ризику і схильності до ризику, взаємовідносини яких не точно окреслені й включають також віднесеність до концептів ризикової поведінки і поведінкового прийняття ризику. <...> Найважливішим проявом властивостей інтелектуально-особистісної регуляції прийняття рішень є готовність суб’єкта до рішень в умовах невизначеності, що припускає прийняття ризику” [58].

Розглядаючи соціально-психологічну адаптацію молоді М. О. Кленова [128] у своїх працях також припускається до деякої плутанини між поняттями схильність та готовність до ризику. Так, вона пише: “Вивчивши схильність до ризику з точки зору соціально-психологічної адаптації, можна відзначити, що такі компоненти структури адаптації, як адаптивність, прийняття себе, емоційний комфорт, прийняття інших, внутрішній контроль, є умовами для ухвалення рішення про ризик. Іншими словами, готовність до ризику залежить від рівня адаптації: чим він вищий, тим вище і схильність до ризику. <...> Чим більше людина адаптована в соціальному світі, чим комфортніше він відчуває себе в ньому, тим більше вона схильна до ризику. Готовність до ризику як психологічний стан проявляється при наявності емоційного комфорту”. Проте, не зважаючи на нерозрізненість понять, ми не можемо зменшувати значимість результатів її дослідження та безперечно погодимось з тим, що позитивний емоційний стан суб’єкта впливає на його рішення ризикувати, а також, що впевненість в собі, в правильності прийнятих рішень також відбивається на готовності людини до ризику.

Все ж таки останні дослідження “готовності до ризику” та “схильності до ризику” доводять, що ці поняття дещо диференціюються. Так, наприклад, указується, що готовність до ризику оцінюється як надситуативна, зовнішня щодо самого акту ризику мотивація, що обумовлює прийняття рішення про ризик, та, у загальному розумінні, як здатність до прийняття виважених адекватних рішень та дій із опорою на власний потенціал в умовах невизначеності та ймовірних небезпек, відповідальність за їх результати та наслідки. Схильність до ризику, в свою чергу, супроводжується ситуативною внутрішньою мотивацією й відзначається недостатньою виваженістю та у більшості випадків імпульсивністю рішень, відсутністю відповідальності за дії та наслідки ризику [110], [129], [130].

Схильність до ризику як пошук сильних відчуттів і обдумана, і раціонально прорахована готовність до ризику – принципово різні явища, що ховаються за однією лінгвістичної одиницею. Про “готовність до ризику” і “схильність до ризику” як особистісні фактори регуляції поведінки в ситуаціях ризику прийнято говорити, спираючись в основному у психодіагностичну парадигму, в рамках якої названі властивості виступають в статусі внутрішніх – суб’єктних – умов, які можуть бути зрозумілі як індивідуальні особливості, особистісні диспозиції, а також як особливі вимірювальні шкали типу особистісних конструктів або індивідуальних категоризацій [131], [132], [133].

Психологічна готовність до ризику здійснює регулятивну роль, в цьому випадку беруть до уваги минулий досвід особистості, що втілюється у вмінні покладатися на себе, урахуванні результативності своїх колишніх ризикованих дій, а також в усвідомленості своєї здатності до адекватної інтелектуальної оцінки ризикованої ситуації та оцінки свого самоконтролю [123], [127], [132], [134]. Згідно із концепцією Г. М. Солнцевої та Т. В. Корнілової, готовність до ризику визначається як власне готовність усвідомлено контролювати можливість зміни ситуації за допомогою реалізації своїх рішень, ставити цілі, що дозволяють перевіряти власні можливості й розширювати їх, виходити за рамки обмежень, накладених наявною ситуацією [135].

В свою чергу L. Schmidt (Л. Шмідт) виділив три складові готовності до ризику:

- психічну готовність до ризику, пов'язану із готовністю до загрози своєї тілесної недоторканності;
- соціальну готовність, пов'язану із готовністю діяти незвичним чином, не звертати уваги на штампи або схвалення інших;
- фінансову готовність, пов'язану із готовністю до наслідків із ризиками, які не можна підрахувати, або із безтурботністю в поводженні з грошима.

Так, готовність до ризику визначається суб'єктивною оцінкою ситуації й власною позицією суб'єкта відносно до дійсності. В цьому разі зміна сприйняття обумовлює динаміку готовності до ризику, а це, у свою чергу, визначає можливості суб'єкта під час організації власної діяльності в умовах небезпеки [136].

Представимо структуру базових компонентів, що впливають на готовність особистості до ризику в схематичному вигляді на рисунку 1.8.

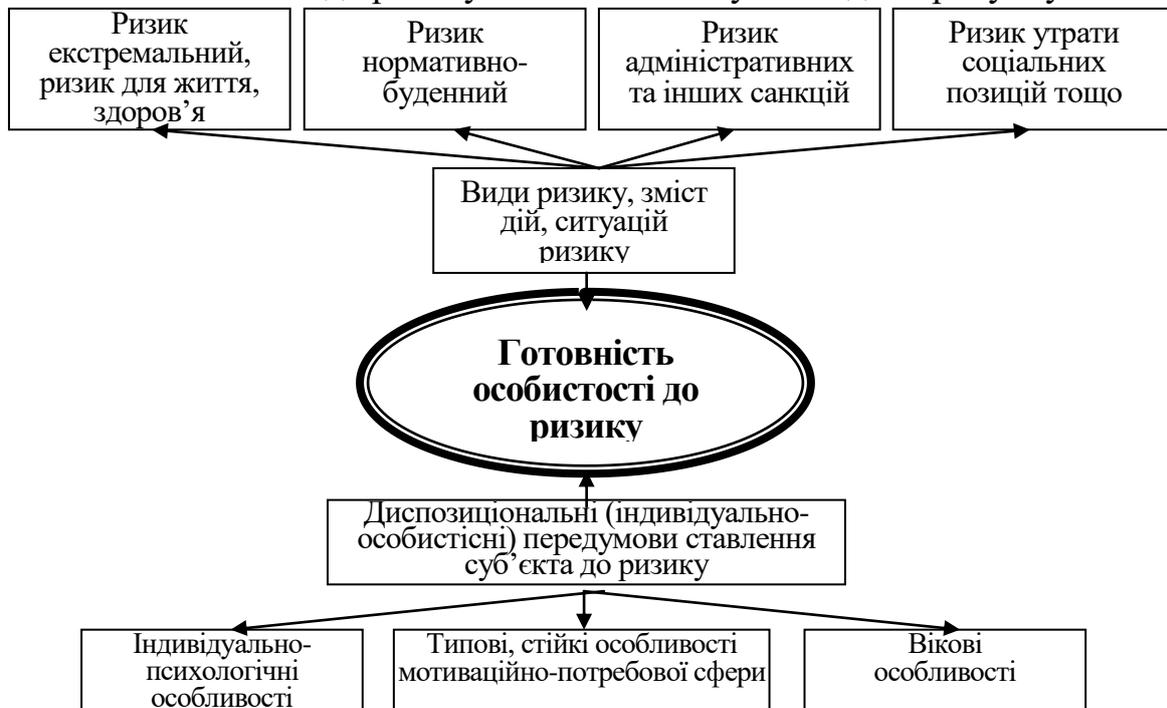

Рисунок 1.8 – Структура базових компонентів, що впливають на готовність до ризику

В рамках поставленої нами проблеми, а саме визначення психологічної готовності до ризику, розглянемо якими складовими наповнюють її структуру.

Н. Heim (Х. Гейм), М. А. Котик, А. В. Безродний та інші, аналізуючи термін “готовність до ризику” та весь пов’язаний із ним підхід, дотримуються точки зору, що хоча така готовність й породжується ситуацією, але базується вона все ж таки в основному на особистісних якостях працівника. Х. Гейм виділяє в цьому разі низку індивідуальних якостей, від яких залежить така готовність: потреби, актуальності, мотиви, домінантність, ригідність, егоцентризм, легковажність, несумлінність, боязкість та ін. Більшість названих ним якостей є відносно стійкими і раніше розцінювалися як показники схильності до нещасних випадків [33], [130], [137].

Так, звичайно ж, шанси людини на успіх або уникнення небезпеки можуть розглядатися в зв’язку із можливостями контролювати розвиток ситуації, коригувати свою поведінку в ній, запобігати негативним наслідкам зробленого вибору і т.д. Проте поведінка людини у небезпечній ситуації залежить не тільки від її об’єктивних характеристик (умов ситуації), а й від того, наскільки адекватно ці умови відбиваються в його свідомості. Ступінь адекватності відображення людиною небезпечних ризикованих ситуацій значною мірою залежить від його індивідуальних якостей. Вплив особистісних якостей особливо сильно відбивається на здійсненні подібного вибору в умовах ризику під час екстремальних ситуацій.

Скоріше за все “готовність до ризику” обумовлюється особистісними якостями не прямо, а опосередковано, тобто через більш інтегральні якості. Так, суб’єкту необхідно співвіднести власні можливості зі ступенем ризику самої ситуації, до того ж оцінити можливу ціну успіху наслідків своїх дій і ймовірного негативного впливу в цьому разі на своє здоров’я та благополуччя. В такому випадку йому необхідно мати, по-перше, адекватний рівень домагань й самооцінки, по-друге, достатній досвід, відповідальність та відповідну мотивацію до діяльності, окрім цього здатність до адекватного реагування та пристосовування в екстремальній ситуації.

Найбільш часто психологічна готовність до ризику співвідноситься з мотивом прагнення до успіху і мотивом уникнення невдач. Так, у сучасних наукових психологічних дослідженнях було визначено, що чим вище прагнення до успіху (досягнення мети), тим нижче готовність до ризику [108], [124], [138].

В свою чергу М. А. Котик та І. В. Арендачук указують, якщо людина сильно орієнтована на успіх і має високу готовність до ризику, то вона рідше потрапляє в нещасні випадки, ніж та, яка має високу готовність до ризику, але не має високої мотивації до уникнення невдач. І, навпаки, коли у людини є висока мотивація до уникнення невдач (захист), то це перешкоджає настрою на успіх, а отже – досягненню мети [33; 139]. Мотивація досягнення успіху як тенденція спрямованості діяльності індивіда взаємопов’язана із безліччю психологічних характеристик особистості таких як: самооцінка, активність, життєва стратегія, рівень домагань, ціннісна орієнтація, вольова регуляція, процеси цілеспрямування. Спроби вивчити механізми регуляції поведінки і базові

для людини мотиви часто призводять до необхідності аналізу цінностей особистості.

Також розглядався взаємозв'язок психологічної готовності до ризику із локусом контролю [110], [124], [125], [140]. Виявлено, що особи із внутрішнім локусом контролю більш конструктивно діють в ситуаціях, коли руйнуються їх первинні наміри і наявний певний ризик.

Однією з найбільш вивчених особистісних характеристик, пов'язаних із готовністю до ризику, є пошук сильних відчуттів або прагнення до нових відчуттів [10], [124], [127], що відображає індивідуальне ставлення до буденності та нудьги, а також до авантюризму в різних сферах життя.

Вказують також на таку індивідуальну властивість, пов'язану із ризикованою поведінкою, як переконання щодо свого майбутнього. У побутовому розумінні ці переконання розділяються на оптимістичні й песимістичні. Дані деяких досліджень показують, що люди із позитивними поглядами на власне майбутнє вживають більше заходів, спрямованих на забезпечення безпеки, уникнення загрозованих, ризикованих ситуацій, ніж особи, в думках яких переважає негативізм стосовно свого майбутнього, невіра у власні сили досягнення успіху тощо.

До психологічних корелятів психологічної готовності до ризику також належать такі якості особистості як імпульсивність, збудливість, агресивність, схильність до домінування, самоствердження [10]. Позитивна кореляція виявилася з такими властивостями: стать (чоловіки більш ризиковані, ніж жінки), мотиваційні установки на досягнення успіху і низький самоконтроль. Негативні зв'язки були виявлені з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю, совістю, навіюваністю [10]. Також виявлено взаємозв'язок психологічної готовності до ризику із гнучкістю мислення [10], [26]. Люди із більш вираженим творчим потенціалом уміють по-новому поглянути на проблемну ситуацію; а нове завжди передбачає певний ризик.

Деякі дослідники указують на те, що однією з найважливіших індивідуальних рис людини, що певним чином впливає на поведінку суб'єкта під час вибору альтернатив в умовах ризику є рівень домагань [126].

Т. В. Корніловою був виявлений зв'язок готовності до ризику із такими особистісними якостями як соціальна сміливість, рішучість, емоційна стійкість, врівноваженість, безпечність, завзятість, тяга до сильних відчуттів, сенситивність, відкритість та легкість в спілкуванні, совість, непоступливість, самоствердження, висока інтеграція почуття "Я", натхнення та ін. [127].

Окрім зазначених вище особистісних рис під час вибору ризикованих рішень важливого значення, як указує О. В. Вдовіченко, мають такі властивості особистості як оригінальність мислення, гнучкість розуму, рівень тривожності, самостійність, екстравертність чи інтровертність, егоїзм чи альтруїзм та ін. [26].

Т. В. Грязнова більше підкреслює на те, що готовність до ризику взаємопов'язана із такими особистісними рисами людини, які характеризують комунікативну (товариськість, схильність до домінування), емоційно-вольову сфери (впевненість в собі, незворушність, радість), інтелект [125], [140].

Окрім цього, вона вказує, що основними механізмами готовності до соціального ризику в професійній діяльності керівників на прикладі керівників вищої ланки залізничного транспорту є механізм ідентифікації, локус контролю та соціальна сміливість [125]. Так, згідно з її дослідженням, функцією механізму ідентифікації є синхронізація особистості з його соціальною роллю й забезпечення його готовності до ризику. Тобто, якщо наявні особистісні якості людини відповідають “ідеальному” образу фахівця, то тим вище буде рівень готовності до ризику в такого спеціаліста. У свою чергу, середній рівень інтернальності в фахівців із вираженою готовністю до ризику проявляється як відповідальність і в ситуаціях ризику спрямований на вирішення завдань, тоді як у керівників зі стратегією уникнення ризику детермінують прояви нонконформізму і зниження мотивації до досягнення мети, успіху. Соціальна сміливість є інтегральним механізмом готовності до ризику і включає в себе: соціальний інтелект, упевненість в собі, здатність ризикувати, і в ситуаціях ризику проявляється в активізації соціальної взаємодії, прогностичності аналізу ситуації й підвищенні одночасно мотивації до досягнення успіху та мотивації уникнення невдач [125].

Варто підкреслити, що Т. В. Грязнова, власне, у своїх працях наводить результати дослідження готовності до соціального ризику. Особливість же професійного ризику (як у випадку професійної діяльності військовослужбовців НГУ) порівняно із соціальним полягає в тому, що він виступає в формі можливої небезпеки, тобто, здійснюючи ту чи іншу професійну діяльність, фахівець постійно перебуває в ситуації “неминучого” ризику для здоров’я чи життя [5]. Не дивлячись на цю відмінність між “готовністю до ризику в професійній діяльності” та “готовністю до соціального ризику в професійній діяльності”, для нашого дослідження висновки Т. В. Грязнкової є досить важливими.

Є. Р. Хабібунін [141] досліджуючи психологічну готовність до ризику вказує на такі основні особливості:

- готовність до ризику являє собою особистісну якість, оптимальний рівень розвитку якої зумовлює вміння ефективно діяти у ситуаціях невизначеності;
- оптимальний рівень готовності до ризику є результатом стратегії професійного розвитку фахівця, яка передбачає самоудосконалення, тоді як альтернативна стратегія адаптивної поведінки створює порушення балансу в бік зниження або підвищення рівня готовності до ризику;
- ефективність діяльності особистості з оптимальним рівнем готовності до ризику статистично значимо вище, ніж у осіб із високим або низьким показниками готовності до ризику.

В цьому разі він укажує, що “у структурі особистості з оптимальним рівнем готовності до ризику представлені такі особистісні характеристики, як високий рівень комунікативної компетентності, активність, незалежність, вміння відстоювати свої інтереси, відповідальність за прийняті та реалізовані рішення, спонтанність дій, а також прояв гнучкості поведінки. Також була виявлена тенденція до взаємозв’язку психологічної готовності до ризику з

такими характеристиками, як самоповага, самоінтерес, саморозуміння” [141].

В свою чергу, Л. М. Абсалямова вказує, що готовність до ризику розуміється як “психологічна властивість, що обумовлює стан очікування значущого зовнішнього стимулу, викликаний зовнішньою змістовною мотивацією. Цей стан визначає розгортання певної програми, якій відповідає сформоване вміння приймати рішення та успішно діяти в умовах невизначеності та потенційної загрози” [110]. Вчена вказує, що є необхідність визначення готовності до ризику “на континуумі між полюсами «прийнятна, помірна, раціональна готовність» – «неприйнятна, ірраціональна схильність». Складовими, що входять до соціально-нормативного ставлення до ризику, є соціальна відповідальність, здатність до довільних продуктивних дій, надситуативна мотивація” [110].

Також у своїх працях Л. М. Абсалямова наводить структуру готовності до ризику, вказуючи на такі компоненти: мотиваційно-особистісний, когнітивний, емоційний та регулятивний. Шляхом теоретичного моделювання для кожного із структурних компонентів дослідницею визначено, що:

- для мотиваційно-особистісного блоку характерні такі параметри: впевненість в собі, прийняття ризику, потреба у гострих відчуттях;
- для когнітивного – рефлексивність, структурно-комунікативне розпізнання, полenezалежність;
- для емоційного компонента – загальна емоційність, толерантність до невизначеності, загальна тривожність;
- для регулятивного компонента – загальна адаптивність, саморегуляція, контроль.

В цьому разі шляхом побудови кореляційних плеяд було виявлено, що найбільший внесок у готовність до ризику складає емоційний компонент [110].

Безперечно Л. М. Абсалямова та інші вчені [110], [125], [136] зробили істотний внесок для загального розуміння феномена “готовність до ризику”, проте їх результати досліджень не відображають особливості структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ, що у свою чергу ставить перед нами задачу спрямувати зусилля на їх детальному вивченні саме для цієї категорії осіб.

1.2 Психолого-юридичний аналіз нормативно-правової бази, яка визначає особливості професійної діяльності співробітників сил охорони правопорядку в екстремальних умовах

1.2.1 Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України

В сучасних умовах суспільно-політичної та економічної нестабільності розбудова України як соціально-правової, демократичної держави на засадах забезпечення та зміцнення законності й правопорядку, отримання рівності, прав і свобод громадян згідно із Конституцією і чинним законодавством, досить в

значній мірі залежить від професійної діяльності співробітників сил охорони правопорядку, котрі призвані захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Від їх ефективної діяльності суттєво залежить захист суверенітету, збереження цілісності та недоторканості кордонів країни, охорона громадського порядку, боротьба зі злочинністю, захист життя, здоров'я, прав і законних інтересів громадян [142].

Правоохоронна діяльність розглядається як вид державної діяльності, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими державними органами шляхом застосування юридичних заходів впливу в точній відповідності з законом і за неухильного дотримання встановленого порядку. Таке загальне визначення поняття правоохоронної діяльності широко використовується в правовій літературі [143]. Згідно з ч. 4 ст. 1 Закону України “Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави” “правоохоронні органи – державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції” [144].

Правоохоронна діяльність спрямована на запобігання виникненню умов і причин можливих та вчинених суспільно небезпечних явищ, припинення їх розвитку та ліквідацію наслідків. Є різні види правоохоронної діяльності, проте усім властива одна спеціальна ознака. Вона стосується того, що охорона прав фізичної чи юридичної особи здійснюється шляхом застосування публічно установлених процедур. Як охоронний інструмент держави, правоохоронна діяльність впливає на поведінку суб'єктів правовідносин за допомогою використання дозволів, приписів, заборон, контролю за їх додержанням та реалізації юридичної відповідальності [143].

До сил охорони правопорядку відносять: Службу безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України (МВСУ) (у тому числі НГУ), Державну прикордонну службу України, Військову службу правопорядку Збройних Сил України (ЗСУ), Управління державної охорони України та низку інших органів, що здійснюють правоохоронні та правозастосовні функції, оскільки вони є озброєними державними органами, які мають в своєму складі спеціальні озброєні чи військові формування [143], [145].

Сили виконують свої функціональні обов'язки як у плановому, постійному порядку (повсякденна діяльність в звичайних умовах), так і під час проведення спеціальних заходів (операцій) за особливих, надзвичайних обставин (у тому числі контрдиверсійних, контртерористичних, інформаційно-психологічних, миротворчих тощо) із використанням правоохоронних, поліцейських, військових та інших методів (діяльність в особливих умовах, виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах) [145], [146].

Розглядаючи діяльність представників сил оперативного призначення, до яких, як ми раніше зазначили, відносяться центральні органи, окремі підрозділи правоохоронних органів та окремих військових формувань, важливим буде указати на класифікацію умов діяльності Г. С. Нікіфорова за ступенем нервово-

психічної напруги. Так, найменший рівень напруги властивий звичним умовам діяльності. Високий же рівень напруги характерний для екстремальних умов діяльності, так як саме у таких умовах на людину діє цілий ряд негативних чинників зовнішнього середовища. Наявність високого рівня напруги у взаємозв'язку із наявністю вітальної загрози є підставами для розділу діяльностей на звичайні, особливі та екстремальні [147]. До звичайних умов діяльності відносять такі умови, які забезпечують нормальне функціонування всіх систем організму людини і не викликають надмірного нервово-психічного напруження. До особливих умов діяльності відносять такі умови, в яких можлива загроза виникнення небезпечної ситуації. До групи екстремальних умов діяльності відносять ті умови, в яких присутня реальна вітальна загроза, і зазвичай високий рівень нервово-психічної напруги.

Є. А. Арустамов указує, що: “більшу частину часу активної життєдіяльності людини становить цілеспрямована професійна діяльність, здійснювана в умовах конкретного виробничого середовища, яка в разі недотримання нормативних вимог може негативно вплинути на її працездатність і здоров'я” [40]. А професійна діяльність всіх представників сил охорони правопорядку належить до таких видів діяльності, які завжди пов'язані з екстремальними умовами й елементами ризику для здоров'я та життя.

Основним видом правоохоронної діяльності досліджуваних нами фахівців є службово-бойова діяльність, яка властива силам (формуванням) внутрішньої безпеки держави і полягає у виконанні правоохоронних завдань переважно через їх службову діяльність (правоохоронними методами), а у разі загострення обстановки – і військовими методами [145], [148], [149]. Під загостренням обстановки мається на увазі виникнення екстремальних, надзвичайних, особливих обставин та позаштатних ситуацій ризикованого характеру [149].

Службово-бойова діяльність (СБД) правоохоронних органів та їх військових формувань є специфічною сферою. В. І. Лазутко, І. О. Кириченко, В. Ю. Богданович, О. М. Крюков, В. К. Майборода та інші вказують, що до службово-бойової діяльності залучаються підрозділи (частини, з'єднання) з охорони громадської безпеки, державних (військових) об'єктів, з конвоювання та екстрадиції підсудних, а також оперативного та спеціального призначення. Вона полягає в профілактичних, охоронних, режимних, ізоляційно-обмежувальних заходах (діях) і спеціальних операціях, що проводяться в мирний час, за надзвичайних обставин та у воєнний час із метою охорони об'єктів, забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави, її конституційного ладу, громадської безпеки, законності та правопорядку [149], [150].

Специфіка службово-бойової діяльності полягає в тому, що здійснюється вона в особливих, екстремальних, надзвичайних умовах та спрямована на недопущення, припинення чи подолання наслідків подій, які несуть суттєвий ризик порушення життєдіяльності суспільства. Відповідно, об'єктом службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку є події, прояви або явища, що несуть велику суспільну шкоду і потенційно загрожують не тільки окремим

інтересам людини та суспільства, а й нормальному існуванню взагалі [149].

Національна гвардія України є військовим формуванням МВСУ, на яке покладається виконання правоохоронних функцій згідно з ст.1 Закону України “Про Національну гвардію України” [151]. Це цілком узгоджується з визначенням військового формування в Законі України від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ “Про оборону України”, згідно з яким “військове формування – створена відповідно до законодавства України сукупність військових об’єднань, з’єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій” (ч. 13 ст. 1) [152].

Службово-бойова діяльність НГУ є сукупністю профілактичних, охоронних, захисних, режимних, ізоляційно-обмежувальних заходів (дій), які проводяться підрозділами (частинами, з’єднаннями) цього військового формування. Під час виконання завдань НГУ може застосовувати зброю, спеціальну техніку та засоби відповідно до існуючого законодавства. У воєнний час НГУ властива і бойова діяльність в разі залучення їх до виконання завдань оборони країни [145].

Статтею 18 Закону України “Про Національну гвардію України” [151] визначено вісімнадцять завдань, які повинні виконуватись силами цього військового формування:

- захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом;
- охорона громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров’я, прав, свобод і законних інтересів громадян;
- участь в забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров’я громадян;
- забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь в здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб;
- охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об’єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;
- охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення МВСУ;
- участь в здійсненні заходів, пов’язаних із припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;
- участь в спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців,

припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

- участь в припиненні масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами;

- участь у відновленні правопорядку в разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевості, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- участь в підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення;

- участь у відновленні конституційного правопорядку в разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

- участь в ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;

- участь в здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

- виконання завдань територіальної оборони;

- оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, баз військового та матеріально-технічного забезпечення МВСУ.

Окрім основного закону [151], котрий регламентує діяльність НГУ як у звичайних умовах, так і особливих, ризикованих, є ще низка інших законів та нормативно-правових актів.

Так, на НГУ розповсюджується дія законів, що мають універсальне застосування до всіх військових формувань. Основним серед них є Статут внутрішньої служби ЗСУ, а також інші загальні статuti: Дисциплінарний статут ЗСУ, Статут гарнізонної та вартової служб ЗСУ, Стройовий статут ЗСУ [153]–[156].

Діяльність НГУ регулюють закони, що установлюють правовідносини у сфері національної безпеки та оборони. Перш за все, це Закон України “Про оборону України”, який, серед іншого, визначає роль та місце органів МВСУ у територіальній обороні (ст.ст. 12, 18) [152]. Також дії військовослужбовців НГУ регламентуються низкою положень, які затверджені указами Президента України на виконання вимог законів України. До цієї категорії належить Положення про територіальну оборону України, введене у дію Указом Президента України від 27 березня 1998 року № 225/98 на виконання вимоги частини 12 ст. 18 Закону України “Про оборону України” [152].

Окрім названих є ще велика кількість нормативних документів, що

визначають правову основу службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ (законодавство України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Уряду України, накази й директиви Міністерств, командувачів та інші).

Виходячи з їх аналізу, можна стверджувати, що службово-бойова діяльність військовослужбовців НГУ характеризується високою суспільно-політичною значущістю, відповідальністю за дії, напруженістю та особливо ризикованістю. На це вказує й велика кількість науковців, котрі розглядають особливості професійної діяльності фахівців сил охорони правопорядку [145], [157]–[164]. Вони наголошують, що виконуючи свій функціональний обов'язок, військовослужбовець НГУ несе дуже велике фізичне навантаження та моральну відповідальність.

Окрім цього, провідним несприятливим фактором умов праці військовослужбовців є психологічний, який визначається як переживання фахівцем загрози здоров'ю та життю, високої відповідальності за життя оточуючих, у цьому разі часто за умов неможливості надання їм необхідної допомоги, високу ймовірність непередбачуваних ситуацій – озброєних нападів, пострілів, вибухів, необхідності роботи у важких умовах зі значними фізичними і температурними навантаженнями, невизначеності обстановки, інформаційного дефіциту/перевантаження тощо. Такі умови праці в сукупності дають особливо виражений негативний ефект [165].

Так, на рисунку 1.9 представлені фактори, що впливають на психологічні реакції, стани та дії військовослужбовців НГУ [166].

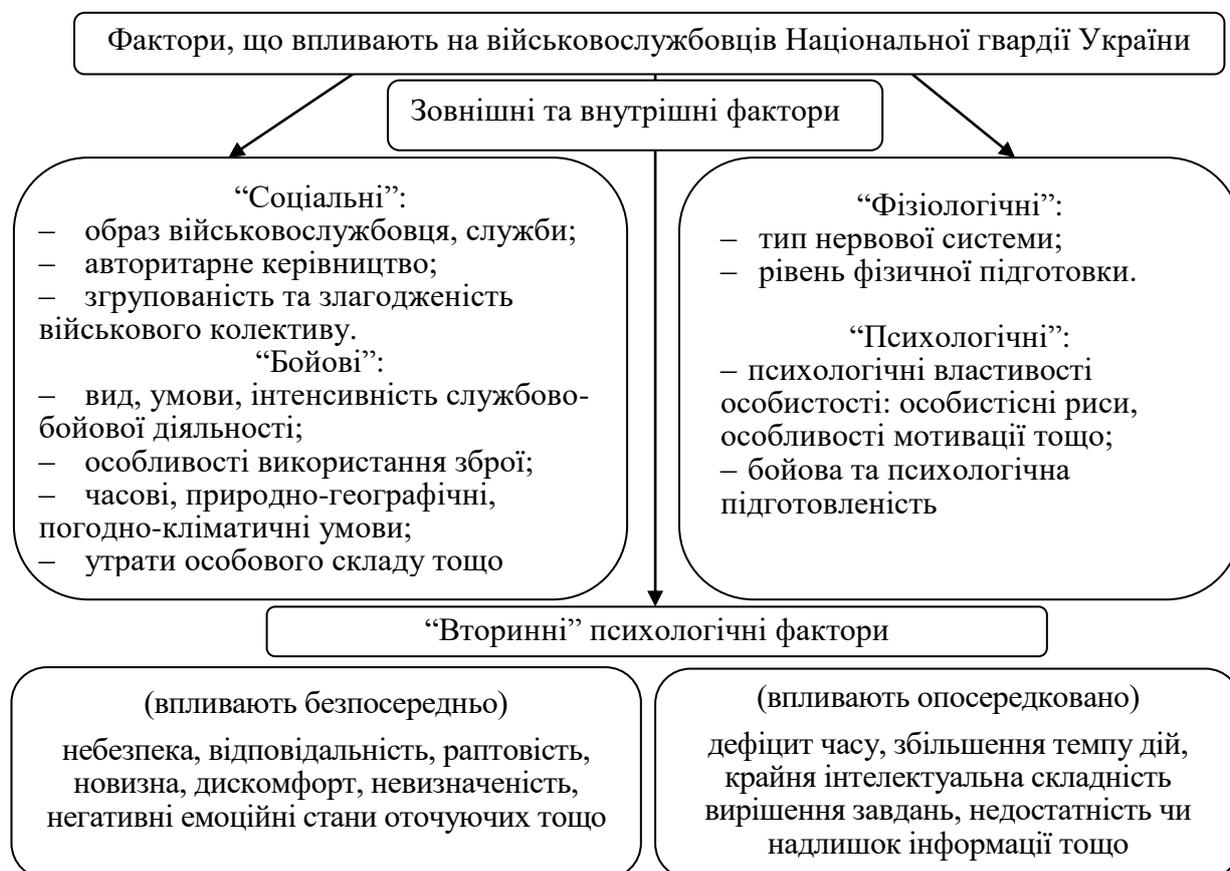

Рисунок 1.9 – Фактори, що впливають на психологічні реакції, стани та дії військовослужбовців НГУ

І. І. Приходьком, І. І. Ліпатовим, Л. Ф. Шестопаловою та іншими ученими визначені такі особливості службово-бойової діяльності НГУ і соціально-психологічних факторів, які впливають на військовослужбовців під час виконання ними службово-бойових завдань [145]:

- велика суспільно-політична значимість службово-бойових завдань, що виконують НГУ;
- постійна необхідність володіння суспільно-політичною, службово-бойовою оперативною обстановкою в регіоні, країні та її аналізу;
- високий рівень колективної та особистої відповідальності за успішне виконання службово-бойових завдань;
- раптовість, новизна, незвичайність службово-бойової обстановки;
- значні психологічні труднощі на шляху виконання СБЗ;
- висока ціна помилок та їхніх наслідків під час виконання СБЗ;
- психологічна готовність особового складу до негайного застосування спеціальних засобів, зброї за призначенням у разі ускладнення обстановки;
- ризик, реальна загроза психологічній безпеці, життю й здоров'ю військовослужбовців та їх родинам із боку злочинців, злочинних груп та протидіючих сил;
- перешкоди та природничі особливості (шум, жара або холод, темрява і т. д.), дефіцит часу, велика інтенсивність навантажень, неприємні фактори, які травмують психіку;
- тривале чекання можливих різких ускладнень службово-бойової обстановки, що потребує постійної пильності й психологічної готовності;
- одноманітність та монотонність психологічних подразників протягом тривалого часу виконання службово-бойових завдань;
- конфліктність спілкування в багатьох службових ситуаціях, образливі й провокуючі висловлення та дії правопорушників;
- напруженість взаємовідносин із правопорушниками, протидіючими силами, їхня активна протидія під час припинення злочинів і затримання;
- необхідність попередження, розкриття злочинів із боку порушників, злочинних груп та протидіючих сил;
- порушення фізіологічного ритму функціонування психіки військовослужбовців, що обумовлено специфікою виконання СБЗ, тощо.

Отже, як бачимо, службово-бойова діяльність особового складу підрозділів НГУ характеризується тим, що діяльність цих фахівців в умовах ризику для життя пов'язана з великою емоційністю, що обумовлена об'єктивними особливостями ситуацій в їх професійній діяльності. Можлива небезпека, вітальна загроза, максимально стрімкий темп роботи, необхідність приймати швидкі, але виважені рішення, несення відповідальності за велику кількість підлеглих і прагнення ефективно виконати бойове завдання викликають у військовослужбовців особливий емоційний стан, істотно впливає на робочий тонус їх організму, що може підвищувати або понижувати працездатність [167].

Так, на відміну від інших професій, у військовослужбовців професійна діяльність характеризується екстремальністю умов, високим рівнем ризику втратити здоров'я, власне життя або отримати травму. Небезпечні й шкідливі фактори, формування яких носить стихійний характер, багаторазово перевищують нормативні рівні та їх зниження практично неможливо.

Екстремальні умови діяльності тісно пов'язані з виникненням надмірного емоційного напруження, яке може приводити до різних форм психічної дезадаптації. Такі умови характеризуються сильним травмуючим впливом на психіку співробітника. Цей вплив може бути потужним і одноразовим у разі загрози життю та здоров'ю або багаторазовим, що вимагає адаптації до постійно діючих джерел стресу. Воно характеризується різним ступенем раптовості, масштабності, може служити джерелом як об'єктивно, так і суб'єктивно обумовленого стресу.

Стрес – стан душевного (емоційного) і поведінкового розладу, що пов'язаний із нездатністю людини доцільно і розумно діяти у ситуації [168]. До найбільш потужних об'єктивних стресорів відносяться: загроза власному життю, життю товаришів по службі, деяких категорій громадян (жінок, дітей, старих). До суб'єктивних причин стресу належать: недостатня досвідченість, психологічна невідповідність, низька емоційна стійкість тощо.

У результаті впливу комплексу стресогенних факторів у військовослужбовців НГУ часто виникають гострі та посттравматичні стресові розлади. М. І. Мар'їн, С. І. Ловчан, М. В. Леві та ін., досліджуючи причини психічних травм, що отримує військовослужбовець в бойовій обстановці, вводять поняття “критичні події” [169], [170]. Запобігти стресовій реакції на критичні події практично неможливо, вона є характерною особливістю службово-бойової діяльності військовослужбовців. Ознаками, що характеризують посттравматичний стресовий розлад (що виходить за рамки життєвого досвіду) є: нав'язливі переживання травмуючої події в сновидіннях, спогадах, уникнення всього, що може нагадати про нього, генералізована тривога, порушення сну, емоційні розлади із прагненням до ізоляції та обмеження контактів із зовнішнім світом та ін. [94], [108], [170], [171].

Особливу роль в ефективності службово-бойової діяльності відіграє зниження дії негативних факторів на психіку особового складу: страху, паніки, прийняття хибних рішень, прояви недисциплінованості тощо.

Проте спрогнозувати та унеможливити усі ризиконебезпечні фактори неможливо. А тому важливого значення набуває завчасна підготовка (як спеціальна, так і психологічна) представників сил охорони правопорядку до дій у небезпечних умовах, що буде спрямована на формування та підтримання необхідного рівня психологічної готовності до виконання службово-бойових завдань в умовах ризику та власне психологічної готовності до ризику.

1.2.2 Моральна і правова детермінація ризику в службово-бойовій діяльності військовослужбовців Національної гвардії України

Аналіз службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ може бути розширений за рахунок дослідження моральної й правової регуляції службово-бойової діяльності в екстремальних умовах. Оскільки, на думку фахівців, професіоналізм у сфері небезпечних професій є категорія людського буття, що представляє собою системну сукупність особистісних, світоглядних, ділових, професійних і моральних якостей людини [13], [165], [172], [173].

Засадами професіоналізму в сфері небезпечних професій є:

- прийняття на себе відповідальності за самочинне рішення;
- найвища організованість;
- особиста мужність;
- просоціальна замотивованість вчинків [172], [174].

Наразі в суспільстві формується більш менш позитивне ставлення до військовослужбовців НГУ, як до військового формування, представники якого щодня, ризикуючи власним життям, охороняють й захищають життя, права, свободу і законні інтереси громадян, суспільства і держави, від злочинних та інших протиправних посягань, беруть участь в забезпеченні державної безпеки і захисті державного кордону, а також ведення військових (бойових) дій у випадку збройного конфлікту чи загрози нападу на територію України [151]. А тому і передбачається в інформаційно-пропагандистській діяльності НГУ виділяти як пріоритет формування в громадськості позитивних уявлень про військовослужбовця НГУ як людини відважної, самовідданої, готової йти на ризик заради порятунку життя людей.

На наш погляд потрібно доповнити під час аналізу СБД військовослужбовців НГУ істотною особливістю, а саме тим, що військовослужбовцям притаманний не лише біологічний ризик – ризик утрати життя чи здоров'я, а й соціальний ризик – ризик утрати суспільного становища, престижу, авторитету, поваги оточуючих і самоповаги. Часом саме суспільна ситуація змушує індивід йти на ризик заради підтримки свого соціального статусу [175]–[177].

Поняття ризику буде неповним, якщо не звернутися до етичного аспекту цієї категорії: проблемам морального ризику і ризику морального вибору. Морально-ціннісне ставлення до ризикованої ситуації полягає або у подоланні, ухиленні від ризику, або у скоєнні вчинку, спрямованого на досягнення більшого, ніж очікувалося. Разом із тим не можна, на наш погляд, бачити у ризику повсякденне, звичайне явище, ураховуючи відсутність повної гарантії отримання бажаного результату.

Під час діяльності в умовах ризику можливі наслідки мають пройти через свідомість суб'єкта, він повинен зважитися на певний вчинок. Етична проблематика у питаннях ризику – це вибір максимально високomorального варіанта; це, насамперед, підвищення ефективності позитивного ризику, висока свобода ризикувати, здійснюючи сміливий творчий пошук. Моральний вибір,

моральне діяння пов'язані з ризиком; діапазон його – в негативних і позитивних імовірностях. Альтернативно-моральна ситуація завжди пов'язана із елементом ризику. В цьому сенсі можна визнати справедливість ідеї Карла фон Клаузевіца: “Поряд з випадком у війні велику роль відіграє невідоме, ризик, а разом з ним і щастя” [63].

Моральний ризик пов'язаний, передусім, із мужністю, готовністю до такого ризику як умова прийняття рішення, а не із ухиленням від нього. Проте інколи і ухилення від ризику вимагає мужності. В таких випадках не випадково указують на “розумний ризик”, на те, що у ньому полягає “своєрідний імператив вибору”, а альтернативою ризику є ухилення від вибору і навіть заняття нейтральної позиції. В цих висловлюваннях ризик, у тому числі моральний, розуміється як суб'єктивна категорія. Виступаючи як імператив (тобто веління) вибору, моральний ризик включається в механізм здійснюваної індивідом регуляції поведінки, що призводить нерідко до виникнення правових відносин. Правомірність ризикованих дій має, на нашу думку, оцінюватися не за досягнутими результатами, а за тими факторами, які визначали ситуацію прийняття рішення. Інакше говорити про право на ризик просто безглуздо.

Об'єктивна суперечність між небезпечним і безпечним, відомим і невідомим, відбивається в ризику як в суб'єктивній формі вирішення протиріччя і джерела розвитку. Професійна діяльність військовослужбовця підпорядкована дисципліні як засобу подолання негативних проявів ризику. Із думкою, що без дисципліни немає шансів на успіх ще не означає, що зворотне твердження (100 % дисципліни – 0 % ризику) зовсім невірне. Приписи статуту ЗСУ, якими користуються військовослужбовці НГУ, також не є однозначними правилами і, як вказує сам статут, мають застосовуватися творчо, погодившись з обстановкою. В статуті є рекомендації, тобто указівки, які не є загальнообов'язковими правилами поведінки.

Ризик може бути пов'язаний із вибором такого варіанта дій (рішення); який йде у розріз із інструкціями, приписами; жорсткими правилами. Причому, якщо відступ від обов'язкових для виконання приписів (наприклад, вимог Бойового статуту Сухопутних військ) призведе до позитивного результату (успіху) діяльності, то оцінка цього варіанта-рішення може бути дана позитивна навіть висока.

Проблеми відповідальності за помилкові дії у військовослужбовця, поліцейського, пожежного і т.д. досить схожі. Тут має місце обов'язок діяти в ситуації, коли усіх факторів, здатних вплинути на кінцевий результат, знати неможливо, але діяти всеодно необхідно. Прийняте рішення, часто навіть вірогідне, і може спричинити істотну шкоду здоров'ю або життю. Занадто жорстке притягнення до відповідальності за неправильний результат може призвести до того, що не буде стимулюватися розвиток нових напрямків діяльності, застосування ефективних, але не апробованих методів.

Існуючі правові норми визнають неминучість ризику як норми діяльності військовослужбовця. Так у Бойовому статуті Сухопутних військ відмічається, що бойові дії повинні відбуватися згідно зі встановленими вимогами, і можуть

проводитися в умовах високого психологічного та фізичного навантаження, підвищеного ризику, прямої небезпеки для життя [178]–[180].

Більш детальні вимоги (ураховуючи Наказ МВСУ від 17.06.2009 № 264 “Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння, підтвердження, зниження класної кваліфікації військовослужбовцям НГУ” зі змінами, внесеними згідно із Наказом МВСУ від 13.10.2014 № 1068 (z1564-14) “Про внесення змін до наказу МВСУ від 17 червня 2009 року” [181] до військовослужбовців НГУ різного кваліфікаційного рівня представлені в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4 – Кваліфікаційні вимоги для присвоєння військовослужбовцям НГУ класної кваліфікації

	Знати:	Вміти:
1	2	3
“3-й клас”	<p>Психологічні фактори, що впливають на особистість та діяльність військовослужбовців під час виконання ними службово-бойових задач;</p> <p>психічні стани особистості, динаміку психічних станів у процесі службово-бойової діяльності в умовах ризику, загрози для здоров'я та життя, дефіциту часу та інформації, тривалих та інтенсивних фізичних навантажень, емоційних впливів;</p> <p>основи психічної саморегуляції</p>	<p>Розбиратися в психологічних аспектах своєї професійної діяльності;</p> <p>витримувати і долати психологічні труднощі;</p> <p>застосовувати отримані професійно-психологічні знання, навички під час виконання службово-бойових завдань в умовах ризику;</p> <p>надавати першу психологічну допомогу постраждалим військовослужбовцям і контролювати свій психічний стан</p>
“2-й клас”	<p>Специфіку діяльності в особливих, екстремальних, надзвичайних умовах, тобто таких, що призводять до небезпечного впливу на функціонування психіки людини;</p> <p>фактори, що визначають психологічну стійкість військовослужбовця під час виконання завдань в умовах ризику для життя;</p> <p>техніку проведення аутогенного тренування, дихальні та фізичні вправи;</p> <p>способи надання психологічної допомоги товаришеві по службі, підлеглому</p>	<p>Застосовувати прийоми саморегуляції та боротьби зі стресом, пристосовуватися до екстремальних ризикованих умов;</p> <p>застосовувати на практиці прийоми психічної саморегуляції;</p> <p>переносити високі фізичні та морально-психологічні навантаження;</p> <p>розвивати здатність до швидкої внутрішньої мобілізації для дій в умовах ризику</p>

Кінець таблиці 1.4

1	2	3
“1-й клас”	<p>Індивідуальні та колективні форми панічних реакцій під час виконання службово-бойових завдань в ситуаціях ризику, умови їх виникнення, методи попередження; способи управління психічним станом особистості; масові психічні прояви, способи їх попередження; основи фізичних і психологічних резервів організму, умови їх мобілізації; методи формування практичних навичок до швидкого відновлення організму, виходу із стресових ситуацій; прийоми і проведення реабілітаційних та відновлювальних заходів, не менше одного методу психокорекційної роботи</p>	<p>Застосовувати активні методи відпочинку; досконало володіти вправами для проведення аутогенного тренування; формувати навички швидкого відновлення працездатності, зняття втоми, болю; усвідомлювати ступінь ризику; проводити заходи щодо психологічної корекції з військовослужбовцями</p>
“майстер”	<p>Індивідуальні та групові прояви негативних психічних станів та реакцій, які можуть виникати під час виконання службово-бойових задач в умовах ризику, фактори, що впливають на їх виникнення, методи попередження та запобігання таких реакцій у підлеглих; прийоми мобілізації власних фізичних та психологічних резервів організму в умовах ризику та навчання підлеглих цими прийомами, заходи зі швидкого відновлення таких ресурсів; способи швидкої психологічної самопомоги та допомоги військовослужбовцям під час виникнення гострих стресових станів та недопущення виникнення посттравматичних стресових розладів.; методи проведення реабілітаційної, психокорекційної та профілактичної роботи з підлеглими, що залучаються до діяльності в ризикованих умовах</p>	<p>Ефективно виконувати службово-бойові обов'язки в умовах психологічної напруги, ризику, загрози для здоров'я та життя, приймати ризиковані рішення та вміло керувати підлеглими в таких умовах; постійно переймати досвід та поглиблювати вміння діяльності за ризикованих, стресових умов, навчати особовий склад; оперативно застосовувати професійно-психологічні знання, навички із недопущення розвитку негативних психічних станів у підлеглих, що впливатимуть на успішність виконання службово-бойових завдань, а у разі формування таких станів – здійснювати заходи із психокорекційної роботи; проводити профілактичну роботу з підлеглими щодо недопущення в них розвитку посттравматичних стресових розладів; застосовувати усі сили, можливості та професійно-психологічну компетентність в допомозі військовослужбовцям, що перебувають в особливих, екстремальних, надзвичайних ситуаціях, застосовувати психореабілітаційні методи</p>

Взагалі визначення ризику, що зустрічаються в нормативно-правових документах та юридичній науковій літературі, змістовно характеризують його як подію, певну вірогідність, ситуацію, фактори та обставини, що здебільшого не контрольовані, або ж як дію чи бездіяльність суб'єктів, що призводять до негативних наслідків та втрат.

Так, у сучасному законодавстві України трактування ризику подається залежно від сфери, на яку розповсюджується чинність того чи іншого закону:

- ступінь ймовірності негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами [182];

- можливість виникнення та вірогідні масштаби наслідків негативного впливу протягом певного періоду часу [183];

- поява обставин, що обумовлюють виникнення надзвичайних подій [184];

- дії, не передбачені правилами, якими слід керуватися у визначеній несприятливій ситуації, усвідомлено розпочаті з метою запобігання або зменшення шкоди <...>, яка може бути заподіяна, якщо в умовах конкретної небезпеки немає можливості діяти відповідно із установленими правилами [185];

- оцінений потенціал несприятливих наслідків через вплив факторів небезпеки [186];

- міра можливості порушення рівня здоров'я людей у зв'язку з дією шкідливого чинника [187];

- можлива подія, дія та/або бездіяльність партнера, що можуть призвести до негативних наслідків [188];

- комбінація ймовірності та ступеня тяжкості травми або шкоди для здоров'я, яка може виникнути у небезпечній ситуації [189].

Викладене вище дозволяє визначити поняття ризик для фахівців ризиконебезпечних професій як об'єктивний стан виникнення небезпеки, заподіяння шкоди, у разі якої невідомо, настане ця шкода чи ні. Загальноправове значення ризику полягає в тому, що особа, яка діє в певних умовах дозволених правом, не підлягає будь-якій юридичній відповідальності. Разом із тим поняття дозволеної (або правомірної) поведінки у конкретних умовах не завжди можна сформулювати, оскільки у таких областях діяльності, як от, наприклад, професійна діяльність військовослужбовців НГУ, ризик становить небезпеку для життя та здоров'я людей.

Правова категорія ризику специфічна: вона одночасно характеризується як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Зокрема, ризик – це елемент дії (бездіяльності) особи, що характеризується наявністю певної мети, яка не може бути досягнута іншими (не ризикованими) діями. У той же час ризик розглядається як “психічне ставлення” особи до своєї або чужої діяльності, “виражається в свідомому допущенні негативних наслідків” [24], [190].

Особливого значення під час оцінювання ризику в професійній діяльності співробітників сил охорони правопорядку надають такій характеристиці ризику

як виправданість, тобто ступеню ефективності, прогнозованої в момент прийняття рішення. Ризик виправданий, коли очікується не тільки висока ефективність, але і впевненість в правильності оцінки, передбаченні розвитку ситуації.

Вихідним пунктом і основною ознакою виправданого ризику, як зазначає А. Я. Билиця, є діяльність, починаючи від усвідомлення ситуації ризику, прийняття того або іншого рішення й закінчуючи реалізацією однієї з наявних альтернатив [48].

Виходячи зі співвідношення очікуваного виграшу чи програшу під час реалізації відповідної дії (рішення), виділяють виправданий і невиправданий ризик.

Виправданість ризику в сучасному законодавстві в основному аналізується в межах кримінального права. Так, у ст. 42 Кримінального кодексу України (ККУ) [191] визначено:

– не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було учинено в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети;

– ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в цій обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам;

– ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо (свідомо) створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Принципове значення положень цієї статті для діяльності військовослужбовців НГУ полягає, по-перше, у тому, що особа, яка здійснює дії, що підпадають під п.п. 1 і 2 ст. 42 ККУ, не звільняється від кримінальної відповідальності в тих випадках, коли заподіяно шкоду інтересам, що охороняються законом. Відповідно до ККУ це може бути заподіяння тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю людини або заподіяння великої шкоди, або спричинило смерть однієї, двох або більше осіб [191].

По-друге, ризик допускається виключно для досягнення суспільно корисної мети; тим самим на суб'єкт, що здійснює ризиковані дії, покладається обов'язок довести, що його дії носили цілеспрямований характер і що мета їх має суспільну користь.

Третя найважливіша умова виправданого ризику – достатність заходів, ужитих для запобігання шкоди, тобто їх відповідність конкретній обстановці, в якій вони були зроблені й можливостям суб'єкта дії, вимушеного йти на ризик.

І останнє, ККУ дає чіткий перелік умов, за яких ризиковані дії не визнаються обґрунтованими.

У науковій юридичній літературі уточнюється, що до категорії виправданого ризику не належать дії, коли суб'єкт міг прийняти тільки одне рішення [192], [193]. Вважається, що сама категорія ризику передбачає дію в

умовах можливості вибору. Якщо особа могла прийняти тільки одне рішення, то його дії підпадають під іншу підставу звільнення від відповідальності – крайню необхідність (ст. 39 ККУ) [191]. У такому випадку відповідальність на суб'єкт також не накладається. Виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння, має багато спільного з крайньою необхідністю. Так, у статті 39 ККУ встановлено [191]:

– не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо у цьому випадку не було допущено перевищення меж крайньої необхідності;

– перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода;

– особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо унаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

Як бачимо, у випадку крайньої необхідності шкода заподіюється для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі, її правам та іншим правоохоронюваним інтересам. У разі обґрунтованого ризику такої безпосередньої небезпеки може не бути (наприклад, під час випробувань нової техніки) або вона лише імовірна, але, прагнучи до досягнення суспільно корисної мети, недосяжної, діями не пов'язаними із ризиком (бездіяльністю), особа створює небезпечну ситуацію [194].

Правильне трактування категорії ризику, врахування специфіки її правового аспекту дадуть можливість не тільки удосконалити законодавство, наприклад, увести диференціацію наслідків, а й нададуть допомогу практичним органам під час оцінювання поведінки учасників правовідносин, їх активної, творчої позиції, в правильному застосуванні правових норм [40], а також, що не менш важливо, співробітникам сил охорони правопорядку діяти в умовах ризику згідно із чинним законодавством.

1.3 Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження психологічної готовності до ризику співробітників сил охорони правопорядку

Варто зробити наголос, що проблема психологічної готовності до ризику (на відміну від психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах, схильності до ризику тощо) у представників ризиконебезпечних професій, власне військовослужбовців, фахівців правоохоронних органів, служби порятунку, є досить малодослідженою та актуальною, про що свідчить невелика кількість наукових розробок у цьому напрямку та їх

“незагальноохоплюваність” (дослідження окремих аспектів психологічної готовності до ризику представників правоохоронної діяльності, а не поняття в цілому). Проте, висвітлені в сучасній психологічній науковій літературі ці напрацювання дозволять нам наблизитись до вирішення поставлених нами задач та досягнути головної мети у визначенні структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

Розглянемо основні особливості психологічної готовності до ризику співробітників сил охорони правопорядку та інших представників ризиконебезпечних професій, що були виділені сучасними науковцями у цій галузі.

Вивчаючи взаємозв'язок готовності до ризику із порогом активності та особистісними особливостями співробітників поліції, Н. С. Левінцова [195] прийшла до розуміння готовності до ризику як властивості особистості, особливого утворення, що має свою власну структуру та включає такі складові як активність/поріг активності, певні особистісні якості та соціально-демографічні характеристики/параметри, що впливають на формування готовності до ризику.

Діагностуючи взаємозв'язок психологічної готовності до ризику із особистісними якостями та порогом активності (рівень готовності до ризику за допомогою методики Г. Шуберта (PSK), особистісні особливості виявлялися за допомогою багатофакторного опитувальника Р. Кеттелла (16 PF), поріг активності виявлявся за методикою Т. Л. Романової – “Шкала порога активності”) за участі 445 співробітників поліції позавідомчої охорони Республіки Бурятія, була встановлена значна кількість особливостей.

Під час розглядання взаємозв'язку психологічної готовності до ризику і особистісних особливостей співробітників правоохоронних органів за Р. Кеттеллом було визначено, що готовність до ризику має позитивний кореляційний зв'язок з фактором Е – конформністю ($r = 0,16$, $p = 0,0004$), фактором F – серйозністю ($r = 0,12$, $p = 0,009$), фактором Н – сміливістю ($r = 0,12$, $p = 0,01$). Іншими словами, “співробітник поліції з високою готовністю до ризику має нормативний рівень конформності, нормальний рівень відповідальності/серйозності і високий рівень сміливості. Співробітник поліції з низькою готовністю до ризику, також залишаючись в рамках нормативності, проте порівняно є більш конформним, серйозним і в міру сміливим” [195].

За отриманими результатами дослідження готовності до ризику представники поліції були розподілені на 2 групи: група співробітників із високою готовністю до ризику і група співробітників із низькою готовністю до ризику. “Висока готовність до ризику пов'язана із високою сміливістю, а низька готовність до ризику пов'язана із середнім рівнем вираженості цього фактора. Висока готовність до ризику також пов'язана із середнім рівнем дипломатичності/розважливості, а низька – з високим рівнем” [195].

До групи співробітників із високою готовністю до ризику, за даними Н. С. Левінцової, також відносяться співробітники із високою залежністю від соціальної групи. Це він пояснює тим, що чим більше співробітник пов'язаний

із групою, тим вище його готовність до ризику. “Іншими словами, він готовий ризикувати, якщо відчуває підтримку своєї групи. У співробітників із високою готовністю до ризику відзначається також висока емоційна стійкість, тобто чим вище емоційна стійкість співробітника поліції, тим більшою мірою він готовий до ризику. Такі властивості особистості як підвищена совісність, знижена обережність/підозрілість, підвищений самоконтроль поведінки і відсутність фрустрованості значно не впливають на рівень готовності до ризику (профілі обох груп збігаються), так само як і середній рівень вираженості інших особистісних якостей – факторів А, В, Е, F, I, М, О, Q1” [195].

Таким чином, висока або низька готовність до ризику безпосередньо залежить від ступеня вираженості особистісних якостей працівника, наприклад, таких як сміливість, дипломатичність/розважливність, орієнтація на групу [195].

Левінцова Н. С. зазначає, що під час визначення залежності готовності до ризику від порогу активності, було встановлено, що висока готовність до ризику пов’язана із низьким порогом активності, а низька – із тенденцією підвищення порога активності (чим нижче поріг, тим вище активність). “При проведенні кореляційного аналізу отриманих експериментальних даних виявлено, що готовність до ризику має негативний кореляційний взаємозв’язок з порогом активності ($r = -0,17$, $p = 0,0002$), тобто чим вище рівень готовності до ризику, тим нижче рівень порогу активності. Іншими словами, співробітник поліції з високою готовністю до ризику більш рішучий у діях, має активну життєву позицію, більш упевнений у собі. Співробітник поліції з низьким рівнем готовності до ризику більш схильний до пасивності, до замкнутого способу життя, до переживань і тривоги, більш інертний і замкнутий. У свою чергу, при подальшому розгляді зв’язку порога активності і особистісних особливостей було виявлено, що поріг активності має негативний кореляційний зв’язок з факторами А ($r = -0,1$; $p = 0,03$), Н ($r = -0,13$; $p = 0,005$) і позитивний зв’язок з факторами О ($r = 0,1$; $p = 0,03$), Q1 ($r = 0,1$; $p = 0,02$) і Q2 ($r = 0,1$; $p = 0,03$). Таким чином, співробітник поліції з низьким порогом активності (тобто з високою активністю) більш відкритий, сміливий і рішучий, упевнений у собі, нерігідний і має певну тенденцію незалежності від групи. Співробітник поліції з високим порогом активності (тобто з низькою активністю) більш інтровертований, в міру сміливий, не настільки упевнений у собі, ригідний і залежний від групи” [195].

Отже Н. С. Левінцова установила, що психологічна готовність до ризику співробітників поліції безпосередньо залежить від ступеня вираженості особистісних якостей особи, таких як сміливість, дипломатичність/розважливність, зв’язаність з групою, а також така готовність достовірно взаємопов’язана із порогом активності.

М. Ю. Слагіна у свою чергу вказує, що психологічна готовність до ризику є фактором, що обумовлює свідоме раціональне відношення до ризику та свідомий вибір під час прийняття рішень в ситуаціях невизначеності [196].

Виходячи із результатів її дослідження критеріями психологічної готовності військовослужбовців до ризику в професійній діяльності можна

установити такі:

- високий рівень “готовності до ризику” у поєднанні з високим рівнем “раціональності”;
- висока свідомість життя й наявність мети у житті;
- високий рівень життєстійкості й психологічного благополуччя;
- здатність до саморегуляції (програмування, моделювання, самостійність, гнучкість);
- прийняття відповідальності на себе;
- мотивація досягнення;
- сформована система саморозвитку.

Вивчаючи психологічну готовність до ризику рятувальників, О. М. Назарова та М. К. Сайфетдинова [95] також визначили декілька особливостей.

По-перше, співробітники пошуково-рятувальної служби зі стажем роботи до 5 років і співробітники зі стажем від 11 років і вище більш готові до ризику, ніж ті, які опинилися в групі зі стажем роботи від 6 до 10 років. Тобто недосвідчені й більш досвідчені співробітники більше готові до ризику, ніж співробітники зі стажем роботи від 6 до 10 років.

По-друге, під час вивчення індивідуальних особливостей співробітників Міністерства надзвичайних ситуацій (МНС) залежно від їх готовності до ризику (був використаний скорочений варіант Міннесотського багатовимірного особистісного переліку ММРІ) встановлено, що нервово-психічна напруга у рятувальників, не готових до ризику, більш яскраво виражена, ніж в осіб, що володіють високою готовністю. В цьому разі, як зазначають О. М. Назарова та М. К. Сайфетдинова, високий рівень стресу в рятувальників, які уникають ризику, негативно впливає на ефективність їх діяльності в екстремальних умовах [95].

По-третє, аналіз результатів виконання вправи, пов'язаного із великою фізичною роботою, показує, що особи, котрі готові до ризику, значно ефективніше діють в екстремальних умовах (набагато довше працюють, ніж особи, які не готові до ризику). Не готові та не схильні до ризику рятувальники відчувають високий рівень стресу, як у звичайних, так і в екстремальних умовах. Невеликий стрес, помітно покращуючи діяльність осіб, які готові до ризику, не дозволяє особам, які мають низький рівень такої готовності, підвищити ефективність своєї діяльності. Готові до ризику особи здатні пристосовуватись до дій стрес-факторів. Показники їх психічної напруженості (частота пульсу, артеріальний тиск) за умов “формування динамічного стереотипу” наближаються все більш до норми.

Вчетверте, особи, які не готові та не схильні до ризику, уникають діяти в небезпечній зоні, прагнуть вибрати найбільш безпечне місце, часто перебільшують небезпеку. Вони прагнуть ухилитися від впливу стрес-факторів, нерідко, аж до відмови від виконання завдання.

Отже резюмуючи результати дослідження О. М. Назарова та М. К. Сайфетдинової зазначимо, що в екстремальних умовах рятувальники

(у тому числі й інші представники небезпечних професій) залежно від рівня готовності до ризику поведуться по-різному. Одні в умовах об'єктивно існуючої небезпеки можуть перестати контролювати себе, “позбавитись волі”, намагатись відмовитися від дій у ризикованих умовах, інші, навпаки, ризик мобілізує, надає сил та мужності, сприяючи виконанню службово-бойового завдання [95].

Вивченням особливостей психологічної готовності до ризику рятувальників-пожежників також займались М. М. Старостіна та І. Т. Кавецький [197]. Вони указують на те, що ці фахівці, які не готові та не схильні до ризику, в надзвичайних ситуаціях відчують більш високий рівень психічної напруженості. Тривалі труднощі в період виконання службово-бойового завдання роботи в умовах небезпеки породжують в них психічний стан тривоги, невпевненості в своїх силах. Такі особи прагнуть по можливості уникнути впливу стрес-фактора, аж до відмови від виконання завдання [197].

Особливості психологічної готовності до ризику М. М. Старостіна та І. Т. Кавецький виявляли у майбутніх представників МНС Республіки Білорусь (представники МНС) та правоохоронних органів системи МВС Республіки Білорусь (представники МВС) за допомогою комплексу методик (методика діагностики ступеня готовності до ризику PSK А. М. Шуберта; ММРІ; опитувальник схильності до ризику А. Г. Шмельова; методика “Рівень суб'єктивного контролю”; мотиваційний тест Х. Хекхаузена, опитувальник для експертної оцінки). На підставі отриманих результатів зроблені такі висновки [197]:

- представники МНС мають більш високу готовність, але низьку схильність до ризику, ніж представники МВС, які більш схильні до ризику, але менше готові до нього;

- на ставлення до ризику впливають такі соціально-психологічні показники як: мотивація на досягнення успіху, яка позитивно позначається на підвищенні показника ризику і екстернальність за локусом контролю, а також такі риси як імпульсивність, тривожність, оптимістичність;

- чим вище схильність й готовність до ризику, тим нижче рівень психічної напруженості особистості, який, очевидно, залежить від свідомого і вмілого управління вольовими процесами і позитивними емоціями, що викликаються задоволеністю роботою та упевненістю в своїх силах;

- коли в особи прагнення до успіху сильніше, ніж прагнення уникнути невдачі, тоді ця людина буде віддавати перевагу середньому рівню ризику;

- спостерігається залежність між успішністю професійної діяльності та готовністю до ризику;

- за результатами експертної оцінки можна припустити, що на успішність виконання професійних завдань представниками МНС та МВС впливатиме ставлення до ризику, мотивація на досягнення успіху, взаємини у службово-виробничій сфері, оптимістичність.

О. М. Кір'яною [198] також було висунуто припущення про зв'язок успішності дій в умовах ризику з готовністю до ризику. В проведеному нею

дослідженні встановлено, що вираженість готовності до ризику не має бути надмірною, й її зв'язок із ефективністю професійної діяльності може бути описаний за законом Йеркса-Додсона. Учена указує на те, що існує взаємозв'язок готовності до ризику зі здатністю до ефективних дій в умовах ризику і схильністю до ризику. В цьому разі вона робила припущення, що особи із високим рівнем готовності до ризику характеризуються внутрішнім локусом контролю, високим рівнем розвитку вольової сфери, емоційної стійкості, комунікативних навичок.

Проведене дослідження дозволило їй установити, що психологічна готовність до ризику (за методикою “PSK” А. М. Шуберта) у співробітників груп негайного реагування системи МВС найбільшою мірою проявлялася з такими характеристиками, як “полenezалежність” (за методикою Дж. Уіткіна), “загальна” інтернальність, “в сфері досягнень” й “невдач” (за методикою “Рівень суб’єктивного контролю”). В представників прикордонної служби психологічна готовність до ризику пов’язана із “емоційною стійкістю”, “домінантністю”, “сміливістю в сфері соціальних контактів”, “вольовим контролем поведінки” (за методикою Р. Б. Кеттелла), “загальною” інтернальністю й в “сфері невдач” (за методикою “Рівень суб’єктивного контролю”), з низьким рівнем “тривожності”, “напруженості” (за методикою Р. Б. Кеттелла) і “нейротизму” (за методикою Г. Айзенка) [199].

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що на поведінку особистості в загрозових умовах (у нашому випадку військовослужбовця НГУ під час виконання службово-бойових завдань в екстремальних ситуаціях) суттєво впливає його ставлення до ризику, особистісні якості, адаптивні можливості, життєстійкість, стресостійкість тощо.

Виходячи із результатів досліджень сучасних науковців, можна виділити два типи особистості військовослужбовця НГУ залежно від його ставлення до ризику: військовослужбовець з високим рівнем психологічної готовності до ризику та військовослужбовець з низьким рівнем психологічної готовності до ризику.

Перший тип – із високим рівнем психологічної готовності до ризику:

- адекватно та раціонально зважає рішення, які необхідно прийняти, не схильний до уникнення від відповідальності за свої рішення та дії в умовах ризику;

- виконує бойове завдання, не відчуваючи помітної психічної напруженості;

- чим більше небезпека, тим вище його активність;

- іноді дії його настільки недоцільні, що межують з безпечністю, грубим порушенням техніки безпеки, однак у цьому разі травми отримують набагато менше, ніж військовослужбовці, які не готові до ризику;

- перед виконанням бойового завдання різко виражених зовнішніх проявів емоційного збудження не спостерігається.

На відміну від “ризикованих”, тобто військовослужбовців із високою психологічною готовністю до ризику, ті, які менш готові або не готові до ризику взагалі, відрізняються більш стриманим поведінням, а також:

- у небезпечній зоні можуть самоусунутися від виконання завдання;
- якщо мають владу, то у першу чергу направляють в зону небезпеки своїх підлеглих, для себе ж знаходять іншу роботу, менш небезпечну;
- в період виконання службових завдань у військовослужбовців спостерігаються помітні ознаки напруженості, деяка скутість, настороженість, нервовість.

В цьому разі важливо відмітити, що особи, які психологічно не готові до ризику, звичайно ж, не є, взагалі кажучи, непридатними до бойових дій, особливо до дій у складі підрозділу. Адже у період виконання службово-бойових завдань відбувається, так би мовити, саморозподілення окремих бойових функцій між військовослужбовцями. Це частіше всього спостерігається тоді, коли професійна діяльність відбувається в особливо складних і небезпечних для життя умовах. Слід припустити, що у цьому випадку найбільш небезпечну для життя роботу виконують особи, котрі психологічно готові до ризику. В свою чергу, менш небезпечну, але не менш необхідну виконують особи тривожні, зі слабкою нервовою системою. Причому кожен із них виконує “свої” обов’язки із винятковою сумлінністю, взаєморозумінням. У підсумку це позитивно впливає на злагодженість й боєздатність військового підрозділу в цілому.

Важливо зазначити на думку С. І. Яковенка та Т. М. Яковенко, котрі наголошують на тому, що взагалі процес задіяння стану психологічної готовності військовослужбовців до ризиконебезпечної діяльності являє собою послідовність взаємопов’язаних процедур і дій [199]:

- усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого іншими людьми завдання;
- усвідомлення цілей виконання завдань, вирішення котрих призведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;
- осмислення та оцінка умов, в яких будуть протікати майбутні події, актуалізація досвіду, пов’язаного із вирішенням завдань та виконанням вимог подібного роду;
- визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш раціональних і можливих (допоміжних) способів вирішення завдань чи виконання вимог;
- прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань й необхідності досягнення певного результату;
- мобілізація сил, відповідно до умов і завдань, самонавіювання віри в успішне досягнення мети.

Отже теоретико-методологічний аналіз показав, що проблема психологічної готовності до ризику представників ризиконебезпечних професій ще не вирішена у повному обсязі. Безперечно, існуючі погляди сучасних науковців на особливості формування психологічної готовності до ризику, її рівня від сформованості в особистості певних особистісних якостей, рівня адаптаційних можливостей, стану загальної готовності до діяльності в

небезпечних, особливих умовах та ін., є суттєвим внеском для розуміння психологічної готовності до ризику спеціалістів сил охорони правопорядку та взагалі виділення психологічної готовності до ризику як самостійного поняття в психологічній науці.

Проте питанню психологічної готовності до ризику саме військовослужбовців НГУ достатньої уваги в дослідженнях сучасними науковцями психологічного напрямку надано не було. До того ж, у силу складної обстановки на східній території країни, останнім часом майже усі військовослужбовці НГУ перебувають в бойових умовах або наближених до них, котрі характеризуються підвищеним ризиком й їм необхідно бути до них завчасно підготовленими та психологічно готовими виконувати поставлені службово-бойові завдання в таких умовах.

Зважаючи на це, на нашу думку, особливості психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ, її структура та динаміка, потребують більш поглибленого вивчення з метою вдосконалення системи психологічної підготовки військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань в умовах ризику.

1.4 Ризик, як умова подолання небезпеки у службово-бойовій діяльності військовослужбовців Національної гвардії України

Імовірнісний характер навколишньої дійсності визнають всі. “Ризик завжди з’являється в тих випадках, коли немає повної ясності й визначеності в обстановці, а вирішувати і діяти необхідно без зволікання. Можна сказати, що ризик – неминучий супутник будь-якого рішення, прийнятого людиною”. Ці слова відомого фахівця з проблем ризику В. А. Абчука переконують в постійній присутності ризику в житті кожної людини [38].

Службово-бойова діяльність військовослужбовців НГУ нерідко не може обходитися без ризику. Навіть коли діяльність не передбачає наявності прямої загрози життю, коли діяльність носить творчий характер, вона неминуче пов’язана з ризиком. Тому що творчість припускає наявність варіантів, між якими потрібно вибирати; творчість не піддається формалізації, суворому математичному розрахунку. Щоб людині зробити відкриття, її мислення має зійти із кола звичних уявлень, відштовхнутися від стандартних рішень. А це завжди пов’язано із ризиком хоча б для свого реноме.

Психологічні аспекти проблеми прийняття рішення в обстановці екстремальної службово-бойової діяльності володіють істотною специфікою. Коли військовослужбовець перебуває в стані стресу підвищується ймовірність вибору найбільш ризикованого рішення з можливих або вибору першого ж рішення, яке приходить на думку. Військовослужбовець прагне скоріше вийти зі стану невизначеності, в нього знижується концентрація, підвищується схильність до прийняття простих рішень. Але навіть за відсутності негайної загрози життю продовжують діяти фактори, що заважають приймати рішення.

Військовослужбовці прагнуть відкласти прийняття рішення до отримання 100 % інформації про ситуацію. Це загрожує тим, що рішення всеодно доведеться приймати у разі неповноти інформації й вже поспіхом. Якщо невизначеність є передумовою до появи ситуації ризику, то необхідною умовою її реалізації є людський фактор. Розглянемо деякі суб'єктивні аспекти ризику, характерні для професійної діяльності [200], [91].

Ризикована діяльність є комбінацією двох начал: об'єктивного (невизначеність ситуації) й суб'єктивного (свідома дія навімання). Суб'єктивна сторона ризику з'являється в його психологічних аспектах і охоплює його суб'єктивну оцінку (в чому полягає ризик із точки зору суб'єкта та який його ступінь) й прийняття ризику (вибір суб'єктом дій із тим або іншим ступенем ризику). Суб'єктивна оцінка ризику вимагає, насамперед, відповідного рівня професійних знань; їх відсутність або недостатність призводить до неадекватної оцінки ситуації. Об'єктивна сторона ризику – мотиваційна. Вона визначається ступенем небезпеки (збитку, втрати) у випадку невдалого результату ризикованого дії й значимістю виграшу в разі вдалого результату, а також передбачуваними ймовірностями вдалих і невдалих результатів.

На думку М. А. Котика [32] ризик може бути вмотивованим і невмотивованим, умисним і ненавмисним, реальним і уявним та ін. (див. рис. 1.7). Уявний ризик втілює розбіжність між відображенням ситуації в свідомості суб'єкта і фактичним станом речей. Мотивований ризик відрізняється від невмотивованого тим, що у першому випадку в суб'єктивному відображенні ситуації в свідомості присутнє очікуване від вчинку позитивне підкріплення з зовнішнього світу на суб'єкт, а у другому воно відсутнє.

Вмотивований ризик підрозділяється на виправданий і невиправданий. Перший виправдовується справою, об'єктивно необхідним результатом, що й змушує індивід йти на ризик. Другий виправдовується високою ймовірністю досягнення бажаного, навіть якщо результат дій не є високозначимий. Незалежно від ситуації, що склалася, перевага небезпечних способів дій безпечним і зниження рівня самоконтролю являють собою невиправданий, безвідповідальний ризик.

Ми пропонуємо чітко розрізнати ризик обґрунтований, який оцінюється як невід'ємне право професіонала, і ризик необґрунтований, що є елементом авантюризму. На нашу думку головна їхня відмінність полягає в тому, що обґрунтований ризик можна розглядати як необхідність дії в умовах об'єктивної (доведеної, обґрунтованої) невизначеності, властивій цій ситуації, а необґрунтований ризик – це результат небажання чи суб'єктивного невміння розрахунковим шляхом знизити цю невизначеність.

Ризик заради справи і ризик самоцільний (за термінологією А.В. Петровського – ситуативний і надситуативний) [74], [76], [77]. Власне метою “самоцільного” ризику є задоволення, пов'язане із ризиком. Якраз такий ризик і називається “гедонічним”, тобто індивіду приємно ризикувати, він шукає “гострих відчуттів”, причому “гострота” їх означає й приємність, й інтенсивність. В нормі професіонал має відчувати задоволення від успішно

завершеної справи, а не від пов'язаного з цим психічного напруження.

Ризик несподіваний (непередбачений) і ризик передбачений. Передбачений ризик якраз має місце в разі ризику в службово-бойовій діяльності, оскільки у більшості випадків професіонал здатний передбачити фактори ризику, хоча життя завжди різноманітніше здатності індивіда все розрахувати заздалегідь.

Ризик професійний і ризик не професійний. У тих професіях, де наявність ризику визначається характером професії й повністю уникнути його неможливо – це закономірний ризик. І майстерність професіонала зводиться до того, щоб цей ризик мінімізувати, діяти так, щоб у ситуації професійного ризику не виникало ще й додаткового, невинного ризику. Чим вище професіоналізм ризикує, тим нижча частка невинного ризику в його діях. Тут проявляють себе дві головні риси індивіда: міра його професіоналізму і, пов'язана з темпераментом і характером, схильність до ризику. Справжній професіонал, не зважаючи на високу майстерність, не прагне до ситуацій ризику, це якраз “не професійно”, оскільки його мета – досягати потрібного результату з мінімальними утратами. Навпаки, непрофесіонал ризикує більше, ніж цього вимагають інтереси справи, причому тут є одна тонкість: надмірна обережність в деяких ситуаціях теж може бути фактором ризику.

Стресові впливи, з одного боку, знижують якість прийнятих рішень, з іншого, можуть чинити певний мобілізуючий вплив. Екстремальна ситуація дійсно у деяких випадках може бути розглянута як своєрідний “каталізатор” особистісного розвитку.

Дослідження військових психологів свідчать, що дії командира будуть ризикованими у тому випадку, коли він для досягнення поставленої мети перерозподіляє свої зусилля: збільшує ймовірність виконання одних умов, що забезпечують успіх, за рахунок збитку іншим умовам, які в цій ситуації він вважає менш важливими. Ризиковані дії, з одного боку, збільшують, а з іншого, зменшують можливість й ступінь передбачуваного успіху [201].

Результати дослідження діяльності командирів щодо прийняття рішень в бій у роки Другої світової війни проведені групою військових психологів з метою вивчення їх ефективності з урахуванням ризику і без нього свідчать про те, що понад 70 % ризикованих рішень забезпечили успіх виконання бойового завдання і лише менше 30 % рішень з них виявилися неефективними. І навпаки, менше 50 % не ризикованих рішень забезпечили ефективність виконання бойових завдань [201].

Дуже значущою характеристикою завдань, що впливає на ризикованість поведінки, слід вважати небезпеку (причому не тільки фізичну, а й моральну, наприклад, загрозу службовому становищу). В цілому можна сказати, що небезпека і стрессогенність ситуації збільшують ризикованість вибору. В ході досліджень, проведених В. А. Петровським [67], було встановлено зв'язок між професією досліджуваних і схильністю до ризику: люди небезпечних професій в експериментальних ситуаціях ризикували значно частіше і з більш високим ступенем ризику, ніж інші досліджувані. Існують також дані польових

спостережень, що підтверджують цей феномен [38], [106], [202].

Як відомо, особистісні якості формуються й розвиваються в діяльності. Тому постійна робота у небезпечних умовах не тільки виховує “смак до небезпеки”, що вимагає насолоди перемоги над нею (що може призводити до невиправданого ризику), а й нівелює небезпеку як перешкоду під час вибору альтернативи у важкій ситуації (що допомагає ризикувати виправдано).

У нашій країні необхідність спеціальної підготовки людей, що займаються небезпечними професіями (військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів та ін.) для забезпечення власної безпеки була усвідомлена по-справжньому лише в середині 90-х років [203], [174], [204], [33], [45]. Аналіз виявив, що причини загибелі та поранень працівників такі: втрата пильності, невміння передбачати і оцінити небезпеку, ігнорування очевидних ознак небезпеки, переоцінка своєї підготовленості, відсутність контролю за іншими людьми, невіра у можливість стати жертвою. Саме недоліки у підготовці та якостях професіоналів визначають їх схильність до нещасних випадків (“професійну віктимність”). Чим вище рівень підготовленості військовослужбовця до забезпечення особистої безпеки, тим нижче рівень його професійної віктимності й тим вище його шанси залишитися живим і неушкодженим у небезпечних ситуаціях. Ці закономірності проілюстровані на рисунку 1.10.

На значущість впливу саме цих мотивів на нещасні випадки першим звернув увагу Д. Мак-Клелланд. У проведеному дослідженні було встановлено, що досліджувані, в яких був страх перед нещасними випадками, частіше потрапляли у подібні неприємності, ніж ті, хто був орієнтований на успіх у діяльності [33].

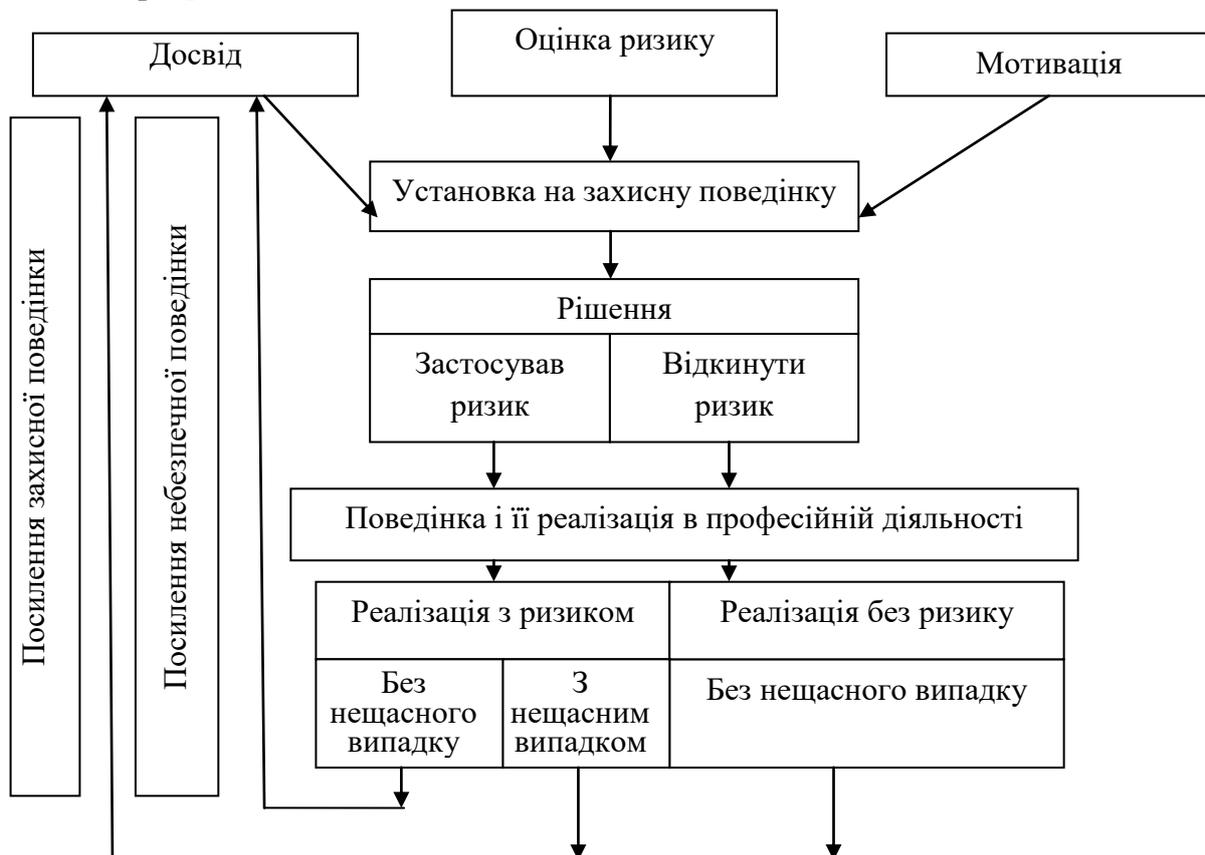

Рисунок 1.10 – Схема стратегій ризикованої та не ризикованої поведінки (за Ф. Буркардтом)

Пізніше ці питання вивчав Дж. Аткинсон, який, як уже говорилося, показав, що люди, орієнтовані на досягнення мети, воліли середній рівень ризику, а ті, хто боявся невдачі, воліли малий або, навпаки, надмірно великий ризик (де невдача не загрожує престижу) [111]. Ці висновки частково підтвердив у природному експерименті з реальною небезпекою швейцарський автор Ц. Хойоз. У його досліджах [32], [33], на відміну від висновків теорії мотивації досягнення, випробовувані, більш орієнтовані на уникнення невдачі, вже не вибирали завдання з високим ризиком (де їм загрозувала реальна фізична небезпека), а воліли завдання малого і частково середнього рівня ризику.

В дослідженні того ж питання голландським ученим Х. Ван-дер-Меєром було встановлено, що чим вище мотивація індивіда до досягнення мети, тим нижче готовність до ризику. В цьому разі було також відмічено, що така мотивація впливає й на надію на успіх: із сильною мотивацією до успіху, успіх зазвичай скромніший, ніж із слабкою мотивацією до такого успіху. До того ж виявилось, що людям, мотивованим на досягнення мети і мають великі надії на успіх, властиво уникати високого ризику [15].

В світлі викладеного ми вважаємо, що підготовленість до забезпечення особистої безпеки має загальний зв'язок із рівнем професіоналізму і може служити його показником у військовослужбовця НГУ.

Теоретико-методологічний аналіз показав, що проблема психологічної готовності до ризику представників ризиконебезпечних професій ще не вирішена у повному обсязі. Безперечно, існуючі погляди сучасних науковців на особливості формування психологічної готовності до ризику, її рівня від сформованості в особистості певних особистісних якостей, рівня адаптаційних можливостей, стану загальної готовності до діяльності в небезпечних, особливих умовах та ін. є суттєвим внеском для розуміння психологічної готовності до ризику спеціалістів сил охорони правопорядку та взагалі виділення психологічної готовності до ризику як самостійного поняття в психологічній науці.

Проте питанню психологічної готовності до ризику саме військовослужбовців НГУ достатньої уваги у дослідженнях сучасними науковцями психологічного напрямку надано не було. До того ж у силу складної обстановки на східній території країни останнім часом майже усі військовослужбовці НГУ перебувають в бойових умовах або наближених до них, котрі характеризуються підвищеним ризиком і їм необхідно бути до них завчасно підготовленими та психологічно готовими виконувати поставлені службово-бойові завдання в таких умовах.

Виходячи із теоретико-методологічного аналізу запропоновано під час подальшого емпіричного дослідження визначити та обґрунтувати структуру психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ; визначити особливості динаміки та чинники, що формують психологічну готовність до ризику військовослужбовців цього військового формування; розробити комплекс тренінгових вправ із формування психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ та створити програмний продукт – автоматизований психодіагностичний комплекс для визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

2.1 Структура та методи емпіричного вивчення психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України

Цей розділ присвячено аналізу результатів емпіричного вивчення психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ під час виконання службово-бойової діяльності. Викладено структуру та методи емпіричного дослідження психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ, обґрунтовано систему методичних прийомів та психодіагностичних методик, розроблено програмний продукт – автоматизований психодіагностичний комплекс “Психологічна готовність до ризику” для визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

Метою цього етапу дослідження є визначення структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ та розроблення тренінгу із формування психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

Відповідно до мети дослідження, були визначені такі завдання:

- обґрунтування методів комплексного емпіричного дослідження психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ, визначення основних груп досліджуваних (див. розділ 2, п. 2.1);
- визначення структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ (див. розділ 2, п. 2.2);
- вивчення динаміки психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ (див. розділ 3, п. 3.5);
- визначення соціально-психологічних особливостей, які впливають на психологічну готовність до ризику військовослужбовців НГУ (див. розділ 3, п.п. 3.1, 3.2, 3.3, 3.4);
- розроблення автоматизованого психодіагностичного комплексу для визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ (див. розділ 5);
- розроблення тренінгу із формування психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ (див. розділ 6, п.п. 6.1, 6.2).

Виходячи із теоретичного огляду сучасного стану розроблення цієї проблематики, можемо сказати, що на сьогодні проведена недостатня кількість емпіричних досліджень щодо виявлення та виокремлення домінуючих особистісних компонентів, котрі впливають на виявлення психологічної готовності до ризику військовослужбовця НГУ. У нашому дослідженні ми розглянемо складові психологічної готовності до ризику військовослужбовця НГУ поетапно.

Перший етап дослідження передбачав визначення структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ, для реалізації поставленої мети використовувався психосемантичний метод, в основу якого покладено моделювання систем значень, як структур репрезентації досвіду в свідомості [205].

Другий етап дослідження передбачав оцінку складових психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ. Визначення типології та розроблення рівнянь регресії для прогнозування готовності до ризику. Для реалізації емпіричної оцінки використовувались психодіагностичні методики, які були згруповані відповідно до визначеної моделі психологічної готовності до ризику (див. розділ 2, п. 2.2).

Використання t-критерію Стьюдента та коефіцієнт кореляції Пірсона на цьому етапі дослідження дозволило порівняти отримані емпіричні дані, які використовувалися для емпіричного визначення структурних компонентів психологічної готовності до ризику всіх категорій військовослужбовців НГУ.

Відповідно до цілей і завдань на цьому етапі дослідження було сформовано чотири категорії військовослужбовців різних військових частин НГУ:

- 1 група – курсанти психологічного факультету Київської Національної академії внутрішніх справ України – 47 осіб;
- 2 група – офіцери військових частин НГУ – 210 осіб;
- 3 група – військовослужбовці військової служби за контрактом військових частин НГУ – 254 особи;
- 4 група – військовослужбовці строкової служби військових частин НГУ – 292 особи.

Одним із засобів якісної оцінки динаміки психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ є експертна оцінка (Т. Базаров, Х. Беков, Є. Аксенова, А. Деркач, О. Маркова, А. Журавльов, Є. Клімов, Н. Кузьміна, В. Маріщук).

Експертна оцінка може спиратися на аналіз результатів діяльності (її кількісних показників та оцінок якості) або на особисту співбесіду експерта із оцінюваною особою. Обидва підходи вимагають дуже високої кваліфікації експерта, в іншому випадку їх застосування призводить до значних суб'єктивних спотворень отриманих результатів.

Як експерти виступили: командири взводів, заступники командирів рот по роботі з особовим складом, командири рот, загальна кількість яких склала 36 осіб.

На цьому етапі дослідження на основі моделі психологічної готовності до ризику особистості була розроблена шкала експертної оцінки для визначення рівня психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

Бланк експертної оцінки психологічної готовності
військовослужбовця НГУ до ризику

Шановний експерт! Оцініть ступінь розвитку особистісних якостей і особливостей, які забезпечують психологічну готовність до ризику військовослужбовця під час виконання службово-бойової діяльності Вашого підлеглого _____.

Проставте кожній якості одну оцінку виходячи з такого: 10 балів – це максимально можливий рівень розвитку оцінюваної якості, вона яскраво виражена, стійко, постійно й ефективно проявляється в діяльності підлеглого; 0 балів – її відсутність, нерозвиненість. Бали 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1 розставляйте відповідно до рівня розвитку оцінюваної якості.

№ пор.	Критерії та показники оцінювання психологічної готовності особистості	Оцінка
1	2	3
“Здатність до вольового зусилля, до вольової мобілізації”		
1.	Цілеспрямований та наполегливий у досягненні мети	
2.	Рішучий та стійкий під час ухвалення відповідального рішення	
3.	Здатний до вольових дій в екстремальних ситуаціях	
4.	Урівноважений, емоційно стабільний	
5.	Здатний до оволодіння та регуляції своїм емоційним станом і реакціями на зовнішні й внутрішні стимули	
6.	Невпевнений у собі, має низький або занижений рівень самооцінки	
7.	Здатний до швидкої вольової мобілізації своїх ресурсів	
8.	Надійний і витривалий під час виконання довгострокових робіт	
9.	Сміливий під час виконання СБЗ в екстремальних умовах	
10.	Здатний до самообмеження деяких особистих прагнень й потреб під час виконання СБЗ	
“Військова товариськість”		
11.	Виявляє уважність до товаришів по службі, має зацікавлене ставлення до їх вчинків і висловлювань	
12.	Грубий і нетактовний у спілкуванні з товаришами по службі та громадянами	
13.	Здатний приймати допомогу від товаришів по службі	
14.	Схильний нехтувати інтересами колег під час досягнення власних цілей	
15.	Довірливий та відкритий у ставленні до оточуючих	
16.	Замкнутий, прагне до самоти, аж до повної ізоляції	
17.	Відсутня схильність до конформізму, прийняттю думки більшості	
18.	Довіряє своє життя товаришу по службі, по жертвує собою заради когось іншого	
19.	Готовий прийти на допомогу та “підставити плече” товаришу по службі	
20.	Емоційно залежний від оточуючих, від їх підтримки та розуміння; має необхідність в близьких емоційних контактах	
“Почуття обов’язку”		
21.	Розуміє й усвідомлює державне значення та важливість виконуваного завдання	
22.	Має позитивне психологічне ставлення до службово-бойової діяльності	
23.	Здатний до розуміння завдання СБД, виконання обов’язків і оцінки їх значущості	

Кінець бланку

1	2	3
24.	Прагне добитися успіху та показати себе із кращого боку під час виконання обов'язків	
25.	Усвідомлено обрав професію військовослужбовця та має повагу до своєї професії; розуміє, що таке “професійна честь”	
26.	Має професійні вміння та навички дій під час виконання службових завдань	
27.	Має позитивне ставлення до служби в лавах НГУ	
28.	Здатний до пошуку нових, нестандартних, найбільш ефективних шляхів рішення поставлених задач	
29.	Має відчуття професійної гідності, пишається професією військовослужбовця	
30.	Обізнаний у сучасному законодавстві України, нормах та правилах військових статутів та інших нормативних документів	
“Витримка”		
31.	Відповідальний, здійснює дієвий контроль своєї професійної діяльності та поведінки	
32.	Осміслено підходить до реалізації своєї професійної діяльності, розуміє, що таке “професійний обов'язок”	
33.	Прагне до “екстриму” в службово-бойовій діяльності через утрату в буденному житті відчуття осмисленості	
34.	Обачливий (має здатність передбачати наслідки тих чи інших рішень)	
35.	Надмірно схильний до ризикованих дій	
36.	Сумлінний та дисциплінований під час виконання наказів	
37.	Спостережливий та обережний під час дій у ризикованих умовах	
38.	Ураховує ймовірні зміни обстановки, труднощів, майбутніх умов виконання СБЗ в ризикованих умовах	
39.	Раціональний та виважений під час вирішення складних питань службово-бойової діяльності	
40.	Схильний приписувати відповідальність за результати своєї діяльності власним здібностям і зусиллям (внутрішній локус контролю)	

Звісно, що експертні оцінки мають свої обмеження щодо точності діагностики мотивів, цінностей, станів, проте, навіть в разі такого обмеження можливостей розроблена шкала експертних оцінок здатна діагностувати рівень психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ у ході службово-бойової діяльності.

Експертна оцінка готовності до ризику $282,64 \pm 42,54$. Відповідно:

- високий рівень готовності до ризику – вище 325 балів;
- середній рівень готовності до ризику – від 325 до 240 балів;
- низький рівень готовності до ризику – нижче 240 балів.

Нормуванню підлягали курсанти, офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби НГУ, ці дані наведені в таблиці 2.1.

Згідно отриманих балів рівня готовності до ризику, військовослужбовці НГУ чотирьох категорій поділені на 12 підгруп:

Таблиця 2.1 – Експертне оцінювання військовослужбовців НГУ (%)

Рівень психологічної готовності до ризику	Досліджувальні групи			
	Курсанти	Офіцери	В/сл. за контрактом	В/сл. строкової служби
Низький	17 осіб / 36,17 %	15 осіб / 7,14 %	30 осіб / 11,81 %	70 осіб / 23,97 %
Середній	25 осіб / 53,19 %	135 осіб / 64,29 %	181 особа / 71,25 %	187 осіб / 64,04 %
Високий	5 осіб / 10,64 %	60 осіб / 28,57 %	43 особи / 16,94 %	35 осіб / 11,99 %

Як бачимо із наведених даних, розроблена норма експертного оцінювання психологічної готовності до ризику здатна диференціювати вибірки.

Третій етап дослідження передбачав розроблення автоматизованого психодіагностичного комплексу “Психологічна готовність до ризику” для визначення рівня психологічної готовності до ризику особистості фахівця екстремального виду діяльності (див. розділ 5).

Четвертий етап дослідження передбачав розроблення та апробацію програми соціально-психологічного тренінгу “Формування психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах” (див. розділ 6).

Особливості планування допоміжних етапів досліджень, які були спрямовані для досягнення поставленої мети і характеристики вибірок військовослужбовців, які прийняли участь на цих етапах дослідження наведено безпосередньо у відповідних пунктах, що їх описують.

2.2 Визначення структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України

Спираючись на вищеуказані наукові дослідження військовослужбовців НГУ, які мають досвід бойових дій, співробітники науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ розробили семантичний диференціал (перелік антонімічних пар) для реконструкції сприйняття явища “готовність до ризику” в свідомості військовослужбовців НГУ. Отримані результати було узагальнено за допомогою факторного аналізу.

Процедура розроблення спеціалізованого семантичного диференціалу, проходила в п'ять етапів.

1. Огляд, теоретичний опис та визначення релевантних понять для розроблення інструментарію їх диференціації.

Аналізуючи семантику терміну “готовність до ризику” можна указати, що на теперішній час вона досить варіативна. Неможливо окремо виділити загальноприйняте або узгоджене тлумачення цього поняття, його психологічний концептуальний та операційний змісти. Виходячи із цього та маючи за мету отримання найповнішого набору характеристик досліджуваного поняття та його змісту ми звернулися до наявних форм опису різних рівнів узагальненості: від самих загальних визначень ризику в різних його видах

(фінансовий, економічний, підприємницький, психологічний, військовий, соціальний, юридичний, політичний, професійний та ін.) до опису конкретних його проявів, а також визначення синонімічних понять, наприклад “загроза”, “небезпека”, “екстремальні ситуації”, “надзвичайний стан”, “невизначеність”, “випадковість” та ін. [205]. Також до термінологічних описів віднесли наукову літературу, присвячену теоретичному аналізу психологічної готовності до ризику, ризикованості, схильності до ризику, прийняття рішень в умовах ризику і т.д. [206]–[209].

2. Виділення першого набору понять за допомогою групи експертів.

Для уточнення та формування змісту поняття “психологічна готовність до ризику у військовослужбовців НГУ” нами обрано та використано проєктивний метод незакінчених речень відповідного змістовного наповнення – експерти повинні були закінчити 16 речень, що стосувалися різних аспектів “психологічної готовності до ризику”, які становлять в цілому цю категорію. Було запропоновано дати власне визначення ризику, готовності до діяльності в ситуаціях небезпеки здоров’ю або життю, визначити ресурси, які необхідні для формування психологічної готовності до ризику та фактори, які можуть призводити до неготовності діяти у ризикованих умовах, а також указати на основні особистісні та професійні якості військовослужбовця готового діяти у ризиконебезпечних умовах та ін. Наведемо для прикладу декілька незакінчених речень: “Ризик для мене – це...”, “Моя готовність до ризику залежить від...”, “Моя впевненість в ситуації ризику зникає, коли...”, “Виконання СБЗ в умовах ризику вимагає від мене...”, “Для мене ризик є виправданим, якщо...” та ін.

На цьому етапі були залучені військовослужбовці НГУ віком від 20 до 44 років різних категорій (офіцери та військовослужбовці військової служби за контрактом з різною вислугою років, а також курсанти старших курсів Національної академії НГУ). Загальну вибірку склала 91 особа, всі респонденти чоловічої статі. На момент дослідження майже усі військовослужбовці так чи інакше приймали участь в регулюванні суспільно-політичної кризи на Україні, що виникла наприкінці 2013 року (охорона громадського порядку під час масових заворушень в м. Києві та у м. Харкові в листопаді-лютому 2013–2014 рр., початок антитерористичної операції в східній частині території країни). Подібні завдання характеризувались специфічними рисами: екстремальність та швидкоплинність; наявність збройного опору; робота з людьми, що перебувають в невірноваженому психічному стані; постійна реальна загроза для здоров’я та життя військовослужбовців, відсутність або недостатність належного матеріально-технічного забезпечення тощо. Ці реалії, як нам здається, певним чином вплинули на сучасне розуміння ситуацій ризику та готовності діяти в умовах невизначеності у військовослужбовців НГУ.

Також було визначено, що готовність ризикувати зростає з виникненням реальної загрози життю чи здоров’ю та залежить від особистісних якостей, таких як виваженість, рішучість, сміливість, впевненість в собі та самоконтроль. Серед чинників, що впливають на готовність військовослужбовців до дій у ризикованих умовах належать фізичний та

психічний стан; причини виникнення ризикованої ситуації; виправданість ризику; можливі негативні наслідки та ін.

Так, на основі відповідей експертів були виділений набір прикметників, які частіше за інші використовувались для характеристики досліджуваного поняття. Вони становили вагому частину методики семантичного диференціала, який був складений у кінцевому результаті.

3. Визначення другого набору понять та уточнення вже складеного на попередньому етапі на основі аналізу наукових робіт та публікацій за тематикою дослідження, опитувальників подібного змістовного наповнення, психологічних словників і т.д. Для пошуку ознак використовували, як досліджуване поняття, власне “психологічна готовність до ризику”, так і основні поняття, що були виділені експертами на попередньому етапі.

4. Оброблення виділених списків ознак (добирання припустимо кращих синонімічних понять та їх антонімів; структуризація за основними сферами особистості) та побудова робочого варіанта семантичного диференціала.

Всі списки дескрипторів, доповнюючи один одного, робили істотний внесок у створення цілісного образу досліджуваного поняття. Тому з метою встановлення обсягу й змісту “психологічної готовності до ризику” військовослужбовця НГУ нами було відібрано 89 слів-термінів, які й склали робочий варіант авторської методики.

5. Виділення основних якостей за допомогою експертної оцінки. На цьому етапі метою стало зменшення кількості понять, виключення синонімічних та “незначних”, а також оформлення кінцевого варіанта спеціалізованого семантичного диференціала.

Список якостей оброблювався 79 експертами (16 психологів НГУ, науковці та професорсько-викладацький склад Національної академії НГУ та інших ВНЗ України, 11 ад’юнктів, 12 магістрів та 27 курсантів старших курсів Національної академії НГУ). Добір експертів проводився з урахуванням таких критеріїв:

- успішність професійної діяльності в поєднанні з авторитетом у середовищі товаришів по службі;
- наявність психологічної (юридичної, військової) освіти;
- стаж професійної діяльності за фахом;
- наявність наукового ступеня та ученого звання;
- участь в охороні громадського порядку під час виборів Президента України у 2004 р., масових заворушень у м. Києві та у м. Харкові в листопаді-грудні 2013–2014 рр. та інший досвід перебування в різних екстремальних ситуаціях.

Експертам пропонувалось визначити якості, які є важливими для характеристики “психологічна готовність до ризику”. Для цього кожному із 89 якостей необхідно було оцінити за десятибальною шкалою.

На основі отриманих даних підраховувалася частота зустрічальності певної ознаки (якості) в групі експертів. Велика частота свідчила про значущість (невипадковість) уявлень цієї ознаки у свідомості експертів. Це

дозволило відібрати якості, найпридатніші для опису особистості військовослужбовця психологічно готового до ризику, і визначити найважливіші характеристики для такої готовності.

В остаточному варіанті (див. дод. А) було визначено 35 шкал (якостей та їх антонімів), котрі рівнозначно розподілені за такими сферами особистості: потребово-мотиваційна, емоційно-вольова, когнітивно-пізнавальна, моральна, екзистенціально-буттєва, діяльнісно-практична та міжособистісно-соціальна [210].

Оцінки окремих шкал, які значущо корелювали одна із одною за допомогою факторного аналізу було виокремлено та згруповано у фактори. Факторний аналіз матриць був проведений за допомогою методу головних компонент та обертання Варімакс із нормалізацією Кайзера, який дозволив отримати чотирифакторну структуру психологічної готовності особистості (табл. 2.2), що описує 60,81 % дисперсії ознак. Ці відсотки розподілилися таким чином: на перший фактор (компонент) прийшлося 18,62 %, на другий – 13,89 %, на третій – 13,76 %, на четвертий – 12,22 % дисперсії. Як критерій рівня значимості було використано факторне навантаження 0,58, яке дозволило уникнути включення до кожного із факторів показників (ознак) із низьким факторним навантаженням, тобто тих, що якнайменше належать до цього фактора.

Перший фактор має інформативність 18,62 % та його зміст визначають прямі кореляційні зв'язки із такими змінними як “Рішучість” (0,80), “Сміливість” (0,75), “Емоційна стійкість” (0,74) та здатність до “Вольових зусиль” (0,74).

Таблиця 2.2 – Факторна матриця групування особистісних характеристик, які співвідносяться з поняттям “психологічна готовність до ризику”

Показники (ознаки) психологічної готовності до ризику	Компоненти (фактори)			
	1	2	3	4
Рішучий	0,80			
Емоційно стійкий	0,74	-0,13		0,10
Сміливий	0,75			0,13
Вольовий	0,74	0,16		
Професійно компетентний	0,26	0,19	0,65	
Патріотично налаштований	-0,12		0,76	
Законослухняний	0,13	0,17	0,64	0,14
Обережний		0,24		0,75
Організований	0,38	0,14		0,72
Довірливий	-0,18	0,80	0,14	
Товариський	0,19	0,78		0,15
Пишається своєю професією			0,58	0,23
Враховує інтереси оточуючих		0,70	0,26	0,18
Дисциплінований			0,27	0,68
Метод виділення: Аналіз методом головних компонент Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера а. Обертання зійшлося за 5 ітерацій				

Службова-бойова діяльність військовослужбовців НГУ, подолання ними перешкод і труднощів під час здійснення службово-бойових завдань, будь-то зовнішні (обмежують свободу дій людини, але майже не впливають на свободу вибору і свободу бажання) чи внутрішні (створюють різноманітні потяги самого суб'єкта, які заважають виконати заплановане; для того, щоб змусити себе працювати, людина повинна долати лінощі, втому тощо) вимагають здійснення вольового зусилля. Вольове зусилля визначається, як особливий стан психічної напруги, який мобілізує фізичні, моральні та інтелектуальні сили людини [211], [212].

Враховуючи маркери цього фактора та виходячи із наведених вище описів, перший компонент структури психологічної готовності до ризику було позначено, як “Здатність до вольового зусилля, до вольової мобілізації”. Як складова психологічної готовності до ризику він виступає в ролі здатності особистості до швидкої вольової мобілізації своїх ресурсів задля ефективного виконання службово-бойових завдань службово-бойової діяльності. Специфіка цієї здатності полягає в тому, що завдяки рішучості, емоційної стійкості, сміливості та інших вольових якостей суб'єкт спроможний співвідносити і узгоджувати свої здібності та можливості з вимогами зовнішнього середовища, проявляти активність та прикладати вольові зусилля, що відображаються в активному, напруженому і конкретно направленому самоуправлінні свого психічного стану, поведінки та дій.

До того ж ця вольова здатність не тільки забезпечує спроможність військовослужбовця НГУ виконувати необхідні службово-бойові завдання в особливих умовах (наприклад, охорона громадського порядку чи дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав в Україні), але і дозволяє наважитись на діяльність в напружених надскладних ризикованих ситуаціях, що може призвести до невідомих наслідків (от як охорона громадського порядку під час масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами, чи участь в антитерористичній операції тощо).

Таким чином структурно до цього компонента психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ належать якості, які характеризують емоційно-вольову сферу особистості та визначають вміння швидко мобілізуватися в складних ситуаціях, здатність зосереджувати увагу та сили на виконанні поставленого завдання, здатність до оволодіння та регуляції своїм емоційним станом і реакціями на зовнішні й внутрішні стимули, до самоорганізації своїх дій у незвичних умовах, самообмеження деяких прагнень та потреб, самоконтролю й прояву інших вольових якостей. Функціонально цей компонент забезпечує мобілізацію всіх вольових зусиль та спонукання до ризикованої діяльності, чого часто потребує оточуюча небезпечна обстановка, навіть в умовах виникаючого у військовослужбовця так званого інстинкту самозбереження. До того ж ця складова частина структури психологічної готовності до ризику забезпечує здатність організму не тільки адекватно змінювати свій функціональний стан, а й зберігати постійну стабільність в

різних умовах діяльності, що є передумовою забезпечення високої ефективності професійної діяльності.

Другий фактор інформативний на 13,89 % та позитивно корелює з такими змінними як “Довірливість” (0,80), “Товариськість” (0,78) та “Враховання інтересів оточуючих” (0,70).

Важливою передумовою для успішної діяльності військового колективу в небезпечних умовах вважається злагодженість й згуртованість всіх його представників [213]. Рівень згуртованості й бойової злагодженості такого колективу безперечно залежить від товариськості, довіри та взаємопорозуміння серед його учасників, сприятливого морально-психологічного клімату, тісних емоційних зв'язків, готовності прийти на допомогу, підставити, так би мовити, плече, нести відповідальність за спільну справу тощо. В свою чергу це виступає своєрідним підґрунтям не тільки для ефективної взаємодії в умовах спільного виконання службово-бойових завдань, а також для підтримання високої психологічної стійкості та активності кожного окремого військовослужбовця, який входить до такого підрозділу, а тому може впливати як на загальну готовність до дій в умовах загрози життю та здоров'ю, так і на психологічну готовність до ризику.

В підтвердження цього зазначимо, Е.П. Утлік [214], розглядаючи психологічний потенціал військовослужбовців до дій у бойових умовах, указує, що у підрозділах на певному рівні їх розвитку складається механізм колективно-групової саморегуляції групової поведінки. Її специфіка полягає в тому, що значна його частина інтеріоризується військовослужбовцями (переводиться у внутрішній план) і сприймається як власна система саморегуляції. В тому випадку, коли у суспільній думці військового колективу їх підрозділ стає бойовим, згуртованим, активним, дисциплінованим, коли в ньому діють традиції взаємодопомоги, коли страх утратити повагу товаришів є найсильнішим почуттям, тоді колектив виступає для своїх членів джерелом додаткових психологічних можливостей.

Так, на основі виділених маркерів, другий фактор психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ було умовно позначено як “Військова товариськість”. Цей компонент відображає необхідність у військовослужбовця відчувати підтримку товаришів по службі, повагу, щирість й відкритість та бути упевненим, що йому підставлять плече, якщо це буде необхідно під час виконання службово-бойових завдань в умовах ризику. Окрім цього фактор характеризує здатність в стресовій ситуації залучати зовнішні ресурси (довіра, толерантність, товариськість). Тим самим забезпечується ефективна взаємодія з товаришами по службі в ризикованих ситуаціях, що впливає на успішність результату їх службово-бойової діяльності та може виступати, як певний ресурс подолання негативних емоційних станів, будь-то страх, невпевненість, напруженість, тривога і т.д.

Стійкі взаємини між військовослужбовцями, які характеризуються спільністю службових інтересів, взаємною довірою, повагою гідності та честі іншого, взаємодопомогою, глибокою прихильністю один до одного, незламною

чесністю, врахуванням інтересів кожного із військового колективу, впливають на згуртованість й боєздатність підрозділу, що у свою чергу підвищує впевненість в успішності та результативності виконання професійної діяльності в кожного військовослужбовця НГУ.

Втім необхідно нагадати, що така взаємна довірливість, відданість, тісні емоційні зв'язки, не завжди є ефективними та продуктивними. Власне такий варіант відносин як маніпулювання оточенням (на основі раніше сформованих відкритих взаємодовірливих відносин, поваги та ін.) задля отримання особистісних привілеїв чи благ є малопродуктивним.

Вкажемо на ще один протилежний полюс сильної прив'язаності, турботи про іншого, довіри свого життя другому, пожертвування собою заради когось іншого, спираючись на досвід діяльності військових в умовах мінної небезпеки [215]. Так, дії військовослужбовців під час підривів багато у чому залежить не тільки від професійної підготовленості чи досвіду, а також від ставлення до такого роду небезпеки (та власне особистісної ризикованості та готовності ризикувати власним життям за таких умов). Дії військовослужбовців, які виховуються в умовах товариства, взаємодопомоги, взаємовиручки, понять честі, гідності, які керуються принципами “сам погибай, но товарища выручай”, не завжди можуть бути правильними, наприклад, в умовах мінної небезпеки. Справа полягає в тому, що, як правило, військовослужбовці виконують обов'язки у складі нарядів, розвідувально-пошукових груп, які не мають спеціально підготовлених саперів та без можливості отримання ефективної допомоги в умовах дефіциту часу для прийняття обдуманого рішення. В разі підриву одного із військовослужбовців, решта, керуючись найблагороднішими почуттями, роблять імпульсивні, непродумані дії з надання допомоги пораненому, що, у ряді випадків, обертається додатковими жертвами [215]. Тому, як бачимо, надмірний прояв відданості, бажання понад усе допомогти товаришу по службі на полі бою, в цьому разі необачність, ризикованість та відсутність розумного підходу до оцінки та аналізу ситуації, що складається навколо, іноді надлишкові та неблагорозумні.

Отже, ураховуючи все вищевказане, другий виділений нами структурний компонент психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ (“Військова товарицькість”) передбачає наявність в них достатньо сформованих особистісних якостей, що регулюють суспільні відносини і впливають на зниження соціального напруження членів військового колективу, сприяють формуванню між учасниками одного підрозділу товариських відносин, відкритості та довірливості, взаємоповаги, врахування інтересів один одного, взаємодопомоги, такого собі “відчуття ліктя” і т.д.

Третій фактор (інформативність 13,76 %) визначають прямі кореляційні зв'язки із такими змінними, як “Патріотична налаштованість” (0,76), “Дисциплінованість” (0,68), “Професійна компетентність” (0,65), “Законослухняність” (0,64) та “Пишання своєю професією” (0,58).

Компоненти психологічної готовності до ризику, які характеризують цей фактор відображають патріотичну налаштованість військовослужбовця,

впевненість в достатньому рівні професійної компетентності та відповідності обраній професії, що є досить стійкими та значними мотиваційними ресурсами для формування психологічної готовності до ризику.

Зазначимо, що подібне поєднання якостей можна за прикладом Kobasa позначити, як прийняття на себе безумовних обов'язків (commitment), яке веде до ідентифікації себе із наміром виконати дію з її результатом.

Структурно до цих компонентів професійної психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ належать мотиваційні якості, які своїми корінням уходять в ціннісно-смыслову сферу особистості, інтеріоризацію цінностей, вимог суспільства до представника ризиконебезпечних професій.

Виходячи із наведених описів цей фактор було позначено, “Професійна ідентичність”, функціонально цей компонент забезпечує прагнення триматися цінностей своєї соціальної групи (патріотичність, законслухняність та професійна гідність).

Професійна ідентичність здатна підтримувати ефективну діяльність в складних (стресових умовах, ситуаціях із високим ступенем ризику, невизначеності) умовах її реалізації, та у разі несформованості в людини смыслової регуляції життєдіяльності воно перестає бути ефективним мотиватором навіть для виконання завдання в звичайних умовах. Відповідно формування психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ до службово-бойової діяльності має передбачати розвиток смылової регуляції активності, усвідомлення соціальної ролі діяльності, професійної гідності, особистісної відповідальності.

Четвертий фактор визначають такі позитивні значущі кореляції як “Обережність” (0,75), “Організованість” (0,72) та “Дисциплінованість” (0,68). Інформативність цього фактора складає 12,22 %.

Кожний військовослужбовець неодмінно має виконувати свої службові обов'язки, тобто той обсяг завдань, функцій, доручених йому за посадою. Службові обов'язки військовослужбовця зафіксовано у статутах Збройних сил України, а також у відповідних посібниках, положеннях та інструкціях. Згідно статті 11 Закону України “Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України” військовослужбовець зобов'язаний “...сумлінно та чесно виконувати військовий обов'язок, ...беззастережно виконувати накази..., вести бойові дії ініціативно, наполегливо, до цілковитого виконання поставленого завдання...” [216]. Виконання наказу – обов'язок кожного військовослужбовця, який забезпечується його дисциплінованістю, сумлінністю, почуттям обов'язку та ін.

Проте частіше всього виконання службово-бойових завдань відбувається за невизначених умов, які супроводжуються ситуаціями ризику, загрозами життю та здоров'ю, порушенням нормальних умов діяльності, неможливості діяти по завчасно спланованому алгоритму дій, передбачити усі перешкоди тощо. Ураховуючи необхідність обов'язкового виконання поставленої службово-бойової задачі, військовослужбовцю за таких обставин варто бути украй обережним та організованим, для того щоб успішно здійснити свої функції та унеможливити як власне травмування, так і втрат серед

товаришів по службі.

Так, четвертий фактор характеризує необхідність у військовослужбовця НГУ таких сформованих якостей як дисциплінованість та організованість, свідомого характеру виконання службових обов'язків, системності та чіткої упорядкованості службової діяльності, відповідального ставлення до виконання бойових задач, у цьому разі, маючи на увазі складність оточуючої обстановки, розуміння небезпечності ситуацій службових ситуацій, для військових має бути характерна безумовна і точна старанність та, що головне, розумна ініціатива та обережність.

Виходячи із наведеного опису, цей компонент було позначено нами, як “Витримка (самовладання)” під час виконання поставленого службово-бойового завдання. Змістовно цей фактор визначає здатність військовослужбовця утримуватися від імпульсивних дій (організованість, дисциплінованість, обережність), тобто діяти так, щоб якнайбільше унеможливити потрапляння в ситуацію неминучої небезпеки, проте у цьому разі враховуючи відсутність довільного права від уникання або взагалі невиконання ним своїх службових обов'язків.

Структурно цей компонент може включати в себе: дисциплінованість (свідоме підкорення своєї поведінки загальноприйнятим нормам, установленому порядку), відповідальність (здійснюваний у різних формах контроль над діяльністю з точки зору прийнятих норм і правил), усвідомленість (здатність до раціонального, опосередкованого свідомістю, усуненому від емоцій адекватному аналізу зовнішньої дійсності й внутрішнього суб'єктивного стану, формування моделей поведінки на основі висновків із цього аналізу), організованість (розумне планування й упорядкування своєї праці), сумлінність (усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки), внутрішній локус контролю (схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності власним здібностям і зусиллям), а також обережність (передбачливість можливої небезпеки та відповідні сплановані дії з метою не наражатись на ризик), пильність (уміння зосередити увагу, настороженість уваги), обачливість (здатність передбачати наслідки тих чи інших рішень), обміркованість, розсудливість тощо.

Функціонально цей компонент психологічної готовності до ризику дозволяє військовослужбовцю створити необхідну перевагу за так званої “боротьби мотивів” між бажанням уникнути від виконання службово-бойового завдання в небезпечних, екстремальних умовах та між “мотивацією обов'язком”, тобто необхідністю й обов'язковістю підпорядковуватися наказам командирів чи старших начальників та за особливих, бойових умов, часто йти на ризик.

Формування цього компонента у військовослужбовців забезпечується постійним виховуванням власної дисциплінованості, відповідальності, розвитком самоконтролю, усвідомлення суспільної значущості задач професійної діяльності та важливості сумлінно виконувати свої функціональні обов'язки.

Таким чином проведена процедура семантичного диференціала та оброблення отриманих даних за допомогою факторного аналізу дозволяють говорити про чотирьохкомпонентну структуру психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ (див. табл. 2.3).

Крім того професійна ідентичність дозволяє концентрувати військовослужбовцям свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтеріоризованих професійних цінностей, запозичувати досвід, мотивацію, особливості ставлення своєї професійної групи до дій (розроблення плану дій, спонукання тощо) у небезпечних умовах. І в цьому значенні показники за “Шкалою фашизму” свідчать не стільки про антидемократичність особистості військовослужбовця як такої, скільки про зосередженість на цінностях своєї соціальної групи. Шкали методики Р. Кеттелла використовуються для опису всіх чотирьох компонентів психологічної готовності до ризику.

Таким чином структуру психологічної готовності до ризику військовослужбовця складають чотири компоненти: здатність до вольового зусилля, військова товарицькість, професійна ідентичність, самовладання. Психологічна готовність до ризику, яка входить в структуру загальної готовності до діяльності, може розглядатися, як стан та психологічна властивість особистості. Як психологічна властивість особистості вона є об’єктом психодіагностики та цілеспрямованого формування.

Таблиця 2.3 – Структура психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ та психодіагностичні методики для дослідження її компонентів (див. додаток Б)

Назва компонентів	Здатність до вольового зусилля	Військова товарицькість	Професійна ідентичність	Витримка (самовладання)
Зміст компонентів	Здатність швидко виробляти та реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації, (рішучість, сміливість, воля)	Здатність в стресовій ситуації приймати допомогу та довіряти товаришам, (довіра, толерантність, товарицькість)	Прагнення триматися цінностей своєї соціальної групи (патріотичність, законослухняність та професійна гідність)	Здатність утримуватися від імпульсивних дій, (організованість, дисциплінованість, обережність)
Психодіагностичні методики	“Здатність до самоврядування” (Н.М. Пейсахов); “Стиль саморегуляції поведінки” (В. Моросанова); “Локус контролю” (Є. Г. Ксенофонтова)	“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” (Л.М. Собчак)	“Шкала фашизму” (Т. Адорно, Є. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд); “Тест-опитувальник особистісної зрілості” (Ю.З. Гільбух)	“Особистісні чинники прийняття рішень”; “Вольові якості особистості” (М.В. Чумаков), “Ситуативне дослідження страху” (О.Ф. Чернавський)
16-факторний опитувальник Р. Кеттелла				

Розроблена структура психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ потребує всебічної апробації, після якої, ми сподіваємось, вона стане науково-обґрунтованим підґрунтям для організації професійної психологічної підготовки представників ризиконебезпечних професій.

2.3 Динаміка та особливості психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України

2.3.1 Оцінка здатності до вольового зусилля як компонента психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України

Військовослужбовець НГУ, який володіє тільки службово-бойовим досвідом дій у стандартних умовах, як правило, не в змозі надійно діяти в нестандартній ситуації. Суть справи у тому, що психічні стани, які забезпечують службову діяльність в стандартних умовах, в екстремальній ситуації керуються дещо іншими законами. Наприклад, у звичайній службовій діяльності домінуючий мотив підвищує працездатність, в екстремальних умовах він може звужити сприйняття й спотворити оцінку істинної загрози. Якщо у звичайній службовій діяльності стійкий стереотип як основа автоматизованих навичок, сприяє вправності та спритності в здійсненні дій, то в екстремальній ситуації він гальмує перемикання уваги із режиму непродуктивного функціонування на продуктивний, тобто усвідомлення нової інформації, прийняття нового рішення. Найбільш складним для них є процес прийняття рішення. Інколи прийняття рішення пов'язано із великим емоційним напруженням, яке тлумачать як вольове зусилля – форму емоційного стресу, що мобілізує внутрішні ресурси організму, створює додаткові мотиви до дії, які відсутні чи недостатні й переживається як стан значного напруження [217].

Завдяки рішучості, емоційній стійкості, сміливості та інших вольових якостей суб'єкт здатний швидко виробляти та реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації.

З метою дослідження вище зазначеного нами компонента використані такі методики: “Локус контроль” (Є. Г. Ксенофонтова), “Стиль саморегуляції поведінки” В. Моросанової, “Здатність до самоврядування” (Н. М. Пейсахов) [129], [167], [218]–[220].

Відомо, що контроль над усім, що відбувається в житті, направляє людину, зобов'язує її чітко розуміти усі наслідки її дій. Саме локус контроль зв'язаний зі здатністю особистості усвідомлювати й приймати відповідальність за ці дії й учинки. Результати дослідження локус контролю у військовослужбовців НГУ представлено у таблиці 2.4 та у таблиці В. 1 (див. додаток В).

Таблиця 2.4 – Показники локалізації контролю у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Групи готовності до ризику	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
ЗІ	19,12±3,06	20,68±2,98	24,20±4,32	22,67±5,12	25,39±5,66	26,75±5,15	25,63±4,45	26,64±4,65	26,95±4,72	22,09±4,84	23,48±5,12	23,34±5,18
Іж	8,71±2,59	9,80±1,68	10,60±3,13	10,40±2,87	11,96±3,20	12,52±3,18	12,37±2,71	13,04±2,71	12,98±3,14	10,87±2,59	11,24±2,86	11,14±3,34
Ія	10,41±2,45	10,88±2,40	13,60±2,41	12,27±3,20	13,43±3,09	14,23±2,76	13,27±2,68	13,59±2,63	13,98±2,42	11,21±2,95	12,24±3,14	12,20±2,62
Ід	4,06±1,09	4,20±1,66	6,40±0,55	5,00±1,60	5,62±1,47	6,13±1,31	5,80±1,40	5,94±1,61	6,02±1,50	4,86±1,90	5,16±1,68	4,97±1,74
Ів	4,18±1,07	4,40±1,08	4,00±1,00	4,13±1,77	4,81±1,57	5,00±1,50	4,37±1,35	4,81±1,41	4,67±1,43	4,19±1,45	4,61±1,49	3,97±1,36
Ссз	0,12±1,45	0,20±2,33	-2,40±0,55	-0,87±1,96	-0,81±1,65	-1,13±1,48	-1,43±1,57	-1,13±1,81	-1,35±1,76	-0,67±2,23	-0,55±1,91	-1,00±2,04
ІІІ	7,65±2,32	7,88±1,83	9,80±2,05	8,67±2,72	10,21±2,65	11,18±2,24	10,67±2,29	10,85±2,22	10,72±2,25	8,86±2,49	9,43±2,71	9,31±2,63
Ік	3,53±1,55	4,00±1,04	4,80±1,10	4,07±1,62	4,76±1,47	5,45±1,29	5,20±1,61	5,20±1,42	5,26±1,43	4,34±1,63	4,42±1,52	4,37±1,35
ІІІ	4,12±1,32	3,88±1,33	5,00±2,00	4,60±1,84	5,44±1,65	5,73±1,51	5,47±1,33	5,65±1,53	5,47±1,50	4,51±1,66	5,01±1,74	4,94±1,55
ІІІ	7,24±1,20	7,92±1,71	9,00±2,00	8,07±2,94	9,47±2,54	10,07±2,25	9,53±2,65	10,32±2,33	10,28±2,14	8,59±2,45	9,18±2,30	8,94±2,44
ІІІІ	3,71±1,05	3,92±1,38	4,00±2,00	4,27±1,71	4,72±1,96	5,23±1,77	4,77±2,14	5,36±1,67	5,09±1,72	4,10±1,74	4,44±1,77	4,23±2,09
ІІІІІ	3,53±1,12	4,00±1,58	5,00±1,22	3,80±1,66	4,76±1,36	4,83±1,45	4,77±1,48	4,96±1,43	5,19±1,26	4,49±1,32	4,74±1,29	4,71±1,02
Іс	3,35±0,86	3,60±1,19	4,80±1,10	3,93±1,91	4,78±1,40	4,70±1,52	4,83±1,23	4,92±1,30	5,12±1,24	4,31±1,30	4,65±1,28	4,49±1,17
Іс	4,06±1,30	4,36±1,52	5,80±1,30	5,00±1,51	5,23±1,61	5,43±1,58	5,37±1,43	5,43±1,47	5,77±1,49	4,51±1,57	4,65±1,55	5,00±1,46
Іа	8,41±2,12	7,96±1,90	7,00±3,16	6,80±2,73	5,76±3,15	5,05±2,77	5,83±2,25	5,12±2,37	5,05±2,79	7,16±2,28	6,55±2,75	6,86±2,88
Ідт	2,82±0,88	3,16±1,40	4,00±2,12	3,87±1,64	4,54±2,11	5,10±1,88	4,63±1,96	5,24±1,72	5,40±1,90	3,93±1,60	3,99±1,88	4,09±2,16
Іспт	4,76±1,71	4,88±1,39	5,00±2,35	5,33±1,63	5,70±1,62	5,85±1,48	5,53±1,07	5,64±1,49	5,56±1,67	4,91±1,61	5,46±1,69	5,06±1,64

Примітка. ЗІ - загальна інтервальність, Іж - інтервальність у судженнях про життя взагалі, Ія - інтервальність при описі особистого досвіду, Ід - інтервальність у сфері досягнень, Ів - інтервальність у сфері нещастя, Ссз - схильність до самозвинувачення, ІІІ - інтервальність у професійній діяльності, Ік - професійно-соціальний аспект інтервальності, ІІІІ - професійно-процесуальний аспект інтервальності, ІІІІІ - інтервальність в міжособистісному спілкуванні, Іс - компетентність у сфері міжособистісних відносин, Іа - відповідальність у сфері міжособистісних відносин, Іс - інтервальність у сфері сімейних відносин, Із - інтервальність у сфері здоров'я, Іа - заперечення активності, Ідт - готовність до діяльності з подолання труднощів, Іспт - готовність до самостійного планування.

Людину із інтернальним локусом контролю відрізняє гармонічна структура усіх складових її професіоналізму. Інакше кажучи, інтернал знає про сильні й слабкі сторони своєї особистості, що вже є запорукою досягнення успіху в службово-бойовій діяльності.

Знання про свої достоїнності й недоліки військовослужбовці можуть вміло використати під час побудови стратегії ведення тієї або іншої справи, у разі рішення яких-небудь проблем і т.д. Екстерналу ж властиві самовпевненість й переоцінка своїх можливостей як слідство й неадекватна самооцінка, що може негативно позначитися на побудові моделей його поведінки в різних ситуаціях. У службі військовослужбовця НГУ величезне значення має відповідальність за свої вчинки, за долі людей і т.д. Екстернали не схильні брати на себе відповідальність сповна, тому, можна припустити, що й під час виконання своїх обов'язків не будуть педантичними й критичними. Екстернали у меншому ступені, ніж інтернали здатні визнавати й адекватно оцінювати свої помилки як слідство – неможливість їхнього виправлення. Екстерналам просто легше у складних ситуаціях перекласти відповідальність із себе на когось іншого – можна припустити, що вони не здатні або здатні в меншому ступені, ніж інтернали до самореалізації, самопізнання, розуміння своїх помилок і до їхньої подальшої зміни. Отримані результати свідчать про те, що рівень виразності шкали загальної інтернальності вище у групах офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом порівняно із менш досвідченими курсантами ($t = 7,81, p \leq 0,01$ та $t = 10,52, p \leq 0,01$ відповідно) та військовослужбовцями строкової служби ($t = 5,07, p \leq 0,01$ та $t = 8,29, p \leq 0,01$ відповідно).

На наш погляд, однозначно сказати не можна, чи є військовослужбовець скрізь і у всьому інтерналом або екстерналом, а також й який варіант буде позитивно впливати на його психологічну готовність до ризику. З одного боку, інтернальний тип контролю може сприяти підвищенню у військовослужбовців почуття відповідальності, внутрішній активності й прагненню до саморозвитку. З іншого боку, вся службово-бойова діяльність військовослужбовців має суспільну спрямованість й екстернальність може допомагати їм діяти на благо суспільних інтересів, а інтернальність припускає зосередження на своїй особистості.

Інтерналам не властива конформність, що до деякої міри може провокувати виникнення спірних, конфліктних ситуацій у найближчому службовому оточенні. Для більш ефективного й успішного рішення службово-бойового завдання, військовослужбовцю доцільно звертатися до досвіду своїх колег. Людині ж замкнутій, зосередженій тільки на проявах свого "Я" й такій, яка сподівається тільки на свої здібності, зробити це не завжди легко.

У чинність особливостей своєї служби військовослужбовцям часто доводиться взаємодіяти із фахівцями інших силових відомств України. У цьому випадку можна припустити, що військовослужбовець з інтернальним типом контролю може трохи недооцінити внесок іншого фахівця під час виконання СБЗ завдання, не використати необхідну для цього інформацію або узагалі

пропустити алгоритми дії, за участю інших фахівців там, де вони необхідні. Військовослужбовцям НГУ потрібно уміти правильно трактувати накази й вказівки керівництва, де в основному превалює директивний стиль взаємодії, правильно виконувати їх у сформованій ситуації.

За показниками шкали “Схильність до самозвинувачення” бачимо, що категорія курсантів ($t=3,43$, $p\leq 0,01$) більш критична до своїх дій, ніж інші військовослужбовці, які практично не мають проявів самозвинувальної поведінки. Саме критичність курсантів до себе, як одна із якостей, яка заважає виявляти ініціативу в сфері соціальних відносин на службі, що стосується як відносин із керівниками, так і з рівними за статусом колегами [за шкалою “Професійно-соціальний аспект інтернальності” ($3,91 \pm 1,28$ бали)].

Вірогідно вище за шкалою інтернальності службово-бойової діяльності визначені показники в офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом ($t = 6,70$, $p \leq 0,01$ та $t = 7,30$, $p \leq 0,01$ відповідно). Значущість отриманих даних за шкалою “Інтернальності в професійній діяльності” дозволяють зробити висновок, що категорії досліджуваних саме із великим професійним досвідом частіше виявляють схильність до прийняття відповідальності на себе та розуміють, що одержані результати залежать від власних дій. Більшу впевненість, ніж курсанти, щодо професійної підготовки, виказують військовослужбовці строкової служби ($t = 6,23$, $p \leq 0,01$).

Нерівномірність розподілу балів за субшкалами “Інтернальність в судженнях про життя взагалі” й “Інтернальність під час опису особистого досвіду” у всіх категоріях досліджуваних, говорить про співвідношення впливу на інтернальність особистого досвіду і суджень про життя взагалі (див. табл. 3.1).

Більш досвідченими у міжособистісному спілкуванні ($t = 4,56$, $p \leq 0,01$) у питаннях сімейних відносин ($t = 5,02$, $p \leq 0,01$) та здоров'я ($t = 6,31$, $p \leq 0,01$), вважають себе військовослужбовці військової служби за контрактом (див. табл. 3.1), шкали “Інтернальність в сфері сімейних відносин” й “Інтернальність в сфері здоров'я”.

За шкалами “Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів” ($4,65 \pm 2,04$ та $5,19 \pm 1,79$ відповідно) і “Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності й відповідальності за неї” ($5,71 \pm 1,58$ та $5,61 \pm 1,47$ відповідно) значущі розбіжності результатів визначені в більш досвідчених категоріях досліджуваних (офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом), це дозволяють стверджувати про їх психологічну готовність до вольових дій в екстремальних умовах.

Аналіз даних за методикою “Локус контролю” дозволяє говорити про таке: в офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом відбувається автоматизація професійних дій (унаслідок наявного досвіду їх виконання) й зниження функції контролю діяльності; в курсантів та військовослужбовців строкової служби знижені показники за шкалами інтернальності, що є наслідком несформованості уявлень про особливості постановки професійних цілей і способи їх досягнення (професійні дії). Крім того, зниження локус контролю є наслідком дії захисних механізмів свідомості – уникнення гніту відповідальності

(табл. В.1, додаток В.).

Особливістю самоврядування є здатність цілеспрямовано змінюватись, самостійно управляє своїми формами активності: спілкуванням, поведінкою, діяльністю та переживаннями. Самоврядування потрібно відрізнити від саморегуляції. Самоврядування – процес творчий, він пов'язаний зі створенням нового, зустріччю з незвичайною ситуацією або протиріччям, необхідністю постановки нових цілей, пошуком нових рішень й засобів досягнення цілей.

У свою чергу саморегуляція – це теж зміни, але такі, що здійснюються в рамках наявних правил, норм, стереотипів. Функція саморегуляції інша – закріпити те, що придбано у процесі самоврядування.

Таким чином самоврядування й саморегуляція – не два різних процеси, а дві сторони активності особистості, діалектична єдність мінливого та сталого у безперервному розвитку суб'єктивного світу людини.

Розвиток здатності самоврядування проходить дві стадії. На першій стадії відбувається формування її горизонтальної структури. Перш, ніж почне складатися система самоврядування, повинна виникнути потреба в ній. Така потреба дійсно виникає, коли звичні, раніше сформовані способи і засоби спілкування, поведінки, діяльності не “спрацьовують”, не приводять до успіху. В людини з'являється почуття незадоволеності своїми вчинками і діями, невдоволення собою. Людина починає діяти методом “проб і помилок”, перебирає відомі й невідомі підходи, прийоми. Коли і вони не приводять до успіху, то виникає необхідність перейти до раціонального аналізу сформованого положення, до аналізу ситуації, до вироблення мети і до цілеспрямованої зміни (самоврядуванню) її. З цього моменту і починається власне формування системи самоврядування, що включає в себе вісім етапів, які розгортаються послідовно: аналіз протиріч, прогнозування, цілепокладання, формування критеріїв, оцінки якості, прийняття рішення до дії, контроль, корекція.

Результати дослідження самоврядування у військовослужбовців НГУ із різним рівнем готовності до ризику відображені в таблиці 3.2 та таблиці В.2 (див. дод. В).

Аналіз отриманих даних за допомогою методики М. М. Пейсахова дозволив виявити позитивну динаміку і особливості розвитку військовослужбовців із високим рівнем готовності до ризику в період професійного становлення, де здатність до самоврядування в курсантів підвищується ($23,00 \pm 2,12$ та $35,27 \pm 7,17$ балів відповідно). У них формується об'єктивна модель ситуації, долається перехід від припущення про ймовірність провести зміну до припущення про можливі результати [167].

Найбільш вираженими показниками здібностей до самоврядування в офіцерів із високим рівнем психологічної готовності до ризику є: “Цілепокладання” ($4,56 \pm 1,21$ балів), “Критерій оцінки якості” ($4,29 \pm 1,05$ балів), “Аналіз протиріч” ($4,51 \pm 0,95$ балів), “Прийняття рішення” ($4,86 \pm 1,37$ балів).

Військовослужбовцям строкової служби із високим рівнем готовності до

ризик у найлегше реалізовувати механізми “Аналіз протиріч” ($4,15 \pm 1,10$ балів) і “Прийняття рішення” ($4,41 \pm 1,50$ балів), “Прогнозування” ($3,85 \pm 1,31$ балів), всі інші механізми на більш низькому, але приблизно однаковому рівні.

За даними цієї методики ми бачимо, що у курсантів і військовослужбовців строкової служби ще немає цілісної системи самоуправління, а сформовані лише окремі риси. Підвищення здатності до самоврядування, володіння собою в різних ризикованих ситуаціях, дає їм змогу підвищити свій рівень готовності до службово-бойової діяльності в екстремальних умовах (див. табл. 2.5).

Під час інтерпретації результатів, які отримали за допомогою опитувальника СПП – 98 (стиль саморегуляції поведінки) В. Моросанової, ми дотримувались думки про те, яким чином військовослужбовець планує й програмує досягнення життєвих цілей, ураховує значущі зовнішні та внутрішні умови, оцінює результати й корегує свою активність для досягнення суб’єктивно-прийнятних результатів, у тому, якою мірою процеси самоорганізації розвинені й усвідомлені [220].

На підставі отриманих результатів визначено, що офіцери та військовослужбовці військової служби за контрактом мають сформовану індивідуальну систему усвідомленої саморегуляції довільної активності особистості. Отже вони є самостійними, гнучко й адекватно реагують на зміну умов діяльності, висування й досягнення мети у них у значній мірі усвідомлені.

Для курсантів та військовослужбовців строкової служби характерною є слабка сформованість процесів моделювання, що може призвести до неадекватної оцінки значущих умов і зовнішніх обставин. Це може знаходити прояв у надмірному фантазуванні, різких перепадах ставлення до розвитку ситуації, наслідків власних дій. Слід зазначити, позитивну динаміку в формуванні психологічної готовності до ризику в офіцерів та військовослужбовців строкової служби НГУ за такими стилями саморегуляції, як: “Моделювання” ($7,31 \pm 1,36$ та $6,40 \pm 2,16$ бали відповідно), “Програмування” ($6,44 \pm 1,82$ та $6,46 \pm 1,87$ бали відповідно), “Оцінювання результатів” ($6,46 \pm 1,37$ та $5,89 \pm 1,75$ бали відповідно), “Загальний рівень саморегуляції” ($32,83 \pm 5,15$ та $31,54 \pm 5,88$ бали відповідно) та “Гнучкість” ($7,20 \pm 1,41$ балів) у строковиків, яка, в свою чергу, свідчить про достатню пластичність регулярних процесів та здатність в цієї категорії військовослужбовців перебудовувати систему саморегуляції у зв’язку зі зміною зовнішніх і внутрішніх умов, що виникають в разі виникнення непередбачуваних обставин (див. табл. 2.6).

Військовослужбовцям із меншим службовим досвідом іноді складно виявляти цілі та алгоритми дій, адекватні наявній ситуації. Це підтверджується показниками у курсантів та військовослужбовців строкової служби, процесів програмування ($t = 3,86$, $p \leq 0,01$ та $t = 2,92$, $p \leq 0,05$ відповідно) та оцінювання результатів ($t = 4,95$, $p \leq 0,01$ та $t = 6,38$, $p \leq 0,01$ відповідно).

Таблиця 2.5 – Показники здатності до самоврядування у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Досліджувані групи	курсанти			офіцери			в/сл. за контрактом			в/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівні готовності до ризику	3,00±0,87	3,24±0,78	3,00±0,71	3,60±1,12	4,24±1,18	4,51±0,95	4,13±1,48	4,43±1,09	4,47±0,77	3,50±1,25	3,99±1,25	4,15±1,10
Аналіз протиріч	3,18±1,42	2,88±1,01	2,20±0,84	3,67±1,45	4,17±1,35	4,24±1,25	4,07±1,14	4,35±1,24	4,33±1,02	3,49±1,29	3,89±1,25	3,85±1,31
Прогнозування	3,12±1,27	2,72±1,24	2,80±0,84	4,07±1,03	3,99±1,45	4,56±1,21	4,53±1,20	4,33±1,29	4,51±0,91	3,43±1,35	3,93±1,45	3,76±1,44
Цілепокладання	2,59±1,06	2,76±1,13	2,20±0,45	3,40±1,24	3,72±1,40	4,05±1,47	3,93±1,17	4,08±1,34	4,09±1,21	3,66±1,24	3,47±1,34	3,59±1,05
Планування	3,18±1,19	3,16±0,99	2,60±0,55	3,27±1,22	3,79±1,11	4,29±1,05	3,83±1,18	4,16±1,30	4,09±1,06	3,20±1,44	3,51±1,28	3,35±1,30
Критерій оцінки якості	3,35±1,50	2,80±0,87	2,80±0,84	3,87±1,55	4,71±1,38	4,86±1,37	5,00±1,08	4,98±1,20	5,07±1,20	3,63±1,40	4,14±1,40	4,41±1,50
Приймання рішення	3,18±1,74	3,48±1,33	4,20±1,30	4,20±1,21	4,16±1,37	4,56±1,29	4,00±1,11	4,21±1,28	4,49±0,77	3,50±1,54	3,58±1,52	4,24±1,35
Самоконтроль	2,82±1,29	3,00±1,35	3,20±1,30	2,73±1,39	3,68±1,26	4,20±1,13	3,73±1,34	4,06±1,29	4,26±1,22	3,57±1,11	3,52±1,31	3,59±1,52
Загальна здатність самоврядування	24,41±2,09	24,04±2,78	23,00±2,12	28,80±6,38	32,47±7,21	35,27±7,17	33,23±6,11	34,59±6,86	35,30±5,20	27,97±5,70	30,02±6,86	30,94±6,86

Таблиця 2.6 – Показники стилів саморегуляції у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику
(в умовних балах)

Групи	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівня готовності до ризику												
Планивання	5,71±1,21	5,28±1,54	7,00±1,58	5,73±2,05	6,07±1,94	6,47±1,91	6,67±1,49	6,23±2,00	6,19±1,83	6,19±1,80	6,20±1,79	6,14±1,61
Модельовання	5,00±1,70	5,76±1,51	5,40±1,52	6,00±2,14	6,62±1,79	7,31±1,36	6,73±1,39	7,07±1,64	7,23±1,46	5,16±1,95	6,11±1,88	6,40±2,16
Програмування	5,18±1,63	5,20±1,76	5,20±2,68	5,53±1,41	5,81±1,78	6,44±1,82	6,10±1,73	6,17±1,68	6,79±1,50	5,69±1,57	5,80±1,64	6,46±1,87
Оцінювання результатів	4,71±1,96	5,52±1,23	4,40±1,14	4,93±1,16	5,94±1,60	6,46±1,37	6,23±1,57	6,30±1,52	6,49±1,24	4,84±1,71	5,52±1,97	5,89±1,75
Гнучкість	5,12±1,93	5,72±1,95	5,80±1,30	5,87±1,68	6,27±1,89	6,64±1,55	6,47±1,72	6,97±1,75	7,12±1,37	5,89±1,85	6,59±1,72	7,20±1,41
Самостійність	5,76±1,56	5,68±1,82	6,20±2,39	4,93±2,28	4,83±1,98	4,58±1,64	4,70±2,31	4,31±2,06	4,14±1,85	5,56±1,85	5,17±1,92	4,94±1,80
Загальний рівень	26,94±5,64	28,24±4,79	29,00±2,74	28,13±5,00	30,95±5,84	32,83±5,15	32,03±4,99	32,14±5,24	32,91±4,28	28,64±5,71	30,33±5,95	31,54±5,88

В цій категорії досліджуваних із низькими показниками за цією шкалою не сформована потреба в усвідомленому плануванні та програмуванні своєї поведінки, вони більш залежні від ситуації й думки оточуючих людей. У них знижена можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей, порівняно із досліджуваними із високим рівнем регуляції (див. дод. В, табл. В.3).

Саме удосконалення навичок саморегуляції запобігатиме виникненню занадто прагматичного ставлення до планування свого життя, підвищеного прагнення до самоконтролю, формування гіперінтернальних уявлень, розвитку напруженості й тривожності. Всі досліджувані категорії з низьким рівнем готовності до ризику в разі високої мотивації досягнення здатні формувати такий стиль саморегуляції, який дозволяє компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, що перешкоджають досягненню мети.

За даними показників стилів саморегуляції в офіцерів та військовослужбовців за контрактом, курсантів та військовослужбовців строкової служби ми бачимо, що чим вище загальний рівень усвідомленої регуляції, тим легше опанувувати нові види активності, тим стабільніше її успіхи у звичних видах діяльності. Відповідно рівень психологічної готовності до ризику в значній мірі буде залежати від відповідності стильових особливостей регуляції та вимог службово-бойової діяльності.

Цей етап дослідження дозволяє говорити про такі особливості вольового зусилля у військовослужбовців НГУ:

- у курсантів психологічна готовність до ризику тим вища, чим яскравіше виражені вольові якості, як: витримка, відповідальність, уважність, енергійність; негативно позначається на готовності до ризику саме прояв вольової якості, як цілеспрямованість; утворюється це унаслідок відсутності вираження власної думки у курсантів у період опанування майбутньої професії, планування власних дій та ініціативи під час виконання СБЗ;

- в офіцерів – високий рівень психологічної готовності до ризику пов'язана із умінням контролювати свої емоції, терпляче переносити навантаження, проте низька енергійність та умови служби (підпорядкованість, беззастережливе виконання наказів та ін.) руйнують оптимістичні погляди на успішне виконання СБЗ в екстремальних умовах;

- військовослужбовцям військової служби за контрактом притаманний вільний прояв емоцій, вони не перевантажують себе надмірними зобов'язаннями, простіше дивляться на життя й можуть мати більш низьку тривожність, їм не вистачає самовладання і важко бути стриманими; негативною складовою вольової якості цієї категорії досліджуваних є недостатня чіткість цілей і завзятість в їх досягненні, тому в ситуаціях, де необхідно спланувати власні дії в них з'являється невпевненість;

- відповідальність та наполегливість військовослужбовців строкової служби позитивно впливає на здатність до вольового зусилля; негативно позначається на готовності до ризику в цій категорії військовослужбовців надлишкова рішучість, що може привести до імпульсивних рішень.

2.3.2 Оцінка здатності до військової товарищескості як компонента психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України

Ефективність службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ в умовах спільного виконання службово-бойових завдань, залежить від рівня згуртованості й бойової злагодженості військового колективу, а тому може впливати як на загальну готовність до дій в умовах загрози життю та здоров'ю, так і на психологічну готовність до ризику.

З метою вивчення уявлень та оцінок особистості як свого реального, так й ідеального соціального Я, ми використали методику інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки Л. Н. Собчик (ДМО). У нашому випадку передбачається використання методу кореляційного аналізу (метод рангової кореляції) для визначення ступеня зв'язку цих уявлень (оцінок) [167].

У процесі взаємодії з оточуючими, особистість проявляється в стилі міжособистісної поведінки. Реалізуючи потребу в спілкуванні й в здійсненні своїх бажань, людина погоджує свою поведінку з оцінками значущих інших на рівні усвідомленого самоконтролю, а також (несвідомо) з символікою ідентифікації. Про особливості міжособистісного спілкування військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику свідчать дані отримані за допомогою цієї методики [табл. 2.7 та табл. В.4 (дод. В)].

За показниками таблиці ми бачимо, що у курсантів із низьким рівнем психологічної готовності до ризику на позитивний вплив указують показники за шкалами:

- “власно-лідуючий” ($11,53 \pm 2,00$ балів) – виявляє нетерпимість до критики, переоцінку власних можливостей;
- “незалежно-домінуючий” ($9,18 \pm 1,29$ балів) – виявляє впевненість, незалежність, такий, що суперничає, з вираженим почуттям власної переваги над оточуючими, з тенденцією мати особливу думку;
- “прямолінійний-агресивний” ($9,59 \pm 1,33$ балів) – проявляється не тільки у щирості військовослужбовців, їх прямолінійності й наполегливості в досягненні мети, але й трохи надмірній завзятості та запальності;
- “недовірливий-скептичний” ($9,35 \pm 1,06$ балів) – реалістичність бази суджень та вчинків;
- “залежний-слухняний” ($9,18 \pm 1,67$ балів) – указує на потребу в допомозі й довірі з боку оточуючих;
- “відповідально-великодушний” ($10,71 \pm 1,96$ балів), проявляється розвинутим почуттям відповідальності, причому чим вище показники за цією шкалою, тим вище у курсантів рівень психологічної готовності до ризику.

Таблиця 2.7 – Показники особливостей міжособистісного спілкування у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Групи	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. Строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівні готовності до ризику												
Власний-лідируючий	11,53±2,00	11,44±1,96	12,20±2,39	9,07±3,67	9,66±3,27	9,28±3,11	9,97±3,21	10,45±3,17	9,9±3,32	9,06±3,28	9,68±2,90	9,0±3,09
Незалежний-домінуючий	9,18±1,29	9,16±1,40	9,40±2,07	8,00±1,20	7,86±2,22	7,20±1,86	7,13±2,57	7,2±2,10	7,07±1,81	8,21±2,57	7,9±2,50	7,26±2,59
Прямолінійний-агресивний	9,59±1,33	9,60±1,35	9,80±1,30	8,00±2,54	7,7±1,94	7,77±1,63	7,33±2,25	7,72±2,06	7,0±1,68	8,22±2,76	7,97±2,32	7,69±2,63
Недовірливий-скептичний	9,3±1,06	8,76±1,36	7,80±1,64	5,87±2,59	4,4±2,79	3,92±2,68	3,97±3,06	3,57±2,84	3,12±2,19	7,21±3,35	5,01±3,45	4,17±3,08
Покроно-сором'язливий	8,59±1,54	9,16±1,25	8,60±0,55	7,40±2,47	6,10±2,54	6,13±2,45	6,60±2,43	5,71±2,79	5,00±1,99	8,3±2,84	7,01±2,88	7,00±2,73
Залежний-службистий	9,18±1,67	9,04±1,77	9,60±0,55	7,07±3,61	6,38±2,89	6,1±2,24	6,57±2,51	6,76±2,76	5,64±2,24	8,1±2,51	7,19±2,69	6,66±2,97
Свідпрацюючий-координувальний	9,18±1,59	9,28±2,39	7,20±0,84	7,67±2,23	8,22±2,07	8,7±1,95	8,47±2,26	8,72±2,31	8,0±1,74	9,3±2,92	8,84±2,27	9,31±2,18
Відповідально-великодушний	10,71±1,96	10,44±1,98	11,20±1,79	8,80±2,43	8,44±2,66	8,50±2,32	8,70±2,26	8,84±2,50	8,29±2,28	9,04±2,65	9,0±2,58	8,89±2,85
Домінування-підпорядкування	3,89±3,06	3,54±3,38	5,84±3,44	4,37±4,56	7,3±5,78	7,09±6,31	7,08±6,37	8,6±5,83	9,3±5,28	1,98±6,12	6,01±6,27	5,7±6,35
Дружелюбність-агресивність	0,54±2,73	0,77±2,45	0,08±4,09	1,07±4,88	2,21±4,91	3,46±5,36	4,0±5,24	4,27±5,32	3,5±4,12	2,31±6,08	3,17±5,40	4,51±5,57

Негативно позначається на готовності до ризику наявність у військовослужбовців цієї категорії досліджуваних надмірності проявів “співпрацюючого-конвенціонального” стилю взаємодії ($7,20 \pm 0,84$ балів), який проявляється в компромісності поведінки, нестриманості в виливах своєї дружелюбності до оточуючих.

Для військовослужбовців строкової служби із високим рівнем психологічної готовності до ризику характерно зменшення в міжособистісному спілкуванні їх недовірливості й скептичності ($4,17 \pm 3,08$ балів), покірної сором'язливості ($7,00 \pm 2,73$ балів), залежної слухняності ($6,66 \pm 2,97$ балів).

На рівень психологічної готовності до ризику офіцерів мають позитивний вплив їхні прямолінійно-агресивний ($7,77 \pm 1,63$ балів) та покірно-сором'язливий ($6,13 \pm 2,45$ балів) стилі міжособистісного спілкування за відповідними шкалами, причому, чим нижче показники цих шкал, тим вище рівень готовності.

Слід звернути увагу, що офіцери та військовослужбовці за контрактом, практично за усіма шкалами, відповідають “гармонійним особистостям”, тобто мають достатньо сформовані особистісні якості, що регулюють суспільні відносини і впливають на зниження соціального напруження членів військового колективу та сприяють формуванню в підрозділі товариських відносин, відкритості та довірливості, взаємоповаги, урахування інтересів один до одного, взаємодопомоги.

2.3.3 Оцінка професійної ідентичності як компонента психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України

Професійна ідентичність дозволяє концентрувати військовослужбовцям свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтеріоризованих професійних цінностей, запозичувати досвід, мотивацію, особливості ставлення своєї професійної групи до дій (розроблення плану дій, спонукання тощо) у небезпечних умовах. І в цьому значенні отримані показники за “Шкалою фашизму” свідчать не стільки про антидемократичність особистості військовослужбовця як такої, скільки про зосередженість на цінностях своєї соціальної групи (див. табл. 3.5 та табл. В.6 (дод. В)).

За результатами цієї методики можемо зазначити, що позитивний внесок у формування психологічної готовності до ризику в курсантів мають такі показники толерантності, як: консерватизм ($18,00 \pm 1,22$ балів), авторитарна агресія ($38,40 \pm 3,65$ балів), проєктивність ($19,80 \pm 1,10$ балів), але зазначимо, що для офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом така проєкція неусвідомлених, інстинктивних імпульсів на зовнішній світ (професійну групу) впливає негативно ($17,53 \pm 4,10$ та $17,74 \pm 5,29$ балів відповідно).

Військовослужбовці строкової служби дещо нехтують інтересами та

цінностями своєї групи унаслідок прояву авторитарної агресії ($41,20 \pm 7,22$ балів), комплексу влади ($28,14 \pm 4,84$ балів), проективності ($19,89 \pm 4,73$ балів), перебільшення занепокоєнням сексуальним життям ($15,23 \pm 3,08$ балів), саме це призводить до прояву низького рівня їх психологічної готовності до ризику.

Зазначимо, що негативний внесок у формуванні психологічної готовності до ризику в офіцерів Національної гвардії є випадки зловживання службовими обов'язками, а саме потреба у зовнішньому об'єкті для розрядки агресивних імпульсів, на що вказують їх показники авторитарної агресії ($41,15 \pm 7,27$ балів). Негативний вплив авторитарної агресії ($30,35 \pm 6,57$ балів), консерватизму ($16,60 \pm 4,92$ балів), проективності ($15,60 \pm 4,56$ балів) виявлено у військовослужбовців військової служби за контрактом. В цій категорії військовослужбовців, залежність від сімейних традицій, суспільної думки та орієнтуванні на соціальне схвалення заважає ставити перед собою більш високі особистісні цілі ($4,35 \pm 1,67$ балів) та досягати їх ($4,35 \pm 1,67$ балів).

Отримані дані підтверджені показниками шкал методики Ю.З. Гільбуха “Тест-опитувальник особистої зрілості” (див. дод. Б): “Ставлення до свого «Я»” ($22,07 \pm 11,99$ та $20,20 \pm 10,51$ балів відповідно), “Почуття громадського обов'язку” ($6,49 \pm 5,01$ та $8,45 \pm 4,82$ балів відповідно), “Життєва установка” ($14,07 \pm 9,46$ та $15,78 \pm 7,83$ балів відповідно), “Мотивація досягнень” ($15,72 \pm 8,10$ та $16,75 \pm 7,24$ балів відповідно), які викривають тісний зв'язок з показниками особливостей міжособистісного спілкування (табл. 3.4), а саме із показниками шкал – “власно-лідуючий” та “прямолінійний-агресивний” ($11,53 \pm 2,00$ та $7,77 \pm 1,63$ балів відповідно).

Офіцерам із високим рівнем психологічної готовності до ризику характерна адекватність самооцінки, її зрілість ($8,82 \pm 2,45$ балів), але вони не позбавлені сумнівів щодо нових підходів службової діяльності, хоча й емоційно стійкі, орієнтовані на реальність, здебільше консервативні та підтримують традиції ($4,07 \pm 2,13$ та $6,10 \pm 2,47$ балів). Згідно отриманих даних слід зазначити про зменшення показників підозрливості та радикалізму ($6,10 \pm 2,47$ балів) в офіцерів НГУ (див. табл. В.5. дод. В).

У курсантів прояв “Анті-інтрацепція” ($19,80 \pm 2,17$ балів) та “Суверенність й стереотипія” ($25,40 \pm 2,70$ балів) негативно впливає на формування психологічної готовності до ризику, це виражається в несприйманні усього суб'єктивного та утрати самоконтролю, знецінення колег (товаришів) і наданні особливої значущості об'єктивній реальності та перенесення відповідальності на інших (див. табл. 2.8). Їхнє професійне зростання (виділення ними значущих життєвих цілей для себе), дозволить підвищити самооцінку, почуття професійної відповідальності, зменшить імпульсивність, прояв неусвідомленого прагнення підбадьорити себе похваланням, бравадою та рівень готовності до непередбачених життєвих ситуацій ($9,00 \pm 3,74$ балів) [див. табл. 2.9 та табл. В.6 (дод. В)].

Таблиця 2.8 – Показники толерантності ставлення у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Рівні готовності до ризику	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
A	16,12±1,76	15,92±2,71	18,00±1,22	18,33±3,81	18,42±4,28	19,10±5,09	18,97±3,59	16,60±4,92	17,71±4,93	18,52±4,00	18,37±3,34	
B	29,00±2,21	28,96±4,39	29,60±6,54	30,73±6,01	31,97±6,49	34,83±6,85	34,66±5,89	30,35±6,57	30,29±7,83	32,55±6,36	32,40±6,72	
C	33,88±4,34	36,28±7,06	38,40±3,65	37,93±8,75	39,81±8,36	41,15±7,27	42,07±8,73	42,87±6,28	36,67±8,07	36,66±10,24	40,11±8,22	41,20±7,22
D	16,18±2,46	15,72±3,14	19,80±2,17	16,93±3,97	16,33±4,17	16,60±3,76	17,63±4,77	17,49±4,07	15,60±4,56	16,97±4,98	17,72±4,03	18,37±3,72
E	24,06±2,63	22,68±3,41	25,40±2,70	22,40±4,81	24,06±5,66	22,53±6,09	27,30±5,77	24,69±6,47	21,91±5,23	23,59±6,41	24,83±5,28	25,77±5,54
F	24,06±2,49	23,76±4,18	27,80±3,96	25,00±5,41	26,40±5,52	25,63±5,54	28,30±5,80	27,65±6,17	24,67±5,55	25,64±6,97	26,64±5,52	28,14±4,84
G	7,88±0,99	7,84±1,72	9,20±2,68	8,40±2,64	8,79±2,34	8,50±2,09	8,40±2,91	8,65±2,46	8,12±2,39	8,30±3,06	9,18±2,75	8,80±2,13
H	18,00±1,62	17,16±3,09	19,80±1,10	16,87±4,12	16,93±4,67	17,53±4,10	19,27±4,83	18,61±4,50	17,74±5,29	16,61±4,65	18,47±3,96	19,89±4,73
I	12,18±1,98	13,12±2,42	14,00±2,92	13,47±3,46	14,10±3,68	14,47±3,51	15,87±3,29	14,99±3,34	13,09±3,50	13,13±4,45	14,74±3,46	15,23±3,08
Zp	11,56±8,56	11,64±16,33	12,90±1,292	12,107±21,89	12,583±22,43	12,53±21,70	134,70±23,78	132,94±19,09	117,81±23,15	120,63±20,694	129,39±20,73	131,97±17,86

Примітка. А - консерватизм, В - авторитарна підпорядкованість, С - авторитарна агресія, D - ~~агресивність~~, E - суверенність і стереотипи, F - «комплекс влади», G - ~~деструктивність~~ і цинізм, H - проєктивність, I - перебільшене занепокоєння сексуальним життям, Zp - загальний показник схильності до антидемократичної ідеології.

Таблиця 2.9 – Показники особистісної зрілості у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Рівні готовності до ризику	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Мотивація досягнень	5,71±6,90	7,16±5,76	11,00±4,64	13,07±7,32	12,14±7,35	16,75±7,24	12,40±8,35	13,97±7,93	15,72±8,10	6,53±9,01	9,33±9,09	11,86±9,71
Ставлення до свого «Я»	3,47±10,07	3,72±11,14	8,80±7,46	13,93±12,34	15,49±13,47	20,20±10,51	15,57±13,32	17,75±11,27	22,07±11,99	4,85±12,97	10,05±14,63	13,89±13,53
Глобальне ставлення до життя	-0,82±4,48	-0,48±3,65	0,00±4,53	3,47±7,61	5,93±5,58	8,45±4,82	4,90±4,37	6,30±5,13	6,49±5,01	2,49±4,85	3,33±5,47	4,20±5,12
Легкість уславова	0,24±6,69	4,60±4,67	9,00±3,74	11,13±10,65	12,44±9,24	15,78±7,83	12,37±10,35	14,30±8,75	14,07±9,46	3,96±9,61	8,11±9,74	11,54±9,21
Здатність до психічної близькості	3,41±4,93	3,88±5,46	6,20±2,77	6,20±5,43	6,10±5,55	6,83±5,07	6,57±5,00	6,11±5,00	7,19±4,68	4,24±5,19	5,03±4,92	5,29±4,58
Рівень особистісної зрілості	1,88±13,72	3,68±11,74	10,00±6,75	25,07±21,35	28,47±19,16	38,02±16,02	29,30±19,83	32,35±16,90	38,05±18,74	12,32±17,17	20,18±19,49	25,94±19,66

2.3.4 Оцінка здатності до витримки як компонента психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України

Здатність утримуватися від імпульсивних дій, організованість, дисциплінованість, розумна обережність, які є змістом витримки, пов'язані з особливостями прийняття рішення.

Отримані результати за методикою “Особистісні чинники прийняття рішень” свідчать (див. табл. 2.10), що військовослужбовці всіх категорій нарівні не бажають попадати у ситуації загрози для життя та невизначеності. Так, за шкалою “Особистісна готовність до ризику” у військовослужбовців усіх досліджуваних груп показники є нижчими за середні. Як бачимо, для військовослужбовців прийняття рішення про дії в умовах загрози психологічно не є легким, вони усвідомлюють складність та напруженість під час виконання службово-бойових завдань. Слід зазначити, що емоційна урівноваженість та раціональний розподіл власних сил в офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом дозволяють ефективно виконувати службово-бойову діяльність.

На відміну від офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом, курсанти та військовослужбовці строкової служби є не більш досвідченими діяти в умовах підвищеного ризику, вони схильні до ретельного аналізу стану справ в екстремальних ситуаціях (відсутні маркери професійної діяльності), що може призвести як до безпечних так і до небезпечних рішень діяти. Саме військовослужбовці з професійної підготовкою (офіцери та військовослужбовці військової служби за контрактом) більш усвідомлено ставлять для себе реалістичні цілі та ефективно досягають їх, ніж військовослужбовці, які таку підготовку не мають (див. табл. В.7 дод. В).

Вище зазначене підтверджуються отриманими даними методики “Вольові якості особистості” (див. табл. В.8. дод. В). На значущі розбіжності за показниками вольових якостей психологічна готовність до ризику вказують курсанти за шкалою “Відповідальність” з офіцерами ($t = 4,51, p \leq 0,01$), з військовослужбовцями військової служби за контрактом ($t = 4,95, p \leq 0,05$) з військовослужбовцями строкової служби ($t = 2,53, p \leq 0,1$). В останніх за показниками цієї шкали, готовність до ризику досягає значущість розбіжностей із офіцерами ($t = 4,46, p \leq 0,01$), з військовослужбовцями військової служби за контрактом ($t = 5,68, p \leq 0,01$). Визначена позитивна кореляції шкали “Відповідальність” з фактором G методики 16 PF Кеттелла (див. табл. В.9. дод. В).

Характерна вираженість якості за шкалою “Витримка” у курсантів ($t = 4,11, p \leq 0,01$) та військовослужбовців строкової служби ($t = 5,98, p \leq 0,01$) в деяких випадках може призводити до того, що вони справляються з обставинами, які, можливо, доцільніше було б змінити. Це підтверджується отриманими даними за шкалами “Енергійність”, “Уважність”, “Наполегливість” (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.10 – Показники особистісних чинників прийняття рішення у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Групи	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівень готовності до ризику	7,41±1,70	7,12±1,96	8,20±2,68	8,27±2,49	6,59±3,02	7,38±3,18	7,00±2,85	7,62±3,02	6,91±3,37	6,21±2,58	6,40±2,88	7,24±3,00
Рациональність	5,29±1,40	5,16±1,60	4,80±2,39	4,40±1,24	4,79±2,43	5,17±2,30	4,17±2,18	4,70±2,21	3,95±2,51	5,34±2,12	5,00±2,33	5,21±2,89

Таблиця 2.11 – Показники вольових якостей у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику (в умовних одиницях)

Групи	Курсанти			Офіцери			В/сл. за контрактом			В/сл. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівень готовності до ризику	3,12±1,76	3,08±1,78	2,20±1,79	2,13±1,41	1,91±1,35	1,40±0,79	1,73±1,28	1,71±1,19	1,51±0,98	2,61±1,49	2,26±1,44	2,03±1,32
Відповідальність	4,82±1,63	5,04±1,81	4,80±1,48	4,87±2,07	4,76±1,84	4,32±1,94	5,47±2,29	4,73±1,73	4,51±1,42	5,10±1,72	4,95±1,63	4,43±1,74
Рішучість	4,53±1,46	4,36±1,47	5,80±1,10	4,93±2,09	4,35±1,77	4,05±1,66	4,63±1,83	4,36±1,59	3,98±1,34	5,23±1,69	4,85±1,70	4,57±1,97
Самостійність	4,41±1,84	5,08±1,68	5,80±1,10	4,67±1,45	4,13±1,50	3,67±1,56	4,27±1,44	4,29±1,62	4,09±1,31	4,51±1,82	4,47±1,39	4,09±1,46
Виприма	3,71±0,99	3,28±1,24	3,60±1,52	3,27±1,44	2,75±1,45	2,58±1,44	2,67±1,49	2,78±1,26	2,33±1,21	4,06±1,34	3,17±1,40	3,23±1,52
Наполегливість	3,12±1,27	3,92±1,53	4,80±1,92	3,60±2,20	3,17±1,83	2,93±1,73	3,30±1,88	2,96±1,70	2,14±1,17	4,03±1,81	3,56±1,76	3,29±1,38
Енергійність	2,59±1,37	2,96±1,51	2,80±1,79	2,67±1,50	1,83±1,34	1,50±0,91	2,10±1,63	1,67±1,13	1,33±0,84	2,87±1,51	2,53±1,55	1,97±1,40
Уважність	4,06±2,08	3,84±1,49	3,60±0,55	3,20±1,97	2,65±1,37	2,33±1,45	2,40±1,48	2,43±1,32	2,26±1,18	3,65±1,70	3,06±1,41	2,71±1,30
Цілеспрямованість	2,82±1,38	2,88±1,54	3,00±2,00	2,60±1,68	1,90±1,39	1,38±0,72	1,97±1,33	1,72±1,19	1,40±0,79	2,51±1,49	2,35±1,51	1,89±1,21
Загальний рівень	2,88±1,41	3,00±1,29	3,40±1,52	2,73±1,67	2,00±1,32	1,63±0,96	2,17±1,32	1,81±1,12	1,33±0,61	3,06±1,33	2,55±1,44	2,06±1,35

Сукупність позитивних вольових якостей утворює силу волі особистості, негативних – її вольову слабкість. Виходячи з отриманих підсумкових за усіма шкалами даних, за методикою М. В. Чумакова, можливо зробити висновок, що саме від цих особливостей особистості в основному залежить психологічна готовність до ризику військовослужбовців НГУ у службово-бойовій діяльності тоді, коли ця діяльність не пред'являє дуже високих вимог до здібностей людини. У разі наявності високих здібностей вольові якості є додатковою істотною умовою успішності діяльності. Ймовірно припустити, що досліджувані з дуже високим загальним балом за тестом можуть бути більш фрустрованими і напруженими (курсанти $t = 5,96$, $p \leq 0,01$; військовослужбовці строкової служби $t = 7,81$, $p \leq 0,01$). За умови рівних здібностей такі люди, як правило, досягають менших або менш стабільних результатів у діяльності. Отже респонденти із низьким балом (офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом) за цим тестом менш внутрішньо напружені й фрустровані ($t = 5,48$, $p \leq 0,01$).

На підставі отриманих результатів за методикою “Вольові якості” можна сказати, що під час виконання своїх обов'язків в екстремальних умовах військовослужбовці просто не мають права на помилки, адже діяти потрібно швидко, впевнено і рішуче [220].

Воля, як регулювальник поведінки, не дається людині від природи. Вона формується в процесі життя та діяльності (професійної підготовки), підкоряючи визначеній меті всі дії особистості. Це особистісне надбання, яке розвивається під впливом професійної підготовки і самопідготовки. Воно здобувається за постійного спілкування з колегами, під час виконання спільного службово-бойового завдання. Розвинена і загартована воля дає змогу фахівцю переборювати значні труднощі на шляху до мети [221].

З метою вивчення механізмів самовладання зі страхами нами використана методика “Ситуативне дослідження страху” О.Ф. Чернавського (див. дод. Б), отримані результати наведені в таблиці 2.12 та таблиці В.10 (дод. В).

У курсантів із високим рівнем готовності до ризику в процесі професійного становлення визначений знижений показник фантазії, що певною мірою свідчить про зниження надуманих страхів, які не мають під собою раціонального підґрунтя, також зменшується інтенсивність побоювань та страхів щодо майбутніх подій в екстремальних ситуаціях (у курсантів $3,23 \pm 0,52$ балів, у офіцерів $1,99 \pm 1,16$ балів).

Зменшення вираженості показника “самооцінка” у курсантів та військовослужбовців строкової служби ($4,00 \pm 0,53$ та $2,30 \pm 1,07$ балів відповідно) пояснюється тим, що із першими кроками у професійній сфері й набуттям службово-бойового досвіду у військовослужбовців НГУ страх менше впливає на самооцінку, оцінку власних дій та рішень. Допускаємо також, що у цьому випадку певний негативний досвід у службовій діяльності не є критичним для виконання аналогічного завдання, страх покарання, як регулятор поведінки зменшує свою інтенсивність.

Таблиця 2.12 – Показники ставлення до страхів у військовослужбовців НГУ з різним рівнем готовності до ризику
(в умовних одиницях)

Рівні готовності до ризику	Курсанти			Офіцери			В/ст. за контрактом			В/ст. строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Фантазія	3,73±0,56	3,51±0,60	3,23±0,52	2,83±1,05	2,27±1,11	1,99±1,16	2,18±1,00	2,01±0,99	1,80±0,89	3,15±1,24	2,54±1,16	2,13±1,05
Прогноз	3,55±0,63	3,82±0,57	4,37±0,94	3,62±0,76	4,05±1,17	3,95±1,24	3,95±1,35	3,77±1,29	4,06±1,03	3,68±1,20	3,58±1,12	3,49±1,35
Фізіологія	3,87±0,59	3,80±0,37	3,34±0,39	2,80±1,25	2,31±1,09	2,14±1,21	2,19±1,28	2,12±1,02	1,97±0,88	3,11±1,28	2,45±1,28	2,08±1,10
Самооцінка	3,87±0,58	3,97±0,38	4,00±0,53	3,00±0,86	2,57±1,13	2,41±1,14	2,60±1,13	2,39±1,09	2,21±0,96	3,21±1,21	2,65±1,16	2,30±1,07
Біль фізичний	3,76±0,59	3,84±0,67	3,60±1,06	3,17±0,87	2,79±0,99	2,46±1,08	2,80±1,17	2,82±1,02	2,84±0,75	3,36±1,15	2,92±1,13	3,15±1,10
Біль соціальний	3,65±0,40	3,69±0,64	3,46±0,57	3,37±0,94	3,40±1,11	3,37±1,21	3,27±1,30	3,39±1,07	3,61±0,98	3,58±1,33	3,16±1,22	3,00±1,13
Природний страх	3,79±0,43	3,64±0,54	3,57±0,61	3,39±0,74	3,01±1,07	2,82±1,21	3,14±1,27	2,98±1,20	3,04±1,46	3,25±1,26	2,96±1,24	3,18±1,12
Побутовий страх	3,55±0,49	3,58±0,54	3,63±0,64	2,93±1,03	2,57±1,03	2,27±1,01	2,15±0,83	2,30±0,98	2,05±0,76	3,07±1,14	2,59±1,11	2,32±1,05
Екстремальний страх	4,28±0,70	4,23±0,70	3,86±1,31	3,39±0,84	3,00±1,09	3,05±1,02	2,79±1,07	2,88±1,09	3,24±1,04	3,39±1,18	3,02±1,19	3,00±1,26
Моральний страх	3,54±0,64	3,62±0,61	3,29±0,63	2,82±1,03	2,25±1,12	1,97±0,99	2,14±1,09	2,18±1,00	1,89±1,01	3,05±1,36	2,37±1,16	2,08±1,08
Страх діяльності	3,84±0,52	3,82±0,66	3,57±0,83	2,95±1,00	2,53±1,18	2,24±1,10	2,29±1,13	2,36±1,08	2,10±0,92	3,28±1,19	2,74±1,25	2,71±1,25
Страх життєдіяльн.	3,80±0,46	3,74±0,63	3,74±0,74	3,07±0,81	2,83±1,09	2,63±1,11	2,60±1,17	2,58±1,02	2,57±0,94	3,08±1,24	2,66±1,13	2,36±1,03
Тригвалість	3,87±0,68	3,63±0,68	3,83±0,57	3,02±1,14	2,54±1,11	2,26±1,05	2,41±1,15	2,40±1,01	2,17±0,86	3,16±1,11	2,80±1,16	2,58±1,24
Екстернальність	3,35±0,48	3,77±0,76	3,69±1,04	2,69±0,98	2,10±1,12	1,76±1,06	1,94±1,11	1,91±1,00	1,81±0,95	2,76±1,25	2,20±1,19	1,77±0,98
Особистісно-астенційний	3,61±0,77	3,76±0,66	3,71±0,51	2,62±0,99	2,05±1,18	1,67±0,99	1,90±1,19	1,85±1,05	1,62±0,90	2,77±1,24	2,34±1,17	2,09±1,25
Соціально-астенційний	3,45±0,50	3,64±0,52	3,57±0,48	2,56±1,04	2,47±1,44	2,16±1,52	2,08±1,02	2,08±1,02	1,88±1,01	2,98±1,29	2,36±1,14	2,04±1,11
Особистісно-стенційний	3,94±0,49	3,85±0,47	3,83±0,19	3,10±0,94	2,64±1,22	2,39±1,16	2,46±1,01	2,40±1,19	2,28±1,16	3,04±1,06	2,68±1,13	2,71±1,24
Соціально-стенційний	3,65±0,46	3,93±0,63	3,94±0,42	3,74±0,92	3,51±1,52	3,37±1,59	3,15±1,22	3,17±1,35	3,23±1,27	3,52±1,30	3,21±1,40	3,11±1,29
Передія страху	4,60±0,47	4,15±0,65	3,57±0,90	3,26±1,08	2,67±1,07	2,43±1,08	2,91±1,19	2,57±1,15	2,36±0,85	3,25±1,21	2,82±1,15	2,90±1,27
Прояв страху	3,75±0,69	3,77±0,72	3,27±0,40	2,63±1,02	2,35±1,10	2,15±1,11	2,18±1,16	2,07±1,08	2,02±1,02	3,03±1,08	2,61±1,17	2,60±1,24
Сензитивність страху	3,62±0,93	3,34±0,83	3,40±0,96	2,97±1,19	2,49±1,49	2,33±1,39	2,28±1,41	2,24±1,42	1,92±1,46	3,26±1,83	2,83±1,58	2,39±1,45
Астенія післядя страху	4,35±1,06	4,44±1,14	3,90±1,52	3,63±1,19	3,23±1,50	3,08±1,42	3,02±1,42	3,11±1,44	2,67±1,33	3,49±1,60	3,34±1,52	3,27±1,37
Стенія післядя страху	3,76±0,83	3,48±0,96	3,10±0,96	2,73±1,31	1,99±1,26	1,69±1,17	1,72±1,42	1,76±1,12	1,70±0,96	2,73±1,71	2,40±1,55	2,23±1,40
Інтеграл. показник страху	3,39±0,77	3,37±0,65	3,73±0,55	2,93±1,22	2,52±1,31	2,27±1,21	2,41±1,19	2,34±1,17	2,02±1,09	3,14±1,49	2,49±1,36	2,51±1,22

Визначено зменшення вираженості показника “страх діяльності” в курсантів та військовослужбовців строкової служби із високим рівнем психологічної готовності до ризику ($3,57 \pm 0,83$ балів та $2,71 \pm 1,25$ балів відповідно), ця особливість знижує страх за відповідальність виконання службово-бойового завдання.

Причиною зниження в курсантів та військовослужбовців строкової служби значення показників інтернальності в процесі отримання досвіду службово-бойової діяльності є те, що вони вважають більшість важливих подій в їхньому житті результатом власних дій, отже почувають свою власну відповідальність за ці події й за те, як складається їхнє життя в цілому.

На рівні після дії страху ми спостерігаємо зменшення показників шкали “особистісно-стенічні” (курсанти – $3,83 \pm 0,19$ балів, офіцери – $2,46 \pm 1,01$ балів) і астенічних наслідків дії страхів (особистісно-астенічні: курсанти – $3,71 \pm 0,51$ балів, офіцери $1,67 \pm 0,99$ балів, військовослужбовці строкової служби – $2,09 \pm 1,25$ балів, військовослужбовці за контрактом $1,62 \pm 0,9$ балів) і соціально-астенічні наслідки (курсанти – $3,57 \pm 0,48$ балів, офіцери $2,16 \pm 1,52$ балів, військовослужбовці строкової служби – $2,04 \pm 1,11$ балів, військовослужбовці за контрактом $1,88 \pm 1,01$ балів).

Пережитий страх підвищує відповідальне ставлення до виконання СБД, навчає військовослужбовців орієнтуватися в житті, робить їх більш упевненими у вирішенні конфліктних ситуацій. Страх смерті змушує більш реалістично ставитися до життя; також пережити страхи дають змогу військовослужбовцю розуміти, що його оточують такі ж як він, люди (колеги), зі своїми достоїнствами і недоліками, навчають давати допомогу і підтримку оточуючим, бути більш уважним до рідних, близьких та товаришів.

Загальний сприятливий вплив наслідків переживання страху на особистісну і соціальну сферу ми пов'язуємо із певними психологічними особливостями військовослужбовців Національної гвардії з різним рівнем готовності до ризику.

Досліджені особливості витривалості носять як мотиваційний так і вольовий характер, адже під час виконання різних за характером та інтенсивністю дій, співвідношення компонентів витривалості відносно постійне. Це співвідношення визначається віковими, типологічними особливостями військовослужбовця, рівнем його підготовки, особистісними властивостями та рівнем прояву мотиваційних та вольових особливостей. Для досвідчених військовослужбовців НГУ цей вплив підвищує здатність утримуватися від імпульсивних дій (організовує їх діяльність, дисциплінує й навчає обережності дій). Для менш досвідчених військовослужбовців із низьким рівнем готовності до ризику переживання страху в складних ситуаціях можуть заважати ($3,84 \pm 0,52$ балів у курсантів та $3,28 \pm 1,19$ балів у військовослужбовців строкової служби). Страх може тримати таких військовослужбовців у постійній напруженості, викликати невпевненість в собі й не дозволяти особистості реалізовуватися на повну силу.

На цьому етапі дослідження нами було виявлено, що: у курсантів і

військовослужбовців строкової служби ще немає цілісної системи самовладання, а сформовані лише окремі риси. Підвищення здатності до самовладання, володіння собою в різних ризикованих ситуаціях, для цієї категорії військовослужбовців НГУ, дає змогу підвищити свій рівень готовності до СБД в особливий період; зменшення вираженості страхів, напруженості та невпевненості особистості на пряму залежить від досвідченості та професійної підготовки військовослужбовця, від його рівня готовності до ризику в службово-бойовій діяльності в особливих умовах.

2.3.5 Визначення типів психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України

За допомогою указаних психодіагностичних методик (див. дод. Б) було обстежено понад 750 військовослужбовців НГУ. На кожного з цих військовослужбовців було отримано оцінку безпосереднього командира щодо їх готовності до ризику. В досліджуваній виборці досить рівно представлені такі категорії військовослужбовців, як офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби. Для визначення типів психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ результати цих обстежень було піддано процедурі кластерного аналізу. Дані цього етапу дослідження наведено у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13 – Особливості військовослужбовців, які належать до різних типів психологічної готовності до ризику (в умовних одиницях)

Шкали оцінки	Групи				Значущість розбіжностей					
	1 група	2 група	3 група	4 група	t ₁₂	t ₁₃	t ₁₄	t ₂₃	t ₂₄	t ₃₄
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Експертна оцінка готовності до ризику	290,41±39,25	266,96±44,26	270,63±33,30	240,17±47,73	6,12**	1,66	2,57**	0,30	1,35	1,34
“Здатність до вольового зусилля”										
“Локус контролю”										
Іж	12,681±2,93	10,05±2,58	9,50±0,76	8,50±1,64	11,11**	10,76*	6,13**	1,64	2,21*	1,38
Ія	13,82±2,67	10,64±2,68	11,75±0,71	10,33±3,50	13,35**	7,51**	2,43**	3,40**	0,22	0,98
Ід	5,99±1,47	4,27±1,57	4,88±0,35	5,33±2,07	12,47**	7,94**	0,77	3,46**	1,25	0,54
Ін	4,85±1,46	4,02±1,46	5,13±0,35	3,50±0,55	6,44**	1,93	5,83**	6,56**	2,07*	6,34**
Ссз	-1,13±1,75	-0,25±1,93	0,25±0,71	-1,83±2,14	5,24**	5,29**	0,80	1,73	1,79	2,30*
Іп	10,75±2,38	8,18±2,33	10,38±1,19	8,00±2,76	12,34**	0,87	2,43*	4,80**	0,16	1,98
Іс	5,12±1,46	3,95±1,37	4,38±1,41	4,17±2,14	9,44**	1,48	1,09	0,83	0,24	0,21
Іпп	5,63±1,52	4,23±1,62	6,00±0,53	3,83±1,47	9,89**	1,83	2,98**	7,80**	0,64	3,44**
Ім	10,06±2,33	8,10±2,26	9,88±0,83	6,67±2,25	9,69**	0,60	3,67**	5,16**	1,53	3,32**
КМВ	5,17±1,76	3,70±1,65	4,00±0,53	2,33±1,51	9,84**	5,74**	4,58**	1,29	2,18*	2,59*
ВМВ	4,89±1,30	4,40±1,51	5,88±0,83	4,33±1,21	3,81**	3,27**	1,13	4,65**	0,13	2,68*
Іс	4,87±1,30	4,24±1,45	5,88±0,35	3,67±0,52	4,96**	7,37**	5,50**	9,71**	2,40*	9,01**
Із	5,41±1,47	4,34±1,50	2,63±0,92	4,00±1,26	8,11**	8,45**	2,72**	4,97**	0,64	2,26*
За	5,22±2,63	7,83±2,26	7,75±1,39	8,83±2,79	12,45**	5,02**	3,16**	0,14	0,88	0,87

Продовження таблиці 2.13

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ГДТ	5,00±1,89	3,43±1,60	3,13±0,64	1,50±1,38	10,49**	7,77**	6,15**	1,19	3,36**	2,68**
Гсп	5,78±1,50	4,74±1,60	5,13±0,83	5,67±1,86	7,44**	2,18*	0,15	1,20	1,20	0,66
“Стиль саморегуляції поведінки”										
Планування	6,42±1,91	5,57±1,66	6,38±1,06	5,50±1,38	5,53**	0,11	1,61	2,02*	0,13	1,29
Моделювання	7,12±1,46	4,82±1,80	5,13±1,96	5,33±2,34	15,05**	2,87**	1,87	0,43	0,53	0,18
Програмування	6,41±1,56	4,93±1,67	4,75±1,16	4,67±1,63	10,10**	3,97**	2,60**	0,43	0,39	0,11
Оцінювання результатів	6,37±1,42	4,55±1,77	3,38±1,92	4,17±1,17	12,03**	4,38**	4,57**	1,70	0,78	0,95
“Здатність до самоврядування”										
Гнучкість	6,99±1,52	5,36±1,94	6,88±1,13	5,67±1,03	9,94**	0,29	3,11**	3,56**	0,68	2,08
Самостійність	4,66±2,03	5,14±1,81	6,50±1,31	5,83±2,40	2,90**	3,91**	1,19	2,81**	0,70	0,61
Аналіз протиріч	4,42±1,10	3,54±1,17	3,00±0,93	3,50±0,84	8,61**	4,30**	2,67**	1,58	0,10	1,06
Прогнозування	4,40±1,18	3,19±1,12	3,38±1,41	3,50±1,05	11,96**	2,05*	2,09*	0,36	0,70	0,19
Цілепокладання	4,45±1,26	3,04±1,18	4,38±1,85	3,33±1,03	13,29**	0,12	2,63**	2,03*	0,69	1,34
Планування	3,98±1,32	3,24±1,29	2,75±1,75	3,83±1,17	6,41**	1,98*	0,31	0,78	1,21	1,39
Критерій оцінки якост.	4,01±1,21	3,10±1,27	3,63±1,06	2,83±1,60	8,19**	1,02	1,79	1,36	0,40	1,05
Приймання рішення	5,01±1,17	3,14±1,20	3,38±1,06	4,00±1,10	17,65**	4,32**	2,25*	0,60	1,87	1,07
Самоконтроль	4,35±1,21	3,14±1,50	2,50±1,07	2,17±0,98	9,45**	4,86**	5,40**	1,63	2,34*	0,60
Корекція	4,03±1,27	3,08±1,13	4,00±1,41	3,17±0,98	9,15**	0,06	2,14*	1,80	0,20	1,30
“Військова товарицькість”										
“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”										
Владний-лідуючий	9,97±3,09	8,72±3,18	14,88±0,64	12,33±2,07	4,45**	18,64**	2,77**	18,37**	4,11**	2,91*
Незалежн.-домінуючий	7,18±2,01	8,59±2,53	12,75±0,71	10,17±1,47	6,55**	21,03**	4,91**	13,09**	2,49*	3,97**
Прямолін.-агресивний	7,41±1,78	8,55±2,59	14,13±0,64	10,00±2,61	5,30**	28,06**	2,42*	18,38**	1,33	3,79**
Недовірл.-скептичний	3,34±2,20	7,86±2,81	12,88±0,83	6,83±4,22	19,01**	30,77**	2,03*	13,69**	0,59	3,46**
Покірн.-сором'язл.	5,66±2,31	8,52±2,61	13,88±2,03	7,17±3,13	12,70**	11,34**	1,18	7,17**	1,05	4,58**
Залежний-слухняний	6,14±2,44	8,34±2,42	14,13±2,53	9,83±2,99	10,22**	8,86**	3,01**	6,32**	1,20	2,83*
Співпрац.-конвенціал.	8,49±1,98	8,96±2,83	13,38±2,00	10,67±2,73	2,03*	6,88**	1,95	5,97**	1,50	2,05
Відповід.-великодуш.	8,68±2,37	8,85±2,76	13,75±2,12	8,33±3,83	0,72	6,70**	0,22	6,28**	0,33	3,12**
“Професійна ідентичність”										
“Шкала фашизму”										
Ашф	18,94±3,68	16,02±4,37	20,50±4,24	25,33±2,80	7,80**	1,03	5,53**	2,91**	7,80**	2,56*
Вшф	33,80±5,94	29,11±7,35	34,00±3,82	42,50±8,69	7,49**	0,14	2,45*	3,33**	3,73**	2,24*
Сшф	42,10±6,81	34,26±9,25	41,25±5,68	50,00±5,55	10,11**	0,42	3,46**	3,28**	6,62**	2,89*
Дшф	17,23±3,83	16,17±4,82	20,38±4,24	25,00±3,22	2,57*	2,09*	5,86**	2,72**	6,45**	2,32*
Ешф	24,30±5,79	23,19±5,78	30,13±2,80	37,83±4,07	2,17*	5,70**	8,05**	6,38**	8,51**	3,99**
ґшф	27,18±5,26	23,84±6,31	34,38±4,69	38,33±3,33	6,18**	4,30**	8,10**	6,09**	10,04**	1,85
Сшф	8,86±2,39	8,03±2,90	10,88±1,36	12,33±2,34	3,36**	4,10**	3,62**	5,37**	4,39**	1,37
Ншф	18,49±4,24	16,05±4,82	20,13±1,36	25,17±2,48	5,87**	3,18**	6,48**	6,70**	8,44**	4,50**
Ішф	14,95±3,17	12,63±4,23	16,50±2,78	20,00±1,26	6,52**	1,56	9,45**	3,74**	12,04**	3,15**
“Тест-опитувальник особистісної зрілості”										
Мотивація досягнень	14,66±7,43	3,90±7,53	0,25±5,23	10,33±4,89	16,15**	7,68**	2,14*	1,88	3,10**	3,71**
Ставлення до свого “Я”	19,22±10,66	0,90±11,44	-12,50±6,28	9,17±18,05	18,30**	13,99**	1,36	5,61**	1,11	2,82*
Почуття громад. обов'язку	6,41±5,32	1,61±4,63	-1,75±2,49	0,00±3,58	11,24**	8,96**	4,34**	3,53**	1,07	1,03
Життєва установка	14,74±7,95	1,99±8,16	-6,88±6,36	1,67±11,06	17,68**	9,50**	2,89**	3,80**	0,07	1,69
Здатність до психол. близькості з іншою людиною	6,52±4,74	3,61±5,72	4,00±2,14	3,50±4,32	5,95**	3,22**	1,70	0,44	0,06	0,26

Продовження табл. 2.13

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
“Витримка (самовладання)”										
Вольові якості особистості										
Відповідальність	1,57±0,98	3,08±1,54	3,75±1,75	3,17±2,23	11,95**	3,52**	1,76	1,05	0,09	0,53
Ініціативність	4,63±1,80	5,27±1,64	6,38±1,06	5,17±2,14	4,25**	4,55**	0,61	2,80**	0,11	1,27
Рішучість	4,22±1,66	5,44±1,49	5,00±1,41	7,00±2,10	8,96**	1,54	3,23**	0,86	1,81	2,02*
Самостійність	4,09±1,48	4,73±1,57	4,75±1,49	4,33±1,75	4,69**	1,25	0,34	0,03	0,55	0,47
Витримка	2,54±1,20	4,25±1,29	4,50±1,20	4,33±1,03	15,18**	4,61**	4,23**	0,58	0,20	0,28
Наполегливість	2,88±1,68	4,30±1,60	5,13±1,25	3,67±1,97	9,86**	5,03**	0,98	1,81	0,77	1,59
Енергійність	1,59±1,03	3,23±1,49	4,25±1,49	4,67±2,42	13,29**	5,04**	3,11**	1,88	1,44	0,37
Уважність	2,34±1,22	3,80±1,46	4,50±1,51	4,50±1,76	11,67**	4,02**	2,99**	1,28	0,96	0,00
Цілеспрямованість	1,60±1,05	3,10±1,57	2,50±0,76	3,17±2,40	11,49**	3,32**	1,60	2,03*	0,07	0,66
Особистісні чинники прийняття рішень										
Раціональність	7,38±3,02	5,28±2,48	4,25±2,76	9,00±1,79	9,01**	3,17**	2,19*	1,04	4,92**	3,89**
Готовність до ризику	4,74±2,32	4,98±2,25	4,50±1,07	7,33±3,08	1,22	0,61	2,06*	1,16	1,85	2,16
Ситуативне дослідження страху										
Фантазія	1,88±0,74	3,58±0,99	5,61±0,26	2,05±1,08	20,31**	38,04**	0,37	16,85**	3,43**	7,93**
Прогноз	3,85±1,19	3,69±0,96	5,73±0,30	3,12±0,95	1,75	15,95**	1,86	15,73**	1,45	6,48**
Фізіологія	1,95±0,82	3,50±1,10	6,02±0,29	2,40±1,15	16,78**	37,48**	0,97	18,92**	2,29*	7,53**
Самооцінка	2,24±0,90	3,56±0,99	5,54±0,92	2,17±0,88	15,28**	10,03**	0,21	5,91**	3,79**	6,95**
Біль фізичн.	2,63±0,87	3,68±0,97	5,45±0,25	3,14±1,27	12,46**	29,62**	0,98	15,37**	1,02	4,38**
Біль соціал.	3,22±1,06	3,80±1,08	5,86±0,63	3,02±1,37	6,07**	11,70**	0,35	8,71**	1,37	4,71**
Природний страх	2,83±1,09	3,62±1,09	5,52±0,24	2,76±1,59	8,13**	27,67**	0,10	15,81**	1,31	4,21**
Побутовий страх	2,15±0,74	3,50±0,98	5,27±0,93	2,12±1,23	16,44**	9,45**	0,05	5,23**	2,73**	5,24**
Екстремальний страх	2,79±0,93	3,77±1,09	5,48±0,61	3,74±1,56	10,50**	12,26**	1,49	7,39**	0,05	2,60*
Моральний страх	1,94±0,85	3,43±1,00	5,14±0,67	1,45±0,42	17,46**	13,38**	2,77**	6,88**	10,55**	12,64**
Страх діяльності	2,19±0,88	3,69±1,01	5,89±0,78	2,33±1,32	17,22**	13,26**	0,26	7,66**	2,50*	5,89**
Страх життєдіял.	2,45±0,92	3,48±0,98	5,45±0,91	1,90±1,02	12,14**	9,24**	1,29	5,93**	3,72**	6,71**
Гривалість	2,22±0,83	3,71±0,86	5,79±0,11	2,00±0,67	19,83**	68,14**	0,79	27,06**	6,09**	13,71**
Екстернал.	1,68±0,69	3,33±1,07	5,48±0,69	1,45±0,46	18,69**	15,55**	1,19	8,39**	9,21**	13,17**
Особистісно-астенічний	1,65±0,73	3,40±1,03	5,77±0,19	2,10±0,64	20,26**	56,43**	1,67	22,88**	4,74**	13,57**
Соціально-астенічний	1,95±1,02	3,41±1,02	5,20±0,83	1,69±0,55	16,10**	10,91**	1,13	5,85**	7,20**	9,45**
Особистісно-стенічний	2,28±1,00	3,55±0,91	5,37±0,53	2,38±1,12	15,34**	15,97**	0,22	9,04**	2,53*	6,05**
Соціально-стенічний	3,22±1,43	3,61±1,03	5,62±0,53	3,12±1,26	3,93**	12,23**	0,19	9,89**	0,95	4,59**
Переддія страху	2,44±0,92	3,58±1,04	5,94±0,80	3,03±1,24	12,70**	12,29**	1,15	8,05**	1,08	5,01**
Прояв страху	1,99±0,80	3,54±1,10	5,42±0,50	2,69±0,49	16,75**	19,15**	3,47**	9,64**	3,88**	10,26**
Сензитивн. страху	2,11±1,19	3,69±1,63	6,06±0,73	3,50±2,00	11,59**	15,05**	1,70	8,25**	0,23	2,99*
Астенічна післядія страху	3,06±1,33	3,72±1,56	6,25±1,25	3,33±1,25	4,92**	7,13**	0,52	5,50**	0,74	4,31**
Стенічна післядія страху	1,61±0,86	3,51±1,51	6,13±0,23	1,92±1,20	15,51**	50,29**	0,63	18,28**	3,17**	8,47**
16-факторний опитувальник Р. Кеттелла										
MD	8,74±2,49	7,51±2,24	8,75±1,91	7,50±3,15	5,98**	0,02	0,96	1,78	0,01	0,86
A	8,22±1,94	6,86±2,10	8,88±1,89	6,83±1,72	7,45**	0,97	1,96*	2,94**	0,03	2,11
B	4,28±1,42	3,48±1,46	3,75±1,16	3,17±1,17	6,22**	1,27	2,31*	0,64	0,63	0,93
C	9,16±1,65	7,18±1,92	8,63±1,30	6,00±1,90	12,01**	1,15	4,07**	2,98**	1,50	2,91*
E	6,29±1,98	6,36±2,08	5,88±2,70	5,50±1,38	0,38	0,44	1,39	0,50	1,47	0,34
F	5,29±1,84	5,93±2,11	7,00±1,69	6,67±1,63	3,53**	2,83**	2,05*	1,72	1,07	0,37
G	8,21±1,76	7,13±2,07	8,63±2,07	6,50±2,43	6,10**	0,56	1,72	2,00*	0,62	1,73
H	7,90±1,79	6,98±2,03	8,13±1,13	6,33±2,42	5,24**	0,55	1,58	2,67**	0,65	1,68

Кінець табл. 2.13

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I	5,10±1,82	5,29±2,14	5,00±1,20	3,50±2,07	1,05	0,23	1,88	0,64	2,07*	1,59
L	4,57±1,95	5,75±1,89	5,00±0,76	5,67±1,97	6,98**	1,55	1,36	2,45*	0,10	0,79
M	5,04±2,03	5,53±2,07	5,88±2,36	5,83±1,60	2,68**	1,00	1,20	0,41	0,45	0,04
N	5,19±1,98	5,34±1,97	5,25±0,89	5,50±2,17	0,82	0,17	0,34	0,25	0,18	0,27
O	4,81±2,25	6,37±2,03	5,25±1,16	5,67±3,50	8,39**	1,03	0,60	2,53*	0,49	0,28
Q ₁	5,78±2,29	6,23±2,07	7,50±2,00	5,67±2,58	2,42*	2,41**	0,11	1,74	0,53	1,44
Q ₂	4,65±1,77	5,99±1,99	3,88±1,13	5,67±1,37	7,81**	1,91	1,81	4,96**	0,57	2,61*
Q ₃	6,80±1,70	6,41±1,73	6,63±1,30	5,50±1,87	2,57**	0,38	1,70	0,45	1,17	1,26
Q ₄	4,46±1,95	5,78±1,84	5,00±1,60	4,17±1,33	7,96**	0,93	0,54	1,34	2,88**	1,06

Примітка. Іж – інтернальність в судженнях про життя взагалі, Ія – інтернальність під час опису особистого досвіду, Ід – інтернальність в сфері досягнень, Ін – інтернальність в сфері невдач, Ссз – схильність до самозвинувачення, ПІ – інтернальність в професійній діяльності, Пс – професійно-соціальний аспект інтернальності, Пп – професійно-процесуальний аспект інтернальності, Ім – інтернальність в міжособистісному спілкуванні, Кмв – компетентність в сфері міжособистісних відносин, Вмв – відповідальність в сфері міжособистісних відносин, Іс – інтернальність в сфері сімейних відносин, Із – інтернальність в сфері здоров'я, За – заперечення активності, Гдт – готовність до діяльності з подолання труднощів, Гсп – готовність до самостійного планування. А_{шф} – консерватизм, В_{шф} – авторитарна підпорядкованість, С_{шф} – авторитарна агресія, D_{шф} – антиінтрацепція, Е_{шф} – суверенність й стереотипія, F_{шф} – “комплекс влади”, G_{шф} – деструктивність й цинізм, H_{шф} – проєктивність, I_{шф} – перебільшене занепокоєння сексуальним життям, MD – “низька – висока самооцінка”, А – “замкнутість – товариськість”, В – “низький – високий інтелект”, С – “емоційна нестабільність – емоційна стабільність”, Е – “підпорядкованість – домінантність”, F – “стриманість – експресивність”, G – “низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки”, H – “боязкість – сміливість”, I – “жорсткість – чутливість”, L – “довірливість – підозрілість”, M – “практичність – мрійливість”, N – “прямолінійність – дипломатичність”, O – “спокій – тривожність”, Q₁ – “консерватизм – радикалізм”, Q₂ – “конформізм – нонконформізм”, Q₃ – “низький самоконтроль – високий самоконтроль”, Q₄ – “розслабленість – напруженість”; *p<0,05; **p<0,01

Зазначимо, що найбільш поширеними є перший (74,86 %) та другий (23,18 %) типи психологічної готовності до ризику. Третій та четвертий тип мають значно меншу поширеність серед військовослужбовців НГУ (1,12 % та 0,84 % відповідно), проте їх опис розкриває деякі психологічні механізми, визначення яких є важливим для цілеспрямованого формування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

Розподіл категорій військовослужбовців за виділеними типами наведено у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14 – Кількісні показники військовослужбовців різних категорій у виділених типах психологічної готовності до ризику (в %)

Категорії військовослужбовців	1 тип	2 тип	3 тип	4 тип
Офіцери	81,07	18,45	0,48	0,00
Військовослужбовці в/сл за контрактом	87,80	9,35	2,03	0,82
Військовослужбовці строкової служби	57,58	39,77	1,13	1,52

Як бачимо із даних таблиці 2.14, оцінки психологічної готовності до ризику надані безпосередніми командирами військовослужбовцям першої групи ($290,41 \pm 39,25$) є значно вищими, ніж у військовослужбовців другої групи ($266,96 \pm 44,26$), $t = 6,12$; $p \leq 0,05$.

На відміну від цих оцінок за зовнішніми проявами, суб'єктивно військовослужбовці обох зазначених груп однаково не прагнуть потрапляти у ситуації небезпеки для життя та невизначеності (див. табл. 2.14). Так, за шкалою “Особистісна готовність до ризику” методики “Особистісні чинники прийняття рішень” у військовослужбовців обох досліджуваних груп показники є нижчими за середні ($4,74 \pm 2,32$ та $4,98 \pm 2,25$ відповідно) і рівними, $t = 1,22$, $p > 0,05$. Як бачимо, для представників обох груп прийняття рішення про дії в умовах небезпеки психологічно не є легким, вони усвідомлюють складності, які необхідно долати, та напругу під час виконання службово-бойових завдань, з якою необхідно упоратися.

Порівняння цих двох груп засвідчило, що вони відрізняються за переважною більшістю (95 %) змінних, використаних у дослідженні для опису компонентів психологічної готовності до ризику. Так, у військовослужбовців першої групи відзначаються значно більш високі показники інтернальності й особистісної зрілості. Вони менш схильні до самозвинувачень, мають позитивну Я-концепцію та життєву установку, вмотивовані, почувають свою відповідальність за результати своєї діяльності, в них побудовані стосунки як перед самим собою, так і перед іншими людьми та суспільством у цілому. В таких осіб переважає інтелект над почуттями, вони емоційно урівноважені, розсудливі (не імпульсивні), розуміють відносність всього суцього, цінують свою належність до військового колективу.

Ще однією характеристикою представників першої групи є диференційованість показників, що описують особливості саморегуляції та самоврядування. Так, найбільш вираженою серед шкал, що описують саморегуляцію в представників цієї групи, є – “Моделювання” ($7,12 \pm 1,46$), а найменш вираженою – “Самостійність” ($4,66 \pm 2,03$). Це підкреслює той факт, що для них, по-перше, в умовах виконання службово-бойових завдань в ситуаціях небезпечних для життя на перший план виходить увага до системи зовнішніх і внутрішньозначимих умов, важливим стає деталізоване і адекватне їх сприйняття й усвідомлення. По-друге, для представників цієї групи у небезпечних умовах найбільш виграшною стратегією є “командна робота”, навіть якщо вона передбачає відмову від власних уявлень про правильність дій. Певною мірою цю тезу підтверджують й їх показники за шкалою “Авторитарна підпорядкованість” (“Шкала фашизму”) ($33,80 \pm 5,94$), які є значно вищими, ніж у військовослужбовців другої групи ($29,11 \pm 7,35$), $t = 7,49$, $p \leq 0,01$.

Серед шкал самоврядування у військовослужбовців першої групи найбільш вираженою є “Прийняття рішень” ($5,01 \pm 1,17$), найменшою – “Планування” ($3,98 \pm 1,32$). Відповідно у небезпечних умовах ці військовослужбовці схильні швидко переходити від плану дій до самих дій, розуміючи, що кожна секунда затримки на етапі планування веде до змін в

обстановці, які можуть бути настільки суттєвими, що навіть дуже добре продумана стратегія втрачає сенс. Ця швидкість переходу від планування до реалізації дій не є наслідком імпульсивності. Так, за даними методики “Особистісні чинники прийняття рішень” представники першої групи є більш схильними обдумувати свої рішення й діяти у ситуації, що може передбачати різні, в тому числі й ризиковані рішення. В цій групі за шкалою “Раціональність” діагностовано значно більш високі показники ($7,38 \pm 3,02$), ніж у військовослужбовців другої групи ($5,28 \pm 2,48$), $t = 9,01$; $p \leq 0,01$.

У військовослужбовців другої групи практично відсутня диференціація за шкалами методик, що визначають особливості саморегуляції (показники за шкалами майже рівні, від $4,55 \pm 1,77$ до $5,57 \pm 1,66$) і самоврядування (діапазон за шкалами від $3,04 \pm 1,18$ до $3,54 \pm 1,17$). Зазначимо, що за даними Н. М. Пейсахова (автора методики “Здатність до самоврядування”) наближення всіх оцінок до зони низьких може свідчити про відсутність цілісної системи самоврядування, про ситуацію, коли емоційна оцінка ситуації переважає над раціональним аналізом і повноцінний цикл самоврядування навіть не починається (усвідомлення неефективності наявних способів дій, виникнення потреби у самоврядуванні й далі відповідно: аналіз протиріч, прогнозування, ціле покладання, формування критеріїв, оцінки якості, прийняття рішення до дій, контроль, корекція). За задумом автора методики, самоврядування розглядається як основа для формування саморегуляції, функцією якого є закріпити те, що отримано у процесі самоврядування. Тому несформованість самоврядування ускладнює процеси формування стилів саморегуляції в небезпечних обставинах життєдіяльності.

У військовослужбовців першої групи також присутня більша диференційованість показників за типами міжособистісної поведінки, ніж у військовослужбовців другої групи. Найбільш вираженим у першій групі є владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки ($9,97 \pm 3,09$), найменш – недовірко-скептичний – $3,34 \pm 2,20$. Відповідно, представників цієї групи можна охарактеризувати, як впевнених у собі й своєму оточенні, не схильних критикувати своїх товаришів по службі та проявляти підозрілість щодо них. Таке ставлення забезпечує в підрозділі атмосферу взаєморозуміння та взаємодопомоги. Про несхильність цих військовослужбовців проявляти підозрілість свідчать й дані методики Р. Кеттелла. У військовослужбовців другої групи також не можна однозначно визначити переважаючий тип міжособистісної поведінки (усі показники за шкалами “Методики інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” знаходяться в досить вузькому діапазоні від $7,86 \pm 2,81$ до $8,96 \pm 2,83$).

Крім того у військовослужбовців другої групи відсутня виражена диференціація за шкалами методики “Ситуативне дослідження страху” (їх діапазон від $3,33 \pm 1,07$ до $3,80 \pm 1,08$). На відміну від них у військовослужбовців першої групи за даними цієї методики акцентується лише здатність прогнозувати ситуації небезпеки (“Прогноз” $3,85 \pm 1,19$) та максимально мобілізувати свої ресурси в них (“Соціально-стенічний тип прояву страху” –

3,22±1,43). Ці військовослужбовці максимально викладаються в небезпечних ситуаціях [відчувають виснаження (“Астенічна післядія страху” – 3,06±1,33) та їм немає чим дорікати собі (низькі показники за шкалою “Моральний страх” – 1,94±0,85)].

Диференційованість показників саморегуляції та самоврядування типів міжособистісної поведінки та особливостей ставлення й переживання страху свідчить про наявність у військовослужбовців першої групи позитивного досвіду виходу із небезпечних ситуацій, який дозволив їм сформувати ефективні стилі їх подолання, ефективні стратегії адаптації до дії стрес-факторів. Військовослужбовці другої групи виявилися менш спроможними адаптуватися до дії стрес-факторів та виробити (чи перейняти) ефективні стратегії подолання небезпечних ситуацій. Можна припустити, що визначена у них перевага емоційної оцінки ситуації небезпеки над раціональною ґрунтується на набутій перевазі підкоркових структур над корою головного мозку в разі контролю реакції стресу, яка підкріплюється їх меншим інтелектуальним розвитком. Так, за показниками шкали “В” (інтелект) методики Р. Кеттелла військовослужбовці другої групи мають значно менші бали (3,48±1,46), ніж військовослужбовці першої (4,28±1,42), $t = 6,22$; $p \leq 0,01$. Крім того, за шкалою “М” (практичність – мрійливість) цієї методики військовослужбовці другої групи мають більш виражену мрійливість (5,53±2,07), ніж військовослужбовці першої групи (5,04±2,03), $t = 2,68$; $p \leq 0,05$, що описує їх як менш здатних орієнтуватися в ситуації та використовувати обставини на свою користь. Обмежена здатність “йти за ситуацією”, “сліпе” прагнення слідувати наперед розробленому власному плану відбивається й в їх більш високих показниках “Вольових якостей особистості”. На думку М. В. Чумакова (автора методики), більш високі показники за усіма шкалами, що описують вольові якості, можуть свідчити про більшу напруженість та фрустрованість цих військовослужбовців. Про більш високу напруженість військовослужбовців другої групи також свідчать дані методики Р. Кеттелла. Так, за шкалою “Q₄” (“розслабленість – напруженість”) показники цієї групи є значно вищими (5,78±1,84), ніж у військовослужбовців першої (4,46±1,95), $t = 7,96$; $p \leq 0,01$. Крім того, за даними методики Р. Кеттела військовослужбовці першої групи характеризуються більш високою самооцінкою, емоційною стабільністю, спокійністю, розслабленістю та сміливістю. Можемо припустити, що механізми адаптації до дії стрес-факторів у другій групі дають збій, унаслідок чого ці військовослужбовці потрапляють в порочне коло: нездатність впоратися зі своїми негативними переживаннями не дозволяє їм проявляти гнучкість в процесах пристосування до ситуацій, пов’язаних із небезпекою для життя, що веде до зниження ефективності їх службово-бойової діяльності й як наслідок, до зниження їхньої самооцінки, підвищення неупевненості в собі та збільшення мета-почуттів (негативних переживань з приводу своїх невдач) і емоційного напруження й так далі по колу. Відповідно на відміну від військовослужбовців першої групи, які підтримують ефективність своєї діяльності, діючи відповідно до змін ситуації, для військовослужбовців другої

групи “завданням максимум” стає “перетерпіти” ситуацію. Вони не адаптуються до стресової ситуації, а лише “залишаються в ній” стільки часу, скільки від них вимагається.

Зазначимо, що військовослужбовцям першої групи консолідувати зусилля для подолання негативних переживань та підтримки ефективності дій в умовах небезпеки для життя допомагає виражена ідентифікація зі своєю професійною групою. В цих військовослужбовців більш вираженим є поділ на “Ми–Вони”, прихильність до своєї групи, її цінностей, ставлення до оточення і способів взаємодії з ним, що й забезпечує підвищену дієвість їхньої мотивації. Так, за показниками “Шкали фашизму” представники першої групи мають дещо вищі оцінки, ніж військовослужбовці другої. Крім того за даними методики Р. Кеттелла військовослужбовці першої групи є більш конформними до своєї групи, консервативними щодо її цінностей, мають більш високі показники нормативності поведінки, ніж військовослужбовці другої.

Зазначимо, що відбиття всіх визначених особливостей виділених компонентів психологічної готовності до ризику в показниках методики Р. Кеттелла підтверджує надситуативність готовності до ризику. Таким чином, ґрунтуючись на сформованих фізіологічних механізмах контролю над стресом, здатність до саморегуляції в небезпечних для життя умовах відбивається в свідомості військовослужбовців упевненістю в своїй спроможності в цих умовах ефективно виконувати поставлені завдання (професійне самовідношення). Отримані в дослідженні результати дозволяють припустити, що психологічну готовність до ризику кожного окремого військовослужбовця доречно розглядати як частину загальної готовності до ризику військового колективу, так як компоненти військова товаришність, професійна ідентичність та смислові аспекти регуляції активності, реалізуючі функції залучення зовнішніх ресурсів (допомоги та досвіду), консолідації власних зусиль навколо усвідомлення (суспільної) значимості досягнення поставлених професійних завдань та переживання власних утрат шляхом підняттям над ситуацією, дозволяють зробити вихід за межі готовності до ризику окремого військовослужбовця. Відповідно, формування психологічної готовності до ризику передбачає формування військового колективу, атмосфери довіри, взаємодопомоги, вироблення професійних цінностей (у тому числі й інструментальних) тощо.

Таким чином здатність свідомо регулювати власну активність в небезпечних для життя умовах, консолідувати зусилля навколо ідентифікації зі своєю професійною групою, залучати як додатковий ресурс допомогу товаришів, формують в свідомості військовослужбовців впевненість в своїй спроможності ефективно виконувати службово-бойові завдання в небезпечних для життя ситуаціях, що є характерними особливостями першого типу, психологічна готовність до ризику якого високо оцінюється безпосередніми командирами.

Обмежена здатність контролювати реакцію стресу, висока напруженість, яка не дозволяє проявляти гнучкість та вчасно реагувати на зміни ситуації під

час виконання поставлених завдань в ситуаціях небезпеки для життя, розмита ідентифікація зі своєю професійною групою, її цінностями, неповна упевненість в своїх товаришах (їхньому професіоналізмі та особистісних якостях), яка стає суб'єктивним бар'єром для прийняття допомоги та перейняття досвіду співслужбовців, невпевненість в собі характерні для військовослужбовців другого типу, які за оцінками командирів мають нижчий за середній рівень психологічної готовності до ризику.

Як вже указувалось, третій та четвертий тип психологічної готовності до ризику не мають значної поширеності в виборці військовослужбовців НГУ. Так, третій тип представлений 1,12 % обстежуваних військовослужбовців, серед яких майже 55,56 % військовослужбовців військової служби за контрактом, 11,11 % – молодших офіцерів та 33,33 % військовослужбовців строкової служби. Четвертий тип є ще менш поширеним (0,84 %) і на 1/3 складається з військовослужбовців військової служби за контрактом та на 2/3 із військовослужбовців строкової служби.

Крім задовільних оцінок командирів їхньої психологічної готовності до ризику, за якими вони займають проміжне положення між військовослужбовцями першої та другої групи ($270,63 \pm 33,30$), для військовослужбовців третьої групи ключовою характеристикою є високі показники за методиками “Ситуативне дослідження страху”, “Методикою інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” та занижкі показники “Особистісної зрілості” (крім здатності до психологічної близькості з іншою людиною). Ці дані дозволяють описати військовослужбовців третьої групи як таких, яких “торкаються” всі зміни навколишнього світу; як емоційно включених у ситуації; небайдужих, не здатних відсторонитися від подій, подивитися на них зі сторони. Таке ставлення до оточуючого світу поєднується в представників цієї групи зі зниженою “Раціональністю” (“Особистісні чинники прийняття рішень”) ($4,25 \pm 2,76$), за якими вони значуще відрізняються від усіх інших досліджуваних груп. Проте це зниження “Раціональності” в своїй основі не має зниження інтелекту. Так, за фактором “В” (інтелект) методики Р. Кеттелла показники третьої групи не мають значущих розбіжностей із показниками військовослужбовців першої групи. Зазначимо, що показники вольової регуляції, саморегуляції, самоврядування у військовослужбовців третьої групи більш подібні до показників другої, а не першої групи. Проте на відміну від другої, у військовослужбовців цієї групи є більш вираженою диференційованість показників і, крім того, вони значно відрізняються від другої за такими шкалами методики “Вольові якості особистості”, як “Ініціативність” ($6,38 \pm 1,06$, $t = 2,80$; $p \leq 0,05$) і “Цілеспрямованість” ($2,50 \pm 0,76$; $t = 2,03$, $p \leq 0,05$); методики “Здатність до самоврядування” – “Цілепокладання” ($4,38 \pm 1,85$; $t = 2,03$, $p \leq 0,05$); методики “Стиль саморегуляції поведінки” – “Планування” ($6,38 \pm 1,06$; $t = 2,02$; $p \leq 0,05$), “Гнучкість” ($6,88 \pm 1,13$; $t = 3,56$; $p \leq 0,01$), “Самостійність” ($6,50 \pm 1,31$; $t = 2,81$; $p \leq 0,01$). Таким чином представники третьої групи, як і військовослужбовці другої групи, із затрудненням переходять до безпосередньої реалізації плану

дій, проте, причиною цьому є прискіплива увага до деталей, складності з виділенням суттєвого (їм усе здається важливим), уваги до питань відповідності своїх дій змінам обстановки, їхньої доцільності, високий рівень рефлексивності. І хоча механізм рефлексії лежить в основі формування контролю над реакцією стресу, формування самосвідомості, адекватності самооцінювання, на етапі свого становлення, рефлексія може приводить до збільшення індивідуалізму (зосередженості на своїх особливостях, своїй відмінності від інших та, навіть, протиставлення себе своїй соціальній групі для визначення власних можливостей). Так, за першими трьома шкалами (А, В, С) “Шкали фашизму” показники військовослужбовців третьої групи є подібними до показників військовослужбовців першої групи, проте їхні значно більші показники за шкалами “антиінтрацепції” ($20,38 \pm 4,24$), “суверенності й стереотипії” ($30,13 \pm 2,80$), “комплексу влади” ($34,38 \pm 4,69$), “проективності” ($20,13 \pm 1,36$), “деструктивності й цинізму” ($10,88 \pm 1,36$) свідчить про їх більшу зосередженість на питаннях відмінності від інших, на питаннях власної унікальності та своїх переваг над іншими, що значно знижує їх чутливість до допомоги та досвіду інших.

Процес формування рефлексії актуалізує сприйняття себе як причини проблем, які виникають, знижує здатність “відпускати” об’єктивно нездоланні ситуації. Так, у представників цієї групи діагностовано найбільші показники серед обстежених військовослужбовців за шкалами “Інтернальність в сфері невдач” ($5,13 \pm 0,35$), “Схильність до самозвинувачення” ($0,25 \pm 0,71$), “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” ($6,00 \pm 0,53$) та “Відповідальність в сфері міжособистісного спілкування” ($5,88 \pm 0,83$).

Крім того низькі показники особистісної зрілості, які відбивають недостатню сформованість смислової регуляції життєдіяльності, свідчать про обмежену здатність представників цієї групи піднятися над стресовою ситуацією, відійти від уявлень про унікальність своєї долі та прийняти чужий досвід переживання горя, що є одним із способів переживання можливих утрат, вірогідність яких в умовах небезпеки для життя досить висока.

Нездатність в повній мірі контролювати реакції стресу, складності з переживанням утрат, труднощі у взаєминах зі співслужбовцями відбиваються в свідомості військовослужбовців третьої групи нестійкістю самооцінювання щодо власних можливостей досягнення поставлених цілей в умовах ризику для життя. Це не дозволяє військовому колективу в повній мірі розраховувати на військовослужбовця в разі необхідності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки. Певною мірою це підтверджується збільшенням показників підпорядкованості ($5,88 \pm 2,70$), експресивності ($7,00 \pm 1,69$) та радикалізму ($7,50 \pm 2,00$) за методикою Р. Кеттелла.

Таким чином третій тип можна позначити, як такий, що починає освоювати рефлексію для оволодіння стресом і формування професійної самосвідомості з усіма відповідними позитивними і негативними моментами (наприклад, деякими складностями у колективі внаслідок тимчасового збільшення індивідуалізму).

Військовослужбовці четвертої групи отримали від своїх командирів найнижчі оцінки готовності до ризику ($240,17 \pm 47,73$). За даними методики Р. Кеттелла у цій групі діагностовано найнижчі показники інтелекту (“В” ($3,17 \pm 1,17$)), емоційної стабільності (“С” ($6,00 \pm 1,90$)), чутливості (“Т” ($3,50 \pm 2,07$)) та самоконтролю (“Q₃” ($5,50 \pm 1,87$)).

Для військовослужбовців четвертої групи характерним є зниження всіх показників страху, що мають соціальний аспект (“Морального страху” ($1,45 \pm 0,42$), “Страху життєдіяльності” ($1,90 \pm 1,02$), “Екстернальності страху” ($1,45 \pm 0,46$), “Соціально-астенічного страху” ($1,69 \pm 0,55$)).

Представники четвертої групи мають низькі показники за шкалами самоврядування, найменші з яких отримано за шкалою “Самоконтроль” ($2,17 \pm 0,98$) та “Критерій оцінки якості” ($2,83 \pm 1,60$), слабодиференційовані показники за шкалами саморегуляції з мінімумом за шкалою “Оцінювання результатів” ($4,17 \pm 1,17$) та “Програмування” ($4,67 \pm 1,63$).

В цій групі найнижчі показники “Інтернальності в сфері невдач” ($3,50 \pm 0,55$), “Схильності до самозвинувачень” ($-1,83 \pm 2,14$), “Компетентності і сфері міжособистісного спілкування” ($2,33 \pm 1,51$) та найвищі бали за шкалою “Заперечення активності” ($8,83 \pm 2,79$).

Хоча у представників цієї групи визначено найвищі показники за шкалами методики “Особистісні чинники прийняття рішень” [“Раціональність” ($9,00 \pm 1,79$) та “Готовність до ризику” ($7,33 \pm 3,08$)] на фоні низьких показників інтелекту та високих показників “Заперечення активності”, вони свідчать про прагнення відстоювати власні інтереси, несхильність нехтувати своїми потребами.

Таким чином четверта група є протилежною третій: такі військовослужбовці характеризуються низькою рефлексивністю (не в останню чергу через низький інтелект) і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової й смислової регуляції, низькою інтернальністю та високою егоцентричністю. Зосередженість на власних потребах і бажаннях не дозволяє їм вибудувувати адекватні стосунки з оточуючими людьми, робить їх сприйнятливими для зовнішніх маніпуляцій. Не проявляючи зацікавленості в своєму соціальному оточенні, вони не можуть розраховувати на стійку підтримку від нього. Військовослужбовцями четвертої групи не інтеріоризують цінності професійної групи, до якої вони формально належать, ними не усвідомлюється соціальна значущість виконуваних ними професійних функцій і, як наслідок, їм не знайомі докори сумління та почуття відповідальності за виконання поставлених професійних завдань. Такий тип готовності до ризику було позначено, як егоцентричний, нездатний до осмисленого прийняття ризику (ризиком заради порятунку інших).

2.3.6 Створення рівняння регресії для прогнозування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців Національної гвардії України

За допомогою вказаних психодіагностичних методик було обстежено понад 750 військовослужбовців НГУ. У досліджуваній виборці досить рівно представлені такі категорії військовослужбовців, як офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби. На кожного із цих військовослужбовців було отримано оцінку безпосереднього командира щодо їх готовності до ризику. Ця оцінка виступила як залежна змінна у рівняннях регресії, використаних для узагальнення даних, отриманих за вище переліченими психодіагностичними методиками, які виступили як незалежні змінні.

Проведений аналіз дозволив укласти рівняння регресії, для прогнозування готовності до ризику військовослужбовців НГУ (без поділу їх на категорії):

$$\begin{aligned} \text{готовність до ризику} = & 372,919 - 0,972\text{VAR}2 - 2,443\text{VAR}19 - 3,847\text{VAR}26 \\ & - 0,537\text{VAR}31 + 1,610\text{VAR}38 - 1,254\text{VAR}39 - 1,814\text{VAR}40 + 0,647\text{VAR}46 - \\ & 1,772\text{VAR}49 - 1,662\text{VAR}50 + 2,969\text{VAR}51 - 3,020\text{VAR}52 - 2,353\text{VAR}54 + \\ & 2,438\text{VAR}55 - 1,928\text{VAR}70 - 2,405\text{VAR}74 + 1,297\text{VAR}76 - 2,915\text{VAR}79 - \\ & 5,682\text{VAR}82 + 5,186\text{VAR}90 - 3,690\text{VAR}91 + 5,248\text{VAR}101 + 0,31, \end{aligned}$$

де 372,919 – константа; VAR2 – “Інтернальність в судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”); VAR19 – “Ініціативність” (“Вольові якості особистості”); VAR26 – “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”); VAR31 – “Е” – суверенність й стереотипія (“Шкала фашизму”); VAR38 – “Прямолінійно агресивний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR39 – “Недовірливо скептичний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR40 – “Покірно-сором’язливий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR46 – “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR49 – “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR50 – “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR51 – “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”); VAR52 – “Прогнозування” (“Здатність до самоврядування”); VAR54 – “Планування” (“Здатність до самоврядування”); VAR55 – “Критерії оцінки” (“Здатність до самоврядування”); VAR70 – “F” – стриманість-експерсивність (16PF Кеттелла); VAR74 – “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла); VAR76 – “N” – прямолінійність-дипломатичність (16PF Кеттелла); VAR79 – “Q₂” – конформізм-нонконформізм (16PF Кеттелла); VAR82 – “Фантазія” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR90 – “Екстремальний страх” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR91 – “Моральний страх” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR101 – “Прояв страху” (“Ситуативне дослідження страху”); 0,31 – похибка прогнозування.

Як видно із наведеного рівняння регресії готовність військовослужбовців

НГУ до ризику пов'язана з їх здатністю діяти, як єдиний добре керований “організм”, здатність покладатися на своїх товаришів, бути упевненим у них, їх здатності до швидкого порозуміння, використовуючи у спілкуванні чіткі короткі зрозумілі формулювання, дієслова, але без критицизму чи навпаки без зайвих “ніжностей” (про що свідчать прямі зв'язки зі змінними “Прямолінійно агресивний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “N” – прямолінійність-дипломатичність (16PF Кеттелла) та зворотні зв'язки із такими змінними, як “Недовірливо скептичний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “Покірносором'язливий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “F” – стриманість-експерсивність (16-PF Кеттелла), “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла), “Q₂” – конформізм-нонконформізм (16PF Кеттелла), “Інтернальність в судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”).

Готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії пов'язана також зі здатністю швидко переходити від етапу планування до етапу безпосередньої реалізації дій, орієнтуючись насамперед на досягнення результату (необхідність виконати поставлене завдання) в наявних умовах (позитивні зв'язки з такими змінними, як “Критерії оцінки” та “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”) й негативні зв'язки зі змінними “Прогнозування”, “Планування” (“Здатність до самоврядування”), “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”). Для професійних військовослужбовців готовність до ризику це насамперед упевненість в своїй здатності досягнути поставленого завдання в небезпечних для життя умовах, здатність проявляти тактичну гнучкість (зберігаючи товаришів та матеріальні ресурси), а не прояв “геройства” (негативні зв'язки зі змінними “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Ініціативність”, “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”), “E” – суверенність й стереотипія (“Шкала фашизму”).

Крім того на готовність до ризику військовослужбовців впливає здатність контролювати свій страх, керуючись моральними установками, почуттям обов'язку (не боятися проявляти свій страх, проте діяти так, щоб потім не було соромно) (позитивні зв'язки зі змінними “Почуття громадського обов'язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”), “Екстремальний страх”, “Прояв страху” (“Ситуативне дослідження страху”) та негативні зв'язки із такими змінними, як “Моральний страх”, “Фантазія” (“Ситуативне дослідження страху”).

Таким чином, військовослужбовці підрозділів НГУ є тим більш готовими до ризику: 1) чим більше вони упевнені в своїх товаришах, у можливості чіткої взаємодії з ними під час виконання поставленого завдання; 2) чим більше вони орієнтовані на виконання поставленого завдання (здатні планувати у загальних рисах і відразу переходити до реалізації такого плану та, відповідно, здатні проявляти гнучкість під час виконання); 3) чим більше вони здатні

контролювати свій страх, керуючись моральними установками та почуттям обов'язку.

Проведений регресійний аналіз дозволив також укласти рівняння регресії для прогнозування готовності до ризику офіцерів НГУ.

$$\text{Готовність до ризику} = 205,173 - 2,528\text{VAR}2 + 5,063\text{VAR}8 + 5,144\text{VAR}9 - 3,499\text{VAR}21 + 3,891\text{VAR}23 - 4,639\text{VAR}26 + 1,271\text{VAR}30 + 5,301\text{VAR}42 - 3,123\text{VAR}43 + 1,154\text{VAR}46 - 1,075\text{VAR}48 - 2,252\text{VAR}49 - 5,835\text{VAR}52 - 4,304\text{VAR}54 + 5,492\text{VAR}55 + 8,045\text{VAR}58 + 6,428\text{VAR}62 + 1,881\text{VAR}65 + 2,925\text{VAR}69 - 2,582\text{VAR}70 - 3,403\text{VAR}74 - 1,679\text{VAR}78 - 6,630\text{VAR}88 + 10,649\text{VAR}90 + 0,26,$$

де 205,173 – константа; VAR2 – “Інтернальність в судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”); VAR8 – “Професійно-соціальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”); VAR9 – “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”); VAR21 – “Самостійність” (“Вольові якості особистості”); VAR23 – “Наполегливість” (“Вольові якості особистості”); VAR26 – “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”); VAR30 – “D” – анти-інтрацепція (“Шкала фашизму”); VAR42 – “Співпрацюючий-конвенціональний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR43 – “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR46 – “Почуття громадського обов'язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR48 – “Здатність до психологічної близькості з іншою людиною” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR49 – “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR52 – “Прогнозування” (“Здатність до самоврядування”); VAR54 – “Планування” (“Здатність до самоврядування”); VAR55 – “Критерії оцінки” (“Здатність до самоврядування”); VAR58 – “Корекція” (“Здатність до самоврядування”); VAR62 – “Оцінювання результатів” (“Стиль саморегуляції поведінки”); VAR65 – “MD” – низька-висока самооцінка (16PF Кеттелла); VAR69 – “E” – підпорядкованість-домінантність (16PF Кеттелла); VAR70 – “F” – стриманість-експерсивність (16PF Кеттелла); VAR74 – “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла); VAR78 – “Q₁” – консерватизм-радикалізм (16PF Кеттелла); VAR88 – “Природний страх” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR90 – “Екстремальний страх” (“Ситуативне дослідження страху”); 0,26 – похибка прогнозування.

Готовність до ризику в офіцерів є похідною від їх упевненості в собі (позитивний вплив факторів “MD” – низька-висока самооцінка (16PF Кеттелла) та “E” – підпорядкованість-домінантність (16PF Кеттелла) та своїй здатності контролювати діяльність та ситуацію для досягнення поставленого завдання (позитивний вплив таких змінних, як “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”), “Критерії оцінки”, “Корекція” (“Здатність до самоврядування”), “Оцінювання результатів” (“Стиль саморегуляції поведінки”), “Наполегливість” (“Вольові якості особистості”), “D” – анти-

інтрацепція (“Шкала фашизму”)).

Готовність до ризику в офіцерів передбачає певний баланс між надмірною рефлексивністю в діяльності та стосунках, яка не дозволяє достатньо швидко переходити від аналізу і планування до безпосередньої дії чи перешкоджає встановленню довірливих стосунків (негативний внесок таких змінних, як “Інтернальність в судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”), “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Прогнозування”, “Планування” (“Здатність до самоврядування”), “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла) та спонтанністю та здатністю “йти за ситуацією” (негативний внесок таких змінних, як “F” – стриманість-експерсивність (16PF Кеттелла), “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла), “Q₁” – консерватизм-радикалізм (16PF Кеттелла), “Самостійність”, “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”)).

Крім того, готовність до ризику офіцерів НГУ передбачає дотримання певного балансу між здатністю проявляти відповідальність за оточуючих і схильністю до їх надмірної “опіки” та надмірної “прив’язаності» до них (позитивний внесок таких змінних, як “Професійно-соціальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”), “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”), “Співпрацюючий-конвенціональний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), та негативний внесок таких змінних, як “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “Здатність до психологічної близькості з іншою людиною” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”)).

Готовність до ризику офіцерів передбачає певний баланс між розумною обережністю, здатністю прогнозувати і передбачати небезпеку і сміливістю (позитивний внесок змінної “Екстремальний страх” і негативний внесок змінної “Природний страх” (“Ситуативне дослідження страху”)).

Таким чином готовність до ризику офіцерів НГУ багато у чому є похідною від особливостей їх професіоналізації, в ході якої мають адекватно розв’язатися такі протиріччя, що визначають становлення офіцера, як:

1) повний контроль над собою й ситуацією – здатність проявляти спонтанність, діяти за ситуацією (йти за ситуацією);

2) взяття на себе повної відповідальності за підлеглих – делегування відповідальності підлеглим; а також відверті – формальні стосунки з підлеглими;

3) “розумна обережність” (один із обов’язків офіцера є передбачення потенційно небезпечних умов) – сміливість (здатність бути прикладом для підлеглих в екстремальних умовах, умовах бою).

Рівняння регресії для прогнозування готовності до ризику у військовослужбовців військової служби за контрактом має такий вигляд:

Готовність до ризику = $387,331 + 3,166\text{VAR}3 + 6,154\text{VAR}5 - 6,720\text{VAR}8 - 9,479\text{VAR}9 - 4,756\text{VAR}23 + 4,144\text{VAR}25 - 6,371\text{VAR}26 - 1,518\text{VAR}31 + 1,890\text{VAR}34 - 2,680\text{VAR}35 + 2,051\text{VAR}36 - 2,508\text{VAR}43 + 0,880\text{VAR}44 + 1,481\text{VAR}46 - 1,137\text{VAR}47 - 2,423\text{VAR}50 - 4,316\text{VAR}59 + 4,018\text{VAR}63 - 3,317\text{VAR}68 + 3,346\text{VAR}72 - 2,284\text{VAR}74 + 2,594\text{VAR}76 - 2,955\text{VAR}77 - 2,776\text{VAR}80 - 7,013\text{VAR}85 - 7,723\text{VAR}88 + 10,675\text{VAR}90 + 7,099\text{VAR}92 + 8,032\text{VAR}95 + 6,051\text{VAR}98 - 10,037\text{VAR}100 + 0,27,$

де 387,331 – константа; VAR3 – “Інтернальність під час опису особистого досвіду” (“Локус контролю”); VAR5 – “Інтернальність в сфері невдач» (“Локус контролю”); VAR 8 – “Професійно-соціальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”); VAR9 – “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”); VAR23 – “Наполегливість» (“Вольові якості особистості”); VAR25 – “Уважність” (“Вольові якості особистості”); VAR26 – “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”); VAR31 – “Е” – суверенність і стереотипія (“Шкала фашизму”); VAR34 – “Н” – проєктивність (“Шкала фашизму”); VAR35 – “Т” (“перебільшене занепокоєння сексуальним життям”) (“Шкала фашизму”); VAR36 – “Владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR43 – “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR44 – “Мотивація досягнень” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR46 – “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR47 – “Життєва установка” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR50 – “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR59 – “Планування” (“Стиль саморегуляції поведінки”); VAR63 – “Гнучкість” (“Стиль саморегуляції поведінки”); VAR68 – “С” – емоційна нестабільність – емоційна стабільність (16PF Кеттелла); VAR72 – “Н” – боязкість – сміливість (16PF Кеттелла); VAR74 – “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла); VAR76 – “N” – прямолінійність-дипломатичність (16PF Кеттелла); VAR77 – “O” – спокій – тривожність (16PF Кеттелла); VAR80 – “Q₃” – низький – високий самоконтроль (16PF Кеттелла); VAR85 – “Самооцінка” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR88 – “Природний страх” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR90 – “Екстремальний страх” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR92 – “Страх діяльності» (“Ситуативне дослідження страху”); VAR95 – “Екстремальність” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR98 – “Особистісно-стенічний прояв страху” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR100 – “Переддія страху” (“Ситуативне дослідження страху”); 0,27 – похибка прогнозування.

Як бачимо із наведеного рівняння регресії для військовослужбовця військової служби за контрактом готовність до ризику є похідною від прийняття свого статусу підлеглого та свого обов’язку захисника (позитивний внесок таких змінних, як “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”) та “Страх діяльності” (“Ситуативне дослідження страху”) і негативний внесок таких змінних, як “Професійно-

соціальний аспект інтернальності”, “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”)) та здатності довіритися командирі і товаришам, підтримувати з ними прийнятні, насамперед серйозні робочі, дещо директивні (суворі) стосунки (позитивний внесок “N” (“прямолінійність-дипломатичність”) (16PF Кеттелла), “Владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”) та негативний внесок таких змінних, як “L” (“довірливість-підозрілість”) (16PF Кеттелла), “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “I” (“перебільшене занепокоєння сексуальним життям”) (“Шкала фашизму”). Військовослужбовець військової служби за контрактом має виконувати рішення командира, проявляючи у цьому разі тактичну гнучкість та розумну обережність (негативний внесок таких змінних, як “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”), “Планування” (“Стиль саморегуляції поведінки”), “Наполегливість” (“Вольові якості особистості”), “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “E” (“суверенність й стереотипія”) (“Шкала фашизму”) та позитивний внесок змінної “Гнучкість” (“Стиль саморегуляції поведінки”).

Оскільки військовослужбовець військової служби за контрактом досить часто опиняється в ситуації, коли рішення про необхідність виконувати поставлені завдання в екстремальних умовах йому фактично “нав’язуються” ззовні, його готовність до ризику є похідною також і від того, який слід залишив раніше набутий досвід виконання службово-бойових завдань в небезпечних для життя ситуаціях: вимушує цей досвід боятися всього оточуючого світу, проявляти невпевненість в собі чи навчив передбачати небезпеку, запобігати їй, боротися, набувати нових якостей чи, принаймні, емоційно дистанціюватися від переживання страху (позитивний вплив таких змінних, як “Інтернальність під час опису особистого досвіду” (“Локус контролю”), “Інтернальність в сфері невдач” (“Локус контролю”), “Екстремальний страх”, “Екстремальність”, “Особистісно-стенічний прояв страху» (“Ситуативне дослідження страху”), “N” (“проективність”) (“Шкала фашизму”), та негативний вплив таких змінних, як “Життєва установка» (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”), “Самооцінка”, “Природний страх”, “Переддія страху” (“Ситуативне дослідження страху”)). Здатність долати напруження, яке переживає людина у небезпечній для життя ситуації, залишатися у врівноваженому стані (негативний внесок змінних “O” – спокій – тривожність, “Q₃” – низький – високий самоконтроль, “C” – емоційна нестабільність – емоційна стабільність (16PF Кеттелла) та позитивний внесок шкали “N” – боязкість – сміливість (16PF Кеттелла)) дозволяє зберігати ефективність, точність діяльності під час виконання поставлених службово-бойових завдань.

Як бачимо, готовність до ризику військовослужбовців військової служби за контрактом залежить від особливостей становлення їх професіоналізму, від того наскільки адекватно були розв’язані протиріччя, що визначають цей процес:

- точність виконання наказу – здатність проявляти тактичну гнучкість під час виконання наказу, а також довіра командирів – виконавча самостійність;
- висока довіра товаришам – суворість в міжособистісних стосунках;
- напруження – спокій (як особливості саморегуляції під час прогнозування небезпеки вироблені на основі досвіду), а також обережність – схильність до ризику (як особливості виконавчих дій, вироблених на основі досвіду).

Найбільш специфічним є рівняння регресії, що прогнозує готовність до ризику у військовослужбовців строкової служби:

$$\text{Готовність до ризику} = 427,424 - 1,721\text{VAR3} - 3,957\text{VAR16} - 4,377\text{VAR25} - 2,993\text{VAR27} + 1,609\text{VAR29} - 2,222\text{VAR41} - 2,845\text{VAR49} + 3,270\text{VAR51} - 3,107\text{VAR67} + 3,247\text{VAR68} - 4,004\text{VAR70} - 2,603\text{VAR72} - 3,158\text{VAR73} - 3,951\text{VAR74} + 2,973\text{VAR78} - 5,500\text{VAR79} - 2,579\text{VAR81} - 10,415\text{VAR95} + 8,126\text{VAR98} - 6,072\text{VAR102} + 5,332\text{VAR104} + 0,23,$$

де 427,424 – константа; VAR3 – “Інтернальність під час опису особистого досвіду” (“Локус контролю”); VAR16 – “Готовність до діяльності з подолання труднощів” (“Локус контролю”); VAR25 – “Уважність” (“Вольові якості особистості”); VAR27 – “А” – консерватизм (“Шкала фашизму”); VAR29 – “С” – авторитарна агресія (“Шкала фашизму”); VAR41 – “Залежно-слухняний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR49 – “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR51 – “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”); VAR67 – “В” – низький-високий інтелект (16PF Кеттелла); VAR68 – “С” (“емоційна нестабільність – емоційна стабільність”) (16PF Кеттелла); VAR70 – “F” – стриманість-експерсивність (16PF Кеттелла); VAR72 – “Н” – боязкість – сміливість (16PF Кеттелла); VAR73 – “I” – жорсткість-чутливість (16PF Кеттелла); VAR74 – “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла); VAR78 – “Q₁” – консерватизм-радикалізм (16PF Кеттелла); VAR79 – “Q₂” – конформізм-нонконформізм (16PF Кеттелла); VAR81 – “Q₄” – розслабленість-напруженість (16PF Кеттелла); VAR95 – “Екстремальність” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR98 – “Особистісно-стенічний прояв страху” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR102 – “Сензитивність страху” (“Ситуативне дослідження страху”); VAR102 – “Стенічна післядія страху” (“Ситуативне дослідження страху”); 23 – похибка прогнозування.

Як бачимо із наведених даних, на відміну від інших категорій у військовослужбовців строкової служби прогноз готовності до ризику вибудовується не на основі набутих специфічних механізмів саморегуляції, скільки на сформованих особистісних рисах, що є похідним від вікових особливостей. Так, частина стилів саморегуляції, описаних Моросановою, деякі вольові якості, особистісна зрілість (ціннісно-смилова сфера особистості) в цій віковій групі знаходяться на стадії свого формування й не мають достатньої регулюючої сили, особливо коли мова йде про екстремальні ситуації самореалізації.

Як і в інших групах для військовослужбовців строкової служби готовність до ризику визначається здатністю ефективно діяти у небезпечних ситуаціях, яка в їх випадку є балансом між здатністю стримувати свої переживання, що свідчать про небезпеку, долати свої страхи, не рефлексувати із приводу невдач та випробувати нові способи дій (та як в цій групі професійна самосвідомість лише формуються) (про що свідчить позитивний вплив на готовність до ризику таких змінних, як “Особистісно-стенічний прояв страху”, “Стенічна післядія страху”, “С” – емоційна нестабільність – емоційна стабільність” (16PF Кеттелла) та негативний вплив змінних “Сензитивність страху”, “Екстремальність страху” (“Ситуативне дослідження страху”), “F” – стриманість-експерсивність (16PF Кеттелла), “В” – низький – високий інтелект (16PF Кеттелла), “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Інтернальність під час опису особистого досвіду” (“Локус контролю”), “Уважність” (“Вольові якості особистості”), “А” – консерватизм (“Шкала фашизму”) та здатністю у всьому цьому адекватно оцінювати ситуацію, не наражатися на невиправданий ризик (позитивний вплив змінних “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”) негативний вплив змінних “Н” – боязкість – сміливість (16PF Кеттелла), “Готовність до діяльності з подолання труднощів” (“Локус контролю”)).

Іншим важливим моментом готовності до ризику військовослужбовців строкової служби є його залежність від статусу юнака у військовому колективі. Так, готовність до ризику цих військовослужбовців тим більша, чим більше наявний у них досвід переживання (участі) в небезпечних ситуаціях сприяв підвищенню їх самооцінки, упевненості в собі, статусу в соціальній референтній групі, упевненості в товаришах, про що свідчить позитивний вплив на готовність до ризику таких змінних, як “С” – авторитарна агресія (“Шкала фашизму”), “Q₁” – консерватизм-радикалізм (16PF Кеттелла), негативний вплив показників за шкалами “Q₂” – конформізм-нонконформізм, “I” – жорсткість-чутливість (16PF Кеттелла), “Q₄” – розслабленість-напруженість, “L” – довірливість-підозрілість (16PF Кеттелла) та змінною “Залежно-слухняний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”).

Як бачимо, готовність до ризику у військовослужбовців строкової служби у певній мірі є похідною від актуальних у цій віковій групі (18–20 років) процесів самоідентифікації, специфічних механізмів визначення свого статусу в закритих чоловічих групах. Так, наявність досвіду переживання небезпечних ситуацій, успішного подолання випробувань (та відповідального ставлення до наданого завдання), проявів сили і, навіть, агресії, які привели до підвищення статусу в закритих чоловічих групах, позитивно позначаються на самооцінці та усвідомленні власної готовності до ризику (зазначимо, що саме ці закономірності покладені в основу отримання статусу в соціальній групі через ініціацію, проходження випробування молодими людьми, які широко описані в соціальній і віковій психології). Притаманне для цієї вікової групи прагнення проявляти себе (бути задіяним у соціально значущі ситуації), певна

несприйнятливість до власного негативного досвіду, помилок, несхильність до рефлексування, нехтування зовнішніми ознаками і внутрішніми відчуттями, які свідчать про небезпеку; суворе наслідування цінностей своєї соціальної групи (“чоловіча романтика”, у тому числі й ідей “братерства”), які в закритих чоловічих групах підтримуються дієвими механізмами впливу і маніпуляціями (що сприяє актуалізації компенсаторних механізмів і формуванню в юнаків маскуліних рис), є специфічними механізмами формування самоідентифікації (в тому числі статевої та професійної) юнаків через набуття певного статусу в закритих чоловічих групах. Ці особливості використовуються не лише для формування готовності до ризику молодих людей, яких призвали захищати Батьківщину, але і для втягування юнаків у кримінальні організовані групи. В протипагу цьому зазначимо, що самооцінка молодої людини визначається через відповідність цінностям своєї соціальної групи, тому готовність до ризику в юнаків, які належать до закритої чоловічої групи військового колективу та організованої злочинної групи, хоча і має певну схожість у використаних механізмах формування, але ґрунтується на різній ціннісній основі.

Отже у результаті проведеного регресійного аналізу психодіагностичних даних було визначено, що психологічна готовність до ризику військовослужбовця НГУ має в своїй основі три складові, дві з яких відображають зосередженість на виконанні поставленого завдання та високий рівень взаємодії, остання є специфічною ознакою військово-професійної діяльності військовослужбовців, а третя – здатність контролювати свій страх, хоча і є загальноприйнятною, але у своїй основі має специфічну для військовослужбовців мотивацію – мотивацію обов’язком.

Складові психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ мають специфіку проявлення залежно від особливостей їх військово-професійного статусу та набуття професіоналізму.

Так, в офіцерів психологічна готовність до ризику тим вища, чим адекватнішим розв’язані такі протиріччя, що визначають їх професійне становлення: повний контроль над собою й ситуацією – здатність проявляти спонтанність, діяти за ситуацією (йти за ситуацією); взяття на себе повної відповідальності за підлеглих – делегування відповідальності підлеглим; а також відверті – формальні стосунки з підлеглими; “розумна обережність” – сміливість.

У військовослужбовців НГУ військової служби за контрактом до таких протирічч належать: точність виконання наказу – здатність проявляти тактичну гнучкість під час виконання наказу, а також довіра командирів – виконавча самостійність; висока довіра товаришам – суворість в міжособистісних стосунках; напруження – спокій, як особливості саморегуляції в разі прогнозування небезпеки вироблені на основі досвіду та обережність – схильність до ризикованих дій як особливості виконавчих дій, вироблених на основі досвіду.

У військовослужбовців НГУ строкової служби психологічна готовність до ризику багато у чому є похідною від особливостей їх соціалізації, а не професіоналізації, а також від того, як були розв’язані протиріччя, що

визначають набуття статусу у військовому колективі: конформізм – здатність протиставити себе групі (нонконформізм); рефлексивність та чутливість до різних аспектів ситуації – самовпевненість; обережність – прагнення “показати” себе (використання ризикованих дій).

Зазначимо, що висновок про певну залежність психологічної готовності до ризику від набуття професіоналізму є дійсним лише для фахівців ризиконебезпечних професій, зміст яких і передбачає дію в екстремальних ситуаціях.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБЛЕННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

3.1 Визначення структури методики “Психологічна готовність до ризику”

Відповідно до визначеної в дослідженні (див. розд. 2–3 цієї роботи) структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ у розроблюваній методиці закладено 4 шкали.

Здатність до вольового зусилля – спроможність людини розробляти, корегувати і реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації. Найбільш ефективною виявляється стратегія, коли план дій в екстремальних умовах виробляється в загальних рисах і одразу без затримки починається його реалізація, яка, відповідно, потребує проявлення гнучкості та урахування змін обстановки. Крім того, що психологічна готовність до ризику військовослужбовця як обов’язковий елемент включає здатність виконувати поставлене службово-бойове завдання в екстремальних умовах, зосередженість на виконанні завдання зменшує психічну травматизацію.

Військова товарицькість – здатність людини в екстремальній ситуації покладатися на товариша. Взаємодія в екстремальній ситуації має свої особливості: з одного боку – це висока довіра, з іншого – чіткість, холоднокривність, імперативність актів спілкування. Важливим є здатність особистості як надавати, так і приймати допомогу. Обидва ці акти дозволяють залучати смисловий рівень протидії стресу (за формулою “ти не один”), ділитися досвідом подолання стресу, надавати вчасну психологічну допомогу в разі появи перших ознак деструктивних негативних переживань (вчасно надана допомога здатна зупинити розвиток афекту). Сумісна робота дозволяє коректувати недоліки дій один одного і, відповідно, збільшувати вірогідність досягнення позитивного результату – успішність діяльності є фактором, який дозволяє зменшувати психічну травматизацію. Колективна робота також дозволяє контролювати проявлення уваги і, відповідно, зменшувати вірогідність помилок та фізичних травм.

Професійна ідентичність – підтримання людиною загальноприйнятих цінностей соціальної корпоративної групи. Професійна ідентичність військовослужбовців передбачає орієнтацію на такі цінності, як “любов до Батьківщини”, “захист Батьківщини”, “захист слабких”, “боротьба з ворогами”, “професійний обов’язок” – усі ці цінності в разі їх інтеріоризації дозволяють піднятися над своїми власними негативними переживаннями, це є способом захисту військовослужбовців від психологічної травматизації, виробленим суспільством. Крім того, для військовослужбовців важливим є прийняття свого підпорядкованого статусу (підкорятися наказу, командиру), усвідомленого обов’язку ризикувати власним життям (“Якщо не ми, то хто?”). Це дозволяє

отримувати перевагу цим мотивам у разі так званої “боротьби мотивів” – важливому компоненті вольового акту, крім того, таке прийняття зменшує витрати психологічних ресурсів.

Самовладання – здатність людини утримуватися від імпульсивних дій, не піддаватися негативним переживанням, паніці, стримувати свій страх, зберігати цілеспрямованість діяльності. Досвід перебування в екстремальних ситуаціях є підставою для вироблення позитивних стратегій їх подолання та адаптації до них, а також формування засобів саморегуляції, які дозволяють зберігати спокій, впевненість в собі та своїх діях, зберігати цілеспрямованість діяльності. Однак, можливо, негативний досвід перебування в екстремальній ситуації може сформувати надмірну тривожність, обережність, уникнення; чи, навпаки, – вихід за рамки адаптації до екстремальної ситуації – схильність до ризикованих дій, як демонстрація своєї переваги над ситуацією (невмотивована готовність до ризику за Петровським).

Сумарний показник за цими шкалами має визначати психологічну готовність до ризику фахівців екстремальних видів діяльності, який може поділятися на 3 рівні.

Високий рівень психологічної готовності до ризику. Військовослужбовець з таким рівнем має відповідно сформовані компоненти психологічної готовності до ризику, що дозволяє йому бути упевненим у своїй спроможності ефективно виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки для життя за рахунок розвинених механізмів саморегуляції, здатності залучати зовнішні й внутрішні ресурси, консолідувати психологічні ресурси у напрямку реалізації поставлених завдань та демонструвати високий рівень готовності до ризику.

Середній рівень психологічної готовності до ризику. Військовослужбовець, в якого визначено середній рівень готовності до ризику, не маючи достатнього позитивного досвіду подолання стресових ситуацій, не завжди здатний подолати напруження та проявляти гнучкість, ефективність діяльності під час зміни умов виконання поставлених службово-бойових завдань. Недостатня впевненість в собі, схильність до мета-почуттів, роздратування не дозволяють йому ефективно використовувати наявні ресурси, які надає військова товарицькість та професійна ідентичність.

Низький рівень психологічної готовності до ризику. Військовослужбовець, в якого діагностовано низький рівень готовності до ризику, практично не здатний до ризику заради порятунку інших. Він характеризується низькою рефлексивністю, не в останню чергу через знижений інтелектуальний розвиток, і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової й смислової регуляції, низькою інтернальністю. Зосередженість на своїх потребах не дозволяє такому військовослужбовцю використовувати психологічні ресурси, які надає професійна ідентичність та військова товарицькість.

Відповідно до змісту шкал та загального показника було розроблено такі питання (твердження).

“Здатність до вольового зусилля”.

1. (+) Я можу самотійно (без наказу, вмовлянь) прийняти рішення про участь у виконанні службово-бойових завдань в небезпечних для життя умовах.
2. (+) Я здатен настільки зосередитися на процесі дій, що перестаю думати про небезпечність ситуації, в якій доводиться діяти.
3. (+) Чим швидше у небезпечних умовах я переходжу від планування до реальних дій, тим скоріше відступають тривога і сумніви.
4. (+) Саме моя здатність діяти відповідно до змін обстановки під час виконання завдання в небезпечних умовах часто ставала запорукою успіху.
5. (–) Моя недостатня здатність долати емоційне напруження не дозволяє мені проявляти гнучкість в разі змін умов виконання поставленого завдання.
6. (–) Неупевненість в собі, своїй підготовці не дозволяє мені змінювати попередній план дій, коригуючи його під зміни обстановки та досягати успіху в заздалегідь непередбачених умовах.
7. (–) Навіть впевненість, що від моїх дій залежить життя інших, не може мобілізувати мене для дій у небезпечних для життя умовах.
8. (–) Мені складно самому зробити перший крок назустріч небезпеці.

“Військова товарицькість”.

1. (+) Досвід виконання службово-бойових завдань в небезпечних для життя умовах довів мені необхідність взаємодопомоги та довіри товаришам по службі.
2. (+) Я усвідомлюю доцільність чіткості та суворості військової мови, яка використовується у взаємодії в екстремальних ситуаціях.
3. (+) Я готовий допомогти товаришеві приборкати тривогу і страх під час виконання небезпечного завдання.
4. (+) В небезпечній ситуації довіра командирів надає мені впевненості.
5. (–) Я намагаюсь уникати відповідальних завдань, щоб не підвести під загрозу життя своїх товаришів.
6. (–) Пережиті невдачі зробили мене недовірливим і підозрілим навіть до товаришів по службі, яких, як мені здавалось, я добре знав.
7. (–) В екстремальних ситуаціях мені допомагають навіть прості, короткі слова підтримки товаришів, розуміння, що я не один протистою небезпеці.
8. (–) В екстремальних умовах я ловлю себе на думці, що перестаю реагувати на вимоги командирів, поради товаришів.

“Професійна ідентичність”.

1. (+) Я приймаю, що виконання професійного обов’язку може вимагати від мене дій, пов’язаних із ризиком для життя.
2. (+) Лише цивільні можуть вважати, що чітке виконання наказів командира у небезпечних для життя умовах – це свідчення несамостійності, безініціативності й навіть боягузтва.
3. (+) Я усвідомлюю, що успіх виконання моїм підрозділом службово-бойового завдання залежить від того, наскільки точно я здатен виконати поставлену мені задачу навіть в небезпечних для життя умовах.

4. (+) Я не належу до тих, хто перекладає свій обов'язок “ризикувати життям заради безпеки цивільних” на інших.

5. (-) Я не розумію військовослужбовців, які без сумніву готові ризикувати життям, мотивуючи це висловом, “якщо не ми, то хто?”.

6. (-) Я не вважаю виправданим ризик заради порятунку інших.

7. (-) Я досі не готовий прийняти той факт, що ризик життям – це частина обраної мною професії.

8. (-) Заради життя товаришів ризикують лише у старих фільмах.

“Самовладання”.

1. (+) Я вважаю, що тривога перед небезпечним завданням має готувати людину до різних варіантів небезпеки, а не до її уникнення.

2. (+) Я знаю, як угамувати свою тривогу, коли доводиться діяти у небезпечних умовах.

3. (+) Пережитий страх у небезпечних для життя умовах учить бути дуже вправним і завчасно формувати навички, які необхідні військовослужбовцю.

4. (-) Після пережитої невдачі під час виконання службово-бойового завдання в умовах загрози для життя я побоююсь братися за аналогічні (подібні) завдання.

5. (-) Я боюся, що не зможу подолати свої страхи, осоромлюся в небезпечних для життя ситуаціях.

6. (-) Я б не хотів потрапити у ситуації, які стали б перевіркою для моєї сміливості.

7. (-) Острах зганьбитися позбавляє мене упевненості під час виконання службово-бойового завдання в небезпечних для життя умовах.

8. (-) Страх здатен повністю паралізувати мою волю.

Після того, як було обрано варіанти відповідей і вироблена послідовність тверджень було розроблено бланк методики.

Бланк методики

Інструкція. Оцініть за запропонованою шкалою наведені нижчі твердження, відповідно до того наскільки вони описують Ваше ставлення й досвід виконання службово-бойових завдань в небезпечних для життя умовах.

№ пор.	Твердження, які описують ставлення й досвід виконання службово-бойових завдань в небезпечних для життя умовах	Повністю згоден	В основному згоден	Важко відповісти	В основному не згоден	Повністю не згоден
1	2	3	4	5	6	7
1	Досвід виконання службово-бойових завдань в небезпечних для життя умовах довів мені необхідність взаємодопомоги та довіри товаришам по службі					
2	Я вважаю, що тривога перед небезпечним завданням має готувати людину до різних варіантів небезпеки, а не до її уникнення					
3	Я приймаю, що виконання професійного обов'язку може вимагати від мене дій, пов'язаних із ризиком для життя					

Продовження бланку методики

1	2	3	4	5	6	7
4	Я можу самостійно (без наказу, вмовлянь) прийняти рішення про участь у виконанні службово-бойових завдань в небезпечних для життя умовах					
5	Я намагаюсь уникати відповідальних завдань, щоб не підвести під загрозу життя своїх товаришів					
6	Після пережитої невдачі під час виконання службово-бойового завдання в умовах загрози для життя я побоююсь братися за аналогічні (подібні) завдання					
7	Я не розумію військовослужбовців, які без сумніву готові ризикувати життям, мотивуючи це висловом, “якщо не ми, то хто?”					
8	Моя недостатня здатність долати емоційне напруження не дозволяє мені проявляти гнучкість в разі змін умов виконання поставленого завдання					
9	Пережиті невдачі зробили мене недовірливим і підозрілим навіть до товаришів по службі, яких, як мені здавалось, я добре знав					
10	Я боюся, що не зможу подолати свої страхи, осоромлюся в небезпечних для життя ситуаціях					
11	Я не вважаю виправданим ризик заради порятунку інших					
12	Невпевненість в собі, своїй підготовці не дозволяє мені змінювати попередній план дій, коригуючи його під зміни обстановки, та досягати успіху в заздалегідь не передбачених умовах					
13	В екстремальних ситуаціях мені допомагають навіть прості, короткі слова підтримки товаришів, розуміння, що я не один протистою небезпеці					
14	Я б не хотів потрапити у ситуації, які стали б перевіркою для моєї сміливості					
15	Лише цивільні можуть вважати, що чітке виконання наказів командира у небезпечних для життя умовах – це свідчення несамостійності, безініціативності й навіть боягузтва					
16	Я здатен настільки зосередитися на процесі дій, що перестаю думати про небезпечність ситуації, в якій доводиться діяти					
17	В екстремальних умовах я ловлю себе на думці, що перестаю реагувати на вимоги командирів, поради товаришів					
18	Острах зганьбитися позбавляє мене упевненості під час виконання службово-бойового завдання в небезпечних для життя умовах					
19	Я досі не готовий прийняти той факт, що ризик життям – це частина обраної мною професії					
20	Навіть впевненість, що від моїх дій залежить життя інших, не може мобілізувати мене для дій у небезпечних для життя умовах					
21	Я усвідомлю доцільність чіткості та суворості військової мови, яка використовується у взаємодії в екстремальних ситуаціях					

Кінець бланку методики

1	2	3	4	5	6	7
22	Страх здатен повністю паралізувати мою волю					
23	Я усвідомлюю, що успіх виконання моїм підрозділом службово-бойового завдання залежить від того, наскільки точно я здатен виконати поставлену мені задачу навіть в небезпечних для життя умовах					
24	Мені складно самому зробити перший крок назустріч небезпеці					
25	Я готовий допомогти товаришеві приборкати тривогу і страх під час виконання небезпечного завдання					
26	Я знаю, як вгамувати свою тривогу, коли доводиться діяти у небезпечних умовах					
27	Заради життя товаришів ризикують лише у старих фільмах					
28	Чим швидше у небезпечних умовах я переходжу від планування до реальних дій, тим скоріше відступають тривога і сумніви					
29	У небезпечній ситуації довіра командирів додає мені впевненості					
30	Пережитий страх у небезпечних для життя умовах вчить бути дуже вправним і завчасно формувати навички, які необхідні військовослужбовцю					
31	Я не належу до тих, хто перекладає свій обов'язок "ризикувати життям заради безпеки цивільних" на інших					
32	Саме моя здатність діяти відповідно до змін обстановки під час виконання завдання в небезпечних умовах часто ставала запорукою успіху					

Ключі до методики

Шкала "Здатність до вольового зусилля":

"+" 4, 16, 28, 32; "-" 8, 12, 20, 24.

Шкала "Військова товариськість":

"+" 1, 21, 25, 29; "-" 5, 9, 13, 17.

Шкала "Професійна ідентичність":

"+" 3, 15, 23, 31; "-" 7, 11, 19, 27.

Шкала "Самовладнання":

"+" 2, 26, 30; "-" 6, 10, 14, 18, 22.

Відповідність балів згідно наданим відповідям указано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1 – Переведення відповідей у бали у разі прямого і зворотного підрахунків

Варіанти відповідей:	Прямі твердження ("+")	Зворотні твердження ("-")
Повністю згоден	4	0
В основному згоден	3	1
Важко відповісти	2	2
В основному не згоден	1	3
Повністю не згоден	0	4

3.2 Визначення показників якості методики “Психологічна готовність до ризику”

3.2.1 Надійність методики “Психологічна готовність до ризику”

Оскільки в основу розробленої методики було покладено чотирьохфакторну модель готовності до ризику, то важливою умовою надійності отриманих за її допомогою результатів є відповідність критерію внутрішньої погодженості.

Для визначення цього критерію методику було проведено на виборці військовослужбовців НГУ (106 осіб), до якої увійшли офіцери (30 осіб), військовослужбовці військової служби за контрактом (30 осіб), військовослужбовці строкової служби (24 особи), курсанти Національної академії НГУ (22 особи).

В результаті цього дослідження було встановлено, що усі твердження методики корелюють з загальним балом методики на статистично значному рівні.

Методика має задовільні показники диференційованості відповідей – тобто на кожне із питань методики військовослужбовцями використовується вся шкала відповідей.

Крім того отримані дані за окремими шкалами методики “Психологічна готовність до ризику” було прокорельована між собою. Результати цього етапу дослідження представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Показники взаємкореляцій шкал методики “Психологічна готовність до ризику”

Шкали методики “Готовність до ризику”	Здатність до вольового зусилля	Військова товариськість	Професійна ідентичність	Самовладнання	Загальний показник готовності до ризик
Здатність до вольового зусилля	1,00				
Військова товариськість	0,69**	1,00			
Професійна ідентичність	0,69**	0,66**	1,00		
Самовладнання	0,72**	0,70**	0,68**	1,00	
Загальний показник готовності до ризику	0,89**	0,85**	0,88**	0,88**	1,00

Примітка. ⁰ $p \leq 0,1$, * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

Як видно із наведених у таблиці показників кореляційного зв'язку кожна із шкал має власний зміст (усі зв'язки знаходяться в діапазоні середнього рівня) й кожна із них робить суттєвий внесок у “Загальний показник психологічної готовності до ризику” (усі зв'язки окремих шкал із загальним показником сягають рівня сильного кореляційного зв'язку). Крім того збережена, виявлена

у результаті факторного аналізу провідна роль “Здатності до вольового зусилля” в загальній структурі психологічної готовності до ризику.

Також було перевірено наскільки встановлена послідовність тверджень сприяє виробленню негативної стратегії відповідей, тобто ситуації коли обстежуваний “визначає” на що спрямована методика і, передбачаючи певні наслідки для себе, виробляє “правильну” (вигідну для себе) стратегію відповідей. Така ситуація досить типова для тих, хто прагне демонструвати соціально схвальну поведінку, надає соціально схвальні відповіді, що й зумовлює необхідність такої перевірки під час розроблення психодіагностичної методики для вибірки НГУ. Показником того, що послідовність тверджень в розроблюваній методиці, не сприяє виробленню такої стратегії є високий показник кореляції між першою й другою половинами методики (так звана надійність частин тесту). Так, у розроблюваній методиці результати тестування за першою й другою половинами методики корелюють на високому рівні – $r = 0,84$. Розбіжність між відповідями на першу і другу половину методики менше 2 %.

Ще одним моментом перевірки надійності розроблюваної методики було встановлення відтворюваності результатів тестування в разі однакових умов (так званої ретестової надійності). Попри те, що структурні елементи готовності до ризику можуть мати певну динаміку (викликану віковими змінами, професійною підготовкою чи значним впливом на особистість екстремальної ситуації, накопиченні в житті особи дії стрес-факторів) вони є досить стабільними. Тому для перевірки відтворюваності результатів за допомогою розроблюваної методики були проведені два обстеження групи курсантів (22 особи другого року навчання) Національної академії НГУ з перервою між обстеженнями в один місяць. Результати першого і другого обстеження корелюють між собою на високому рівні ($r = 0,76$, $p \leq 0,01$).

Таким чином, методика “Психологічна готовність до ризику” відповідає такому критерію якості метода, як надійність за показниками внутрішньої погодженості тестових завдань та відтворюваності результату з однаковими умовами (ретестова надійність).

3.2.2 Валідність методики “Психологічна готовність до ризику”

Слідуючим етапом визначення якості методики “Психологічна готовність до ризику” було дослідження її валідності.

Для визначення конструктної валідності на вибірці офіцерів НГУ (30 осіб) разом із методикою “Психологічна готовність до ризику” було проведено комплекс методик, які дозволяють досить повно і якісно діагностувати особистісні особливості, пов’язані з забезпеченням готовності до ризику. Аналіз взаємозв’язків розроблюваної методики із методиками комплексу мав сприяти уточненню її робочих характеристик (змісту, області застосування, обмежень, недоліків тощо).

Комплекс методик добирався таким чином, щоб максимально охопити (і по можливості перекрити декількома шкалами) усі структурні компоненти готовності до ризику:

- “Тест опитувальник особистісної зрілості” (Ю.З. Гільбуха);
- “Здатність до самоврядування” (Н.М. Пейсахова);
- 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла.

Результати цього етапу дослідження представлено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3 – Показники кореляції шкал методики “Психологічна готовність до ризику” зі шкалами методики Р. Кеттелла, Н. М. Пейсахова та Ю. З. Гільбуха

Шкали методик	Здатність до вольового зусилля	Військова товарицькість	Професійна ідентичність	Самовладнання	Загальний показник готовності до ризику
1	2	3	4	5	6
“Тест-опитувальник особистісної зрілості” (Ю. З. Гільбуха)					
Мотивація досягнень	0,26	0,04	0,03	0,10	0,14
Ставлення до свого “Я” (“Я” -концепція)	0,33 ⁰	0,08	0,17	0,12	0,22
Почуття громадянського обов’язку	0,04	-0,16	0,41*	0,01	0,12
Життєва установка	0,35 ⁰	0,26	0,32 ⁰	0,06	0,31
Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	0,05	0,20	-0,34 ⁰	0,05	-0,03
Рівень особистісної зрілості	0,45*	0,20	0,27	0,20	0,36 ⁰
“Здатність до самоврядування” (Н. М. Пейсахова)					
Аналіз протиріч	0,10	0,03	0,39*	0,09	0,20
Прогнозування	-0,20	-0,15	0,05	0,07	-0,06
Цілепокладання	0,24	0,05	0,42*	0,23	0,31
Планування	0,06	-0,24	0,09	-0,06	-0,03
Критерій оцінки якості	0,31	0,36 ⁰	0,23	0,10	0,30
Приймання рішення	0,32 ⁰	0,11	0,21	0,19	0,27
Самоконтроль	0,43*	0,23	0,45*	0,25	0,44*
Корекція	-0,21	-0,24	-0,03	0,11	-0,10
Загальна здатність самоврядування	0,22	0,04	0,35 ⁰	0,19	0,27
16-факторний опитувальник Р. Кеттелла					
MD “низька – висока самооцінка”	0,12	0,13	0,07	0,32 ⁰	0,20
A “замкнутість – товарицькість”	0,19	0,09	0,21	0,27	0,25
B “низький – високий інтелект”	-0,04	0,00	0,28	-0,19	0,02
C “емоційна нестабільність – стабільність”	0,14	0,38*	-0,03	0,09	0,16
E “підпорядкованість – домінантність”	0,10	0,17	0,34 ⁰	0,17	0,25
F “стриманість – експресивність”	0,08	-0,13	0,30	0,03	0,10
G “низька – висока нормативність поведінки”	0,45*	0,25	0,61**	0,40*	0,55**
H “боязкість – сміливість”	0,11	0,26	-0,01	0,12	0,14
I “жорсткість – чутливість”	-0,23	-0,12	0,14	-0,09	-0,09
L “довірливість – підозрілість”	-0,19	-0,07	0,08	-0,21	-0,12
M “практичність – мрійливість”	-0,26	-0,18	-0,33 ⁰	-0,21	-0,31

Кінець табл. 3.3

1	2	3	4	5	6
N “прямолинійність – дипломатичність”	0,42*	0,15	0,22	0,32 ⁰	0,36 ⁰
O “спокій – тривожність”	0,29	-0,11	0,22	0,06	0,16
Q ₁ “консерватизм – радикалізм”	0,45*	0,24	0,36 ⁰	0,30	0,43*
Q ₂ “конформізм – нонконформізм”	-0,48**	-0,39*	-0,38*	-0,58**	-0,58**
Q ₃ “низький – високий самоконтроль”	-0,15	0,10	-0,12	-0,36 ⁰	-0,18
Q ₄ “розслабленість – напруженість”	-0,14	-0,17	-0,05	-0,09	-0,14

Примітка. ⁰ $p \leq 0,1$, * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

Як бачимо із наведених даних “Загальний показник готовності до ризику” корелює з такими шкалами методики Кеттелла, як “G” (низька – висока нормативність поведінки) ($r_s=0,55$; $p \leq 0,01$), “Q₁” (консерватизм – радикалізм) ($r_s=0,43$; $p \leq 0,05$), Q₂ “конформізм – нонконформізм” ($r_s=-0,58$; $p \leq 0,01$) та шкалою “Самоконтроль” методики “Здатність до самоврядування” ($r_s=0,44$; $p \leq 0,05$). Певному уточненню змісту загального показника сприяють тенденції до значущих кореляційних зв’язків зі шкалами “Рівень особистої зрілості” (“Тест опитувальника особистісної зрілості”) ($r_s=0,36$; $p \leq 0,1$), “N” (прямолинійність – дипломатичність) (методики Кеттелла) ($r_s=0,36$; $p \leq 0,1$). Це підтверджує, що “Загальний показник готовності до ризику” визначає здатність контролювати досягнення поставленої мети на основі контролю власного стану, усвідомлених вимог суспільства та взаємодопомоги (почуття ліктя товариша). Ця позиція не є ригідною, вона відбиває власний зрілий вибір.

Зміст першої шкали методики “Психологічна готовність до ризику” – “Здатність до вольового зусилля” визначають кореляційні зв’язки з такими шкалами:

– “Тест-опитувальника особистісної зрілості”, як “Рівень особистої зрілості” ($r_s=0,45$; $p \leq 0,05$), “Ставлення до свого «Я»” ($r_s=0,33$; $p \leq 0,1$) та “Життєва установка” ($r_s=0,35$; $p \leq 0,1$);

– методики “Здатності до самоврядування”, як “Самоконтроль” ($r_s=0,43$; $p \leq 0,05$), “Приймання рішення” ($r_s=0,32$; $p \leq 0,1$);

– 16-факторного опитувальника Кеттелла, як “G” (низька – висока нормативність поведінки) ($r_s=0,45$; $p \leq 0,05$), “N” (прямолинійність – дипломатичність) ($r_s=0,42$; $p \leq 0,05$), “Q₁” (консерватизм – радикалізм) ($r_s=0,45$; $p \leq 0,05$), “Q₂” (конформізм – нонконформізм) ($r_s=-0,48$; $p \leq 0,01$).

Таким чином “Здатність до вольового зусилля” містить в собі такі аспекти вольової поведінки, як здатність рішуче здійснювати перехід від плану дій до безпосереднього їх виконання, контролювати процес досягнення цілі, що є результатом вираженого (зрілого, не імпульсивного) рішення, ґрунтуються на упевненості в собі, своїх силах, своїх вміннях і знаннях, інвентаризованих суспільних та групових (військових) нормах.

Зміст шкали “Військова товариськість” визначають кореляційні зв’язки із такими шкалами методики Кеттелла, як “Q₂” (конформізм – нонконформізм) ($r_s=-0,39$; $p \leq 0,05$), “C” (емоційна нестабільність – стабільність) ($r_s=0,38$; $p \leq 0,05$) та такою шкалою “Критерій оцінки якості” (методика “Здатність до

самоврядування”) ($r_s=0,36$; $p\leq 0,1$). Відповідно ця шкала відбиває орієнтації військовослужбовців на свою соціальну групу, ставлення до системи відносин особистості до інших людей, до себе та своїх можливостей. Важливою характеристикою взаємодії військовослужбовців є емоційна витриманість, зрілість.

Шкала “Професійна ідентичність” корелює з такими шкалами:

– “Тесту-опитувальника особистісної зрілості”, як “Почуття громадянського обов’язку” ($r_s=0,41$; $p\leq 0,05$), “Життєва установка” ($r_s=0,32$; $p\leq 0,1$), “Здатність до психологічної близькості з іншою людиною” ($r_s=-0,34$; $p\leq 0,1$);

– методики “Здатності до самоврядування”, як “Аналіз протиріч” ($r_s=0,39$; $p\leq 0,05$), “Цілепокладання” ($r_s=0,42$; $p\leq 0,05$), “Самоконтроль” ($r_s=0,45$; $p\leq 0,05$), “Загальна здатність самоврядування” ($r_s=0,35$; $p\leq 0,1$);

– методики Кеттелла, як “G” (низька – висока нормативність поведінки) ($r_s=0,61$; $p\leq 0,01$), “Q₂” (конформізм – нонконформізм) ($r_s=-0,38$; $p\leq 0,05$), “E” (підпорядкованість – домінантність) ($r_s=0,34$; $p\leq 0,1$), “M” (практичність – мрійливість) ($r_s=-0,33$; $p\leq 0,1$).

Відповідно до цього професійна ідентичність в своїй основі має патріотизм, почуття професійної відповідальності, які не є якимось імпульсивним поривом, та визначають особливості самоврядування (поставлену мету; здатність орієнтуватися в ситуації, що міняється; корегувати відповідно до змін обстановки шляхи досягнення поставленої мети). Крім того ідентифікація з професією військовослужбовця вимагає певної жертвовності – відмови від близьких стосунків.

Шкала “Самовладання” корелює з такими шкалами методики Кеттелла, як “Q₂” (конформізм – нонконформізм) ($r_s=-0,58$; $p\leq 0,01$), “G” (низька – висока нормативність поведінки) ($r_s=0,40$; $p\leq 0,05$), “MD” (низька – висока самооцінка) ($r_s=0,32$; $p\leq 0,1$), “Q₃” (низький – високий самоконтроль) ($r_s=-0,36$; $p\leq 0,1$). Ці дані свідчать, що самовладання здійснюється військовослужбовцем на основі усвідомлення вимог суспільства до нього, групових норм самих військовослужбовців, упевненості у власних силах та здатності йти за ситуацією (проявляти чутливість до різних аспектів ситуації й гнучкість в реагуванні на неї).

В цілому кореляційний аналіз показав, що розроблювана методика “Психологічна готовність до ризику” здатна виявляти ті особливості, для діагностики яких її й було створено. Вона є компактним і надійним діагностичним інструментом, який дозволяє визначати готовність військовослужбовця до ризику.

Для визначення критеріальної валідності (тобто того наскільки за результатами тестування можна судити про особливості поведінки і, відповідно, прогнозувати здатність військовослужбовця йти на ризик під час виконання службово-бойового завдання в екстремальних умовах) отримані за допомогою методики “Психологічна готовність до ризику” результати було порівняно із оцінками експертів щодо готовності військовослужбовців до

ризик. Для чого, виходячи із визначення готовності до ризику військовослужбовців НГУ і її структури, було розроблено шкалу оцінок готовності до ризику військовослужбовців для експертів.

**Бланк експертної оцінки психологічної готовності до ризику
військовослужбовця НГУ**

Шановний керівнику, оцініть, будь ласка, готовність до ризику та окремі її складові за п'ятибальною шкалою (5 балів – характеристика максимально виражена; 1 бал – характеристика мінімально виражена) у вашого підлеглого

(Прізвище, ім'я, по батькові підлеглого)

№ пор.	Характеристики	max		↔		min	
		5	4	3	2	1	
1	Здатність самостійно прийняти рішення (без наказу і вмовлянь) про участь у виконанні СБЗ в небезпечних для життя умовах						
2	Здатність коригувати план дій у швидкоплинній ситуації виконання СБЗ						
3	Впевненість (швидкість, точність) й професійність дій під час виконання СБЗ в небезпечних для життя умовах						
4	Здатність під час виконання СБЗ ефективно співпрацювати з товаришами по службі (розуміти і швидко реагувати на вимоги/прохання інших; чітко формулювати свої вимоги/прохання)						
5	Здатність довіряти товаришам по службі під час дій у небезпечних для життя умовах, приймати від них допомогу						
6	Здатність прийти на допомогу товаришу по службі за власною ініціативою, утримати його від помилкових дій, допомогти упоратися з негативними переживаннями						
7	Усвідомлення й прийняття ризику як частини професії військовослужбовця НГУ						
8	Пріоритет професійного обов'язку, патріотизму над матеріальними та іншими індивідуальними цінностями						
9	Здатність під час виконання СБЗ в екстремальних умовах виконувати наказ (усвідомленість ставлення до принципу єдиноначальства навіть в небезпечних для життя умовах)						
10	Здатність до самовладання в небезпечних для життя умовах (не піддаватися паніці, стримувати страх)						
11	Виконання СБЗ в небезпечних для життя умовах підвищила прагнення покращити професійну підготовку						
12	Виконання СБЗ в небезпечних для життя умовах підвищила тривожність, сформувала надмірну обережність, прагнення всіма способами уникати небезпеки.						
13	Загальна оцінка готовності до ризику під час виконання службово-бойових завдань						

Як експерти виступили безпосередні керівники обстежуваних, тобто ті особи, які мали змогу тривалий час спостерігати обстежуваних (30 військовослужбовців військової служби за контрактом – учасників бойових

дій), під час виконання ними службово-бойових завдань в тому числі й в екстремальних, бойових умовах.

Були отримані задовільні показники кореляції між оцінками експертів та результатами обстеження за допомогою методики “Готовність до ризику” ($r = 0,57$; $p \leq 0,01$), що дозволяє використовувати цю методику для прогнозування готовності до ризику військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань.

3.3 Диференційна здатність методики “Психологічна готовність до ризику” і нормування для різних категорій військовослужбовців НГУ

Ще одним важливим етапом стандартизації методики є визначення її диференційної здатності – тобто того наскільки методика є чутливою до вікових, професійних та інших особливостей вибірки, важливих для формування й функціонування готовності до ризику військовослужбовців. Процедура визначення диференційної здатності методики є тотожною процедурі визначення валідності методики шляхом порівняння результатів так званих “відомих груп” (груп, якості яких є відомими заздалегідь).

Було взято такі відомі групи:

- офіцерів (усі учасники бойових дій) (30 осіб);
- військовослужбовців військової служби за контрактом (чоловіки, з досвідом (12 осіб) та без досвіду бойових дій (18 осіб), (30 осіб);
- військовослужбовців строкової служби (не мають досвіду бойових дій) (24 особи);
- курсантів (хлопці, які не мають досвід бойових дій) (22 особи).

Результати цього етапу визначення валідності методики (див. табл. 3.4)

Таблиця 3.4 – Показники за методикою “Психологічна готовність до ризику” у військовослужбовців різних категорій (в умовних одиницях)

Шкали	1 група офіцери (30 осіб)	2 група в/сл. за контракт. (30 осіб)	3 група в/сл. строкової служби (24 особи)	4 група курсанти (хлопці) (22 особи)
Здатність до вольового зусилля	25,20±3,64	22,73±4,99	19,13±3,58	20,27±5,11
Військова товарицькість	24,07±2,75	22,86±4,17	18,92±4,17	21,05±3,67
Професійна ідентичність	25,93±3,91	24,93±5,34	19,92±5,52	22,09±4,01
Самовладнання	25,77±3,63	25,26±4,91	20,83±5,23	23,09±5,53
Загальний показник готовності до ризику	100,97±11,07	95,80±17,44	78,79±15,73	86,50±15,07

Показники значущості розбіжностей між різними категоріями військовослужбовців за шкалами методики “Психологічна готовність до ризику” наведені у таблиці 3.5.

Як бачимо із даних таблиць 3.4–3.5, ці результати цілком відповідають раніше установленій закономірності, що психологічна готовність до ризику у військовослужбовців НГУ збільшується з набуттям професіоналізму та залежить від особливостей професіоналізації (див. розд. 3).

Таблиця 3.5 – Показники значущості розбіжностей між різними категоріями військовослужбовців за методикою “Психологічна готовність до ризику”

Шкали	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Здатність до вольового зусилля	2,19*	6,15**	3,86**	3,08**	1,73 ⁰	0,87
Військова товариськість	1,32	5,21**	3,24**	3,24**	1,65	1,84 ⁰
Професійна ідентичність	0,82	4,5**1	3,44**	3,44**	2,19*	1,53
Самовладнання	0,45	3,93**	1,98 ⁰	1,98 ⁰	1,47	1,41
Загальний показник готовності до ризику	1,37	5,84**	3,81**	3,81**	2,05*	1,69 ⁰

Примітка. ⁰ p≤0,1, *p≤0,05, **p≤0,01.

Так, професійні військовослужбовці (офіцери та військовослужбовці військової служби за контрактом) відрізняються від військовослужбовців, які лише освоюють професію за більшістю показників психологічної готовності до ризику. Офіцери НГУ значно відрізняються від військовослужбовців військової служби за контрактом за шкалою “Здатність до вольового зусилля”, зміст якої багато у чому пов’язаний із самостійністю прийняття рішення про дії в ризиконебезпечних умовах, що у силу особливостей професіоналізації в останніх є менш вираженим і цілком відповідає раніше отриманим результатам дослідження (див. розд. 2).

Результати порівняння показників за методикою “Психологічна готовність до ризику” військовослужбовців військової служби за контрактом із наявністю та без досвіду участі в бойових діях наведені в таблиці 3.6.

Як бачимо із даних таблиці 3.6 військовослужбовці військової служби за контрактом – учасники бойових дій на відміну від тих, хто не має досвіду участі в бойових діях мають значно більші показники за усіма шкалами методики “Психологічної готовності до ризику”. Це засвідчує як диференційну здатність методики, так і той факт, що у разі належної професійної та психологічної підготовки досвід участі в бойових діях сприяє підвищенню психологічної готовності до ризику військовослужбовця.

Таблиця 3.6 – Показники за методикою “Психологічна готовність до ризику” у військовослужбовців з наявністю та без досвіду участі в бойових діях (в умовних одиницях)

Шкали	Групи		Значущість розбіжностей	
	учасники бойових дій	в/сл. без досвіду участі в бойових діях	t	p
Здатність до вольового зусилля	25,00±2,97	22,17±5,28	1,81	0,1
Військова товарицькість	25,33±2,94	22,25±4,25	2,31	0,05
Професійна ідентичність	28,33±4,46	24,08±5,28	2,38	0,05
Самовладнання	28,67±2,80	24,41±5,00	2,87	0,01
Загальний показник готовності до ризику	107,33±8,33	92,91±18,02	2,81	0,01

Використання методики на різних категоріях військовослужбовців дозволило визначити попередні норми для них. Ці дані наведено у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7 – Норми показників за методикою “Психологічна готовність до ризику” для різних категорій військовослужбовців НГУ

Шкали	Рівні	Групи				
		загальна вибірка	офіцери	в/сл. за контрактом	в/сл. строк служби	курсанти
Здатність до вольового зусилля	високий	27–32	29–32	28–32	23–32	25–32
	середній	18–26	23–28	19–27	17–22	16–24
	низький	0–17	0–22	0–18	0–16	0–15
Військова товарицькість	високий	26–32	27–32	27–32	23–32	25–32
	середній	19–25	22–26	20–26	16–22	18–24
	низький	0–18	0–21	0–19	0–15	0–17
Професійна ідентичність	високий	29–32	30–32	30–32	25–32	26–32
	середній	19–28	23–29	20–29	15–24	19–25
	низький	0–18	0–22	0–19	0–14	0–18
Самовладнання	високий	29–32	29–32	30–32	26–32	29–32
	середній	20–28	23–28	20–29	17–25	19–28
	низький	0–19	0–22	0–19	0–16	0–18
Загальна	високий	109–128	112–128	113–128	95–128	102–128
	середній	75–108	91–111	78–112	64–94	72–101
	низький	0–74	0–90	0–77	0–63	0–71

Аналізуючи отримані норми для різних категорій, зазначимо, що чим більшим є бойовий досвід у військовослужбовців, тим більше норми зміщені до полюсу максимальних значень. Такий зсув максимально виражений в офіцерів, серед яких практично не залишилося осіб, що не мають досвіду участі в бойових діях.

Зазначимо, що у період, коли країна повернеться до мирного життя ці попередні норми мають бути переглянутими, так як усі військовослужбовці, навіть ті, які відповідно до чинного законодавства не повинні приймати участь в бойових діях (військовослужбовці строкової служби), посилено рефлектують

своє ставлення до можливості перебування та виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах, що відбивається на показниках методики.

Таким чином розроблювана методика “Психологічна готовність до ризику” ґрунтується на дослідженні психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ, представленою в третьому розділі цієї роботи, яке дозволило визначити зміст та структуру феномена психологічної готовності до ризику військовослужбовця, охарактеризувати рівні психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

Методика “Психологічна готовність до ризику” має задовільні показники валідності й надійності, що дозволяє її використовувати для діагностики психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

Використання розробленої методики для визначення психологічної готовності до ризику представників інших ризиконебезпечних професій можливо лише у модифікаціях методики, що урахують специфіку цих професій. У структурі психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ найбільшу специфічність мають такі компоненти, як військова товариськість та професійна ідентичність.

РОЗДІЛ 4

РОЗРОБЛЕННЯ АВТОМАТИЗОВАНОГО ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

4.1 Структура баз даних та їх логічний взаємозв'язок у психодіагностичному комплексі, який устанавлює рівень психологічної готовності до ризику

Для функціонування автоматизованого психодіагностичного комплексу необхідна така інформація, що зберігається у базах даних (БД) [167], [219], [220]:

- загальні анкетні відомості про респондента;
- результати комп'ютерного психологічного і психофізіологічного обстеження;
- вихідні тести (тестові завдання);
- встановлення комплексного тесту.

В загальних анкетних відомостях про кандидата передбачені можливості введення даних, що необхідні для вивчення психологічних і психофізіологічних рис респондента та визначення психологічної готовності особистості.

Результатами комп'ютерного психологічного і психофізіологічного обстеження є:

- показники діагностичних шкал, виражені в конкретних фізичних величинах, передбачених кожною методикою, що включена у процедуру обстеження;
- стандартизовані показники діагностичних шкал залежно від цілей обстеження й групування результатів за різними компонентами, які визначають готовність військовослужбовця НГУ до ризику;
- інтегральний висновок про рівень психологічної готовності військовослужбовця до ризику.

Функціонування автоматизованої системи визначення рівня психологічної готовності військовослужбовця пов'язано зі збиранням, обробленням і зберіганням різноманітної інформації про респондентів. Цей процес вимагає наявності певного ресурсу дискового простору, оптимального надання та зберігання цієї різноманітної інформації та потребує певної оптимізації [222]–[225]. Загальні питання вибору форматів зберігання даних у АКПК розроблені [218]–[220].

У цьому комплексі у БД перебуває 10 тематичних таблиць та 2 таблиці респондентів (див. рис. 4.1).

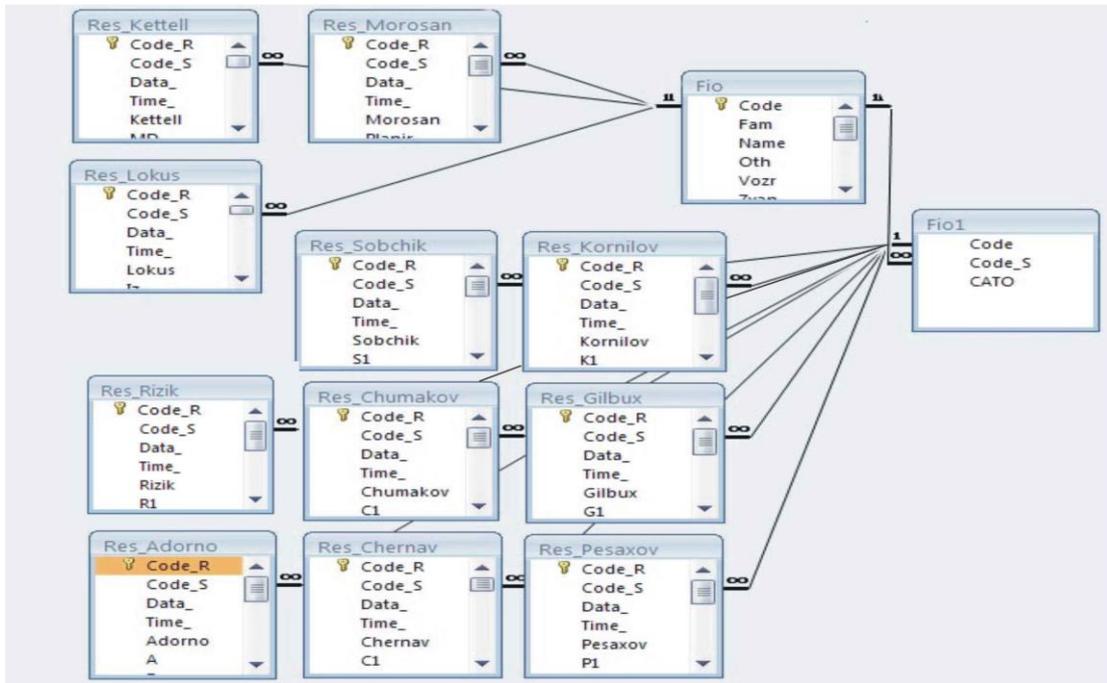

Рисунок 4.1 – Схема таблиць у БД та їх взаємозв'язок

Першою та основною таблицею є таблиця із загальними відомостями про респондентів – Fio. Додаткова таблиця для респондентів – Fio1. Слідуючі таблиці бази відповідатимуть набору психологічних тестів, закладених у психодіагностичний комплекс: Res_Kettell (“Методика багатофакторного дослідження особистості” (Р. Кеттелл)), Res_Lokus (Методика “Локус контролю” (Є. Г. Ксенофонтова)), Res_Morosan (“Стиль саморегуляції поведінки” (В. Моросанової)), Res_Adorno (“Шкала фашизму” (Т. Адорно, Є. Френкель-Брунsvік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд)), Res_Chumakov (“Вольові якості особистості” (М. В. Чумаков)), Res_Sobchik (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної відносін (ДМВ) Л. Н. Собчик” (Л. Н. Собчик)), Res_Pesaxov (“Здатність самоврядування” (Н. М. Пейсахова)), Res_Chernav (“Ситуативне дослідження страху” (“Ситуативний”) (О. Ф. Чернавського)), Res_Gilbux (“Тест-опитувальник особистісної зрілості” (Ю. З. Гільбух)), Res_Kornilov (“Особистісні чинники прийняття рішень”), Res_Risk (“Визначення психологічної готовності до ризику”).

Між основними та іншими таблицями створюються зв'язки за типом “один до багатьох”. Така схема дозволяє автоматично контролювати й обробляти зміну й видалення пов'язаних полів.

Розглянемо загальну структуру кожної таблиці окремо.

Структура таблиць Fio, Res_Kettell, Res_Lokus, Res_Morosan, Res_Adorno, Res_Chumakov приведена у [167, 217, 220].

1. Таблиця Fio1

Ця таблиця містить в собі додаткову інформацію респондентів і має таку структуру (див. рис. 4.2):

– поле Code, призначено для створення індивідуального ідентифікаційного коду (лічильника); кожний код відповідає тільки одному

запису, збіг кодів не допускається, тип поля – довге ціле, 4 байти;

- поле Code_S – код зв'язку певного запису із кодом респондента і відповідним записом у таблиці Fio1;

- поле CATO, призначено для зберігання інформації про кількість днів останнього відрядження в зону АТО, тип поля – довге ціле, 4 байти.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code	Автонумерація	
Code_S	Число	
CATO	Число	количество дней, проведенных в последней командировке АТО

Рисунок 4.2 – Структура таблиці Fio1

Таблиці результатів психологічних тестів заповнюються автоматично.

Структура цих таблиць цілком залежатиме від необхідної інформації, що потрібна психологу для аналізу готовності до ризику респондента. Вона має специфічну структуру для кожного психологічного тесту. Однак кожна таблиця результатів обов'язково міститиме стандартні поля, такі як:

- поле Code_R – індивідуальний ідентифікаційний код (лічильник);

- поле Code_S – код зв'язку певного запису із кодом респондента і відповідним записом у таблиці Fio1;

- поле Data_ – дата проведення останнього тестування, тип поля – дата/час;

- поле Time_ – час проведення останнього тестування, тип поля – дата/час;

- поле Vuvod – загальний висновок за поточним тестом, тип поля – текстовий, 185 символів;

- поле Ball – бал за поточним тестом, тип поля – числовий, одинарний із рухомою крапкою;

- поле Pridat – рівень готовності до ризику за поточним тестом, тип поля – текстовий, 5 знаків;

- поле Dop_Inf – додаткова текстова інформація за поточним тестом, тип поля – текстовий, 255 символів.

2. Таблиця Res_Sobchik

Таблиця містить інформацію про кожного респондента щодо інтерперсональної діагностики міжособистісних відносин. Структура полів таблиці наведена на рисунку 4.3.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code_R	Автонумерація	
Code_S	Число	код связи с таблицей Fio1
Data_	Дата й час	дата прохождения теста
Time_	Дата й час	время прохождения теста
Sobchik	Текст	результаты тестирования Тест Собчик - 128 (Да/нет)
S1	Число	показник шкали міжособистісних відносин - владний-лідируючий
S2	Число	показник шкали міжособистісних відносин - незалежний-домінуючий
S3	Число	показник шкали міжособистісних відносин - прямолінійний-агресивний
S4	Число	показник шкали міжособистісних відносин - недовірливий-скептичний
S5	Число	показник шкали міжособистісних відносин - покійно-сором'язливий
S6	Число	показник шкали міжособистісних відносин - залежний-слухняний
S7	Число	показник шкали міжособистісних відносин - співпрацюючий-конвенційний
S8	Число	показник шкали міжособистісних відносин - відповідально-великодушний
Zb1	Число	загальний показник шкали домінування - підпорядкування
Zb2	Число	загальний показник шкали дружельності - агресивність
Vuvod	Текст	общий вывод по тесту
Ball	Число	балл по тесту
Pridat	Текст	группа пригодности по тесту
Dop_Inf	Текст	дополнительная информация

Рисунок 4.3 – Структура таблиці Res_Sobchik

3. Таблиця Res_Pesaxov

Таблиця містить інформацію про кожного респондента щодо діагностики здатності самоврядування. Структура полів таблиці наведена на рисунку 4.4.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code_R	Автономерація	
Code_S	Число	код зв'язи з таблицею Fio1
Data_	Дата й час	дата проходження теста
Time_	Дата й час	время проходження теста
Pesaxov	Текст	результаты тестирования Тест Пейсахова - 48 (да/нет)
P1	Число	показник шкали аналіз протиріч
P2	Число	показник шкали прогнозування
P3	Число	показник шкали цілепокладання
P4	Число	показник шкали планування
P5	Число	показник шкали критерій оцінки якості
P6	Число	показник шкали приймання рішення
P7	Число	показник шкали самоконтроль
P8	Число	показник шкали корекція
Zb	Число	загальний показник здатності самоврядування
Vuvod	Текст	общий вывод по тесту
Ball	Число	балл по тесту
Pridat	Текст	группа пригодности по тесту
Dop_Inf	Текст	дополнительная информация

Рисунок 4.4 – Структура таблиці Res_Pesaxov

4. Таблиця Res_Chernav

Таблиця містить інформацію про кожного респондента щодо ситуативного дослідження страху військовослужбовця. Структура полів таблиці наведена на рисунку 4.5.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code_R	Автономерація	
Code_S	Число	код зв'язи з таблицею Fio1
Data_	Дата й час	дата проходження теста
Time_	Дата й час	время проходження теста
Chernav	Текст	результаты тестирования Тест Собчик - 140 (1..7)
C1	Число	показник шкали переддія страху - фантазії
C2	Число	показник шкали переддія страху - прогноз
C3	Число	показник шкали переддія страху - фізіологія
C4	Число	показник шкали переддія страху - самооцінка
C5	Число	показник шкали переддія страху - біль фізичний
C6	Число	показник шкали переддія страху - біль соціальний
C7	Число	показник шкали післядія страху - природний страх
C8	Число	показник шкали післядія страху - побутовий страх
C9	Число	показник шкали післядія страху - екстремальний страх
C10	Число	показник шкали післядія страху - моральний страх
C11	Число	показник шкали післядія страху - страх діяльності
C12	Число	показник шкали післядія страху - страх життєдіяльності
C13	Число	показник шкали післядія страху - тривалість
C14	Число	показник шкали післядія страху - екстернальність
C15	Число	показник шкали післядія страху - особистісно-астенічний
C16	Число	показник шкали післядія страху - соціально-астенічний
C17	Число	показник шкали післядія страху - особистісно-стенічний
C18	Число	показник шкали післядія страху - соціально-стенічний
C19	Число	сумарний показник прояв страху
C20	Число	сумарний показник прояв страху
C21	Число	сумарний показник сензитивність страху
C22	Число	сумарний показник астенічна післядія страху
C23	Число	сумарний показник стенічна післядія страху
C24	Число	інтегральний показник страху
Vuvod	Текст	общий вывод по тесту
Ball	Число	балл по тесту
Pridat	Текст	группа пригодности по тесту
Dop_Inf	Текст	дополнительная информация

Рисунок 4.5 – Структура таблиці Res_Chernav

5. Таблиця Res_Gilbux

Таблиця містить інформацію про кожного респондента щодо особистісної зрілості військовослужбовця. Структура полів таблиці наведена на рисунку 4.6.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code_R	Автонумерація	
Code_S	Число	код связи с таблицей Fio1
Data_	Дата й час	дата проходження теста
Time_	Дата й час	время проходження теста
Gilbux	Текст	результаты тестирования Тест Гильбуха - 33 (1..7)
G1	Число	показник шкали мотивація досягнень
G2	Число	показник шкали ставлення до свого «Я» («Я» - концепція)
G3	Число	показник шкали почуття громадянського обов'язку
G4	Число	показник шкали життєва установка
G5	Число	показник шкали здатність до психологічної близькості з іншою людиною
Zb	Число	загальний бал особистісної зрілості
Vuvod	Текст	общий вывод по тесту
Ball	Число	балл по тесту
Pridat	Текст	группа пригодности по тесту
Dop_Inf	Текст	дополнительная информация

Рисунок 4.6 – Структура таблиці Res_Gilbux

6. Таблиця Res_Kornilov

Таблиця містить інформацію про кожного респондента щодо діагностики особистісних чинників прийняття рішень військовослужбовцями. Структура полів таблиці наведена на рисунку 4.7.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code_R	Автонумерація	
Code_S	Число	код связи с таблицей Fio1
Data_	Дата й час	дата проходження теста
Time_	Дата й час	время проходження теста
Kornilov	Текст	результаты тестирования Тест Корниловой - 25 (1..3)
K1	Число	показник шкали раціональність
K2	Число	показник шкали готовність до ризику
Vuvod	Текст	общий вывод по тесту
Ball	Число	балл по тесту
Pridat	Текст	группа пригодности по тесту
Dop_Inf	Текст	дополнительная информация

Рисунок 4.7 – Структура таблиці Res_Kornilov

7. Таблиця Res_Risk

Таблиця містить інформацію про кожного респондента щодо діагностики психологічної готовності до ризику військовослужбовця. Структура полів таблиці наведена на рисунку 4.8.

Ім'я поля	Тип даних	Опис
Code_R	Автонумерація	индивидуальный номер записи
Code_S	Число	код связи с таблицей Fio1
Data_	Дата й час	дата проходження теста
Time_	Дата й час	время проходження теста
Rizik	Текст	результаты тестирования Тест Ризик - 32 (0..4)
R1	Число	показник шкали здатність до вольового зусилля
R2	Число	показник шкали військова товарицькість
R3	Число	показник шкали професійна ідентичність
R4	Число	показник шкали самовладання
R5	Число	сумарний показник шкали
Ball	Число	балл по тесту
Pridat	Текст	группа пригодности по тесту
Dop_Inf	Текст	дополнительная информация

Рисунок 4.8 – Структура таблиці Res_Risk

Таким чином наведена структура таблиць задовольняє вимоги поставлених завдань, а також вимоги оптимального зберігання досить великих масивів інформації та організації швидкого доступу до них.

4.2 Створення модуля проведення опитувань психодіагностичного комплексу, який установлює рівень психологічної готовності до ризику

Користувач може бути протестований за 10 психодіагностичними тестами. Тести, що увійшли до автоматизованого комплексу, є суб'єктивними (тести опитувальники).

Порядок роботи користувача під час виконання тесту Кеттелла, Локус контролю, Адорно, Чумакова та тесту Моросанової приведена у 167, 219–220.

Порядок роботи користувача у ході виконання тесту ОЧР

Опитувальник “Особистісні чинники прийняття рішень” розроблено для діагностики вираженості якостей особистості, що характеризують процес прийняття рішень.

Опитувальник містить 25 тверджень, передбачено три рівні погодження з ними (в основному характеризує Вас, характеризує Вас тільки наполовину, Вам не відповідає).

Перед тестом з'являється панель з інструкцією щодо його виконання (рис. 4.9). Запуск тесту здійснюється натисканням кнопки “Розпочати тест” або будь-яким натисканням клавіатури чи “миші”.

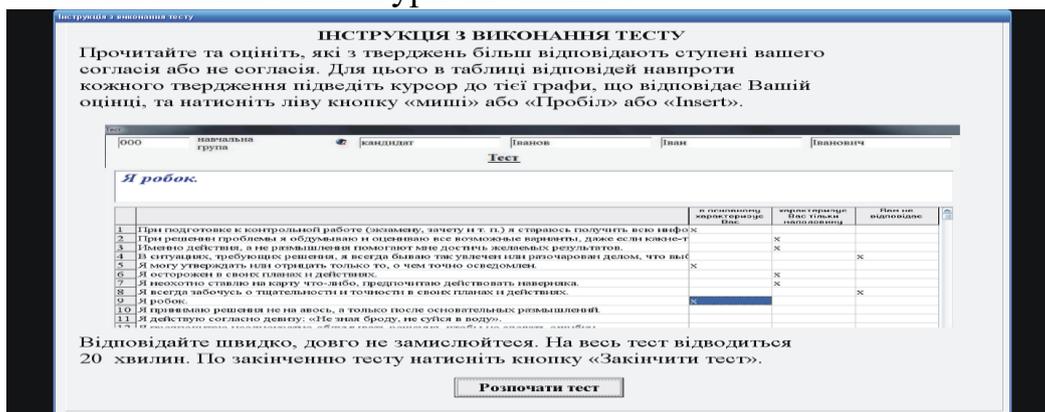

Рисунок 4.9 – Інструкція перед виконанням тесту

Зовнішній вигляд панелі психологічного тесту наведено на рисунку 4.10.

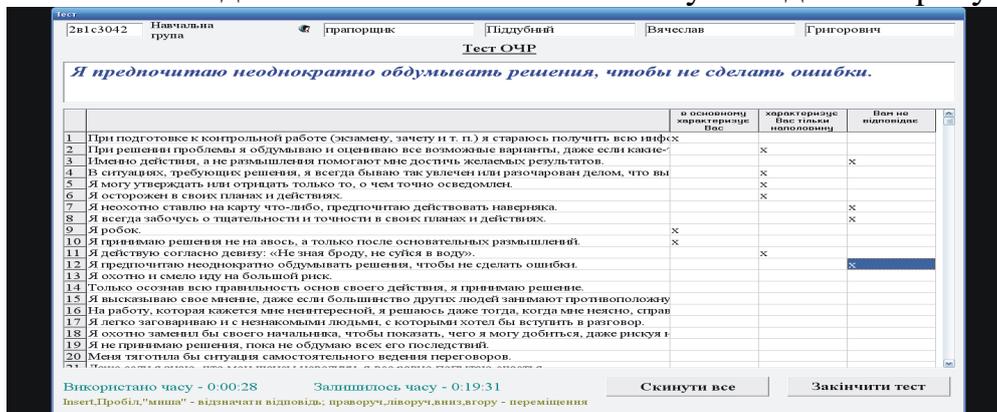

Рисунок 4.10 – Панель опитування за тестом ОЧР

У верхній частині екрана наводяться дані про особу, яка обстежується, – номер групи, звання, прізвище, ім'я та по батькові. Далі у віконці синім кольором відображається поточне запитання тесту. Слідуюча зона представляє собою таблицю, що складається з 5 стовпців і 26 рядків. У другому стовпці надано запитання тесту, а в третьому-п'ятому стовпці – відповіді. Вибрана відповідь позначається “х” (рис. 4.11).

	в основному характеризує Вас	характеризує Вас тільки наполовину	Вам не відповідає
фсх			

Рисунок 4.11 – Фрагмент таблиці опитування з вибраною відповіддю

Вибір потрібної відповіді на запитання здійснюється шляхом підведення курсору до клітинки третього-шостого стовпця в рядку запитання. Натисканням лівої кнопки маніпулятора “миші” здійснюється вибір відповіді. Можливе керування й за допомогою клавіатури – кнопки “вгору”, “вниз”, “вправо”, “вліво” здійснюють переміщення за таблицею, клавіші “Пробіл”, “Insert” – вибір цієї клітинки та її позначення символом “х”. Вибір здійснюється тільки однієї відповіді з трьох. На весь тест виділяється до 20 хвилин. Відповівши на усі питання, необхідно закінчити тест. Завершення тесту здійснюється натисканням кнопки “Закінчити тест”. Після натискання цієї кнопки висвічується вікно підтвердження закінчення тесту.

Кнопка “Скинути все” призначена для скидання всіх відповідей у початковий стан. Після її натискання відповідати на запитання необхідно заново.

Порядок роботи користувача під час виконання тесту Гільбуха

За допомогою цього опитувальника діагностується рівень особистісної зрілості в осіб від 15 років і старше. Можна охарактеризувати як загальний рівень особистісної зрілості випробуваного, так і оцінити його зрілість за окремими аспектами: мотивація досягнення, ставлення до свого Я, почуття громадянського обов'язку, життєва установка (переважання інтелекту над почуттям), здатність до психологічної близькості з іншою людиною.

В комплексі тест Гільбуха складається з 33 запитань відповідно, на які необхідно вибрати одну із семи відповідей.

Перед тестом з'являється панель з інструкцією щодо його виконання (див. рис. 4.12). Запуск тесту здійснюється натисканням кнопки “Розпочати тест” або будь-яким натисканням клавіатури чи “миші”.

У верхній частині екрана наводяться дані про особу, яка тестується, – номер групи, звання, прізвище, ім'я та по батькові. Далі у віконці синім кольором відображається поточне запитання тесту. Слідуюча зона представляє собою варіанти відповідей у вигляді семи прямокутників, у кожному з яких записано запропоновані відповіді.

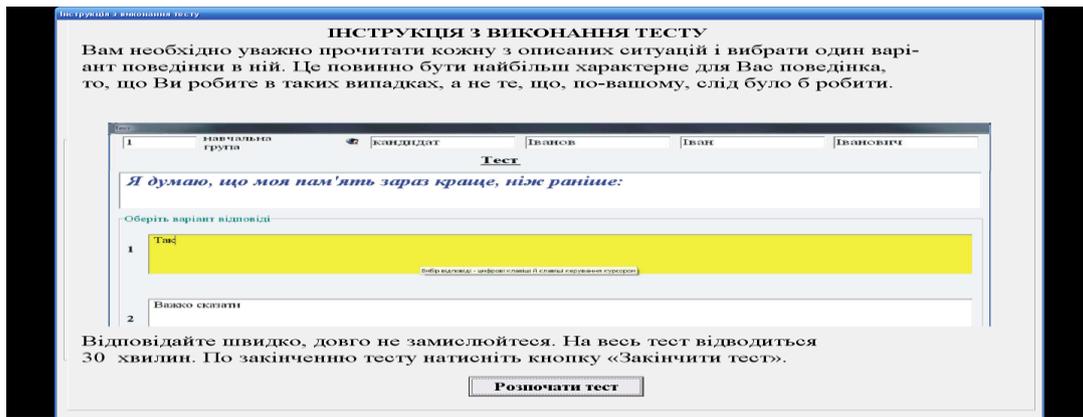

Рисунок 4.12 – Інструкція перед виконанням тесту

Зовнішній вигляд панелі психологічного тесту наведено на рисунку 4.13.

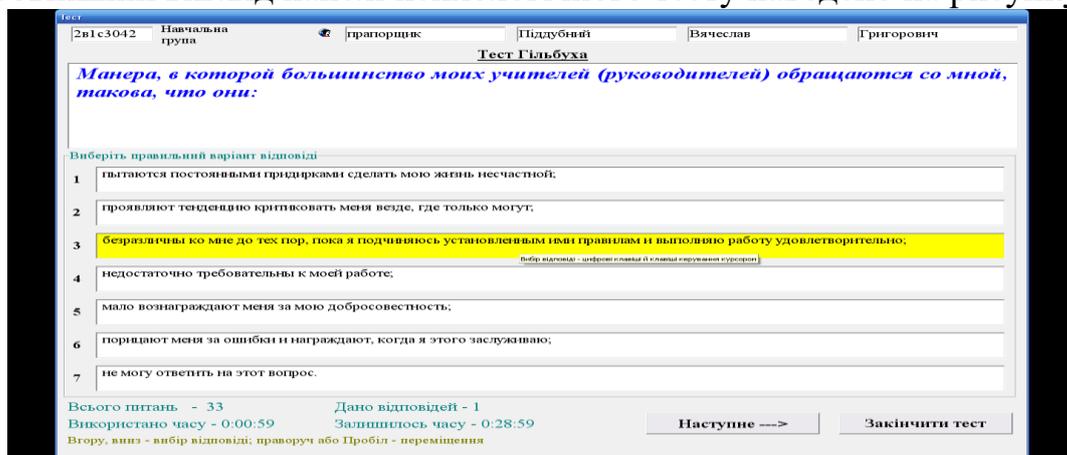

Рисунок 4.13 – Панель опитування за тестом Гільбуха

Вибір відповідей на запитання здійснюються шляхом підведення курсору до прямокутника та натисканням лівої кнопки маніпулятора “миші”. Можливим є керування й за допомогою клавіатури – кнопки “вгору”, “вниз”, і кнопки “1”, “2”, ... “7” як основної клавіатури так і додаткової здійснюють вибір відповідей, клавіша “Пробіл” і “вправо” – переміщення до наступного питання. Перехід до наступного запитання є неможливим, якщо не надано відповіді на поточне запитання.

Кнопка “Наступне --->” – переміщення до наступного запитання. На весь тест виділяється до 30 хвилин. Відповівши на усі питання, необхідно закінчити тест. Завершення тесту здійснюється натисканням кнопки “Закінчити тест”. Після натискання цієї кнопки висвічується вікно підтвердження закінчення тесту. В разі досягнення останнього запитання й спроби перейти до наступного запитання також висвічується вікно підтвердження закінчення тесту.

Порядок роботи користувача під час виконання тесту Собчика

Методика являє собою набір лаконічних характеристик, за яким випробуваний спершу оцінює себе, своє актуальне “Я” на момент обстеження.

Кожна із 128 характеристик має свій порядковий номер. Оцінюючи себе

за пунктами опитувальника, випробовуваний має поставити у стовпчику для відповідей рядом із номером висловлювання відповідь “Так”, якщо ця характеристика відповідає Вашому уявленню про себе. Якщо вважає, що не відповідає, то необхідно поставити поряд із номером відповідь “Ні”.

Перед тестом з’являється панель з інструкцією щодо його виконання (рис. 4.14). Запуск тесту здійснюється натисканням кнопки “Розпочати тест” або будь-яким натисканням клавіатури чи “миші”.

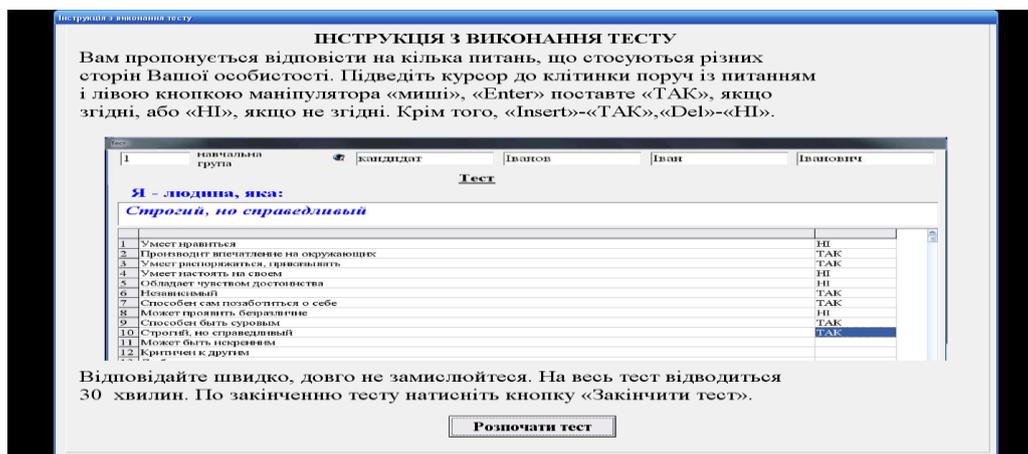

Рисунок 4.14 – Інструкція перед виконанням тесту

Зовнішній вигляд панелі психологічного тесту наведено на рисунку 4.15.

У верхній частині екрана наводяться дані про особу, яка обстежується, – номер групи, звання, прізвище, ім’я та по батькові. Далі у віконці синім кольором відображається поточне твердження тесту. Слідуюча зона представляє собою таблицю, що складається із трьох стовпців і 129 рядків. У другому стовпці надано твердження тесту, а в третьому стовпці відповіді. Відповіді можуть бути тільки двох типів – “Так” або “Ні”.

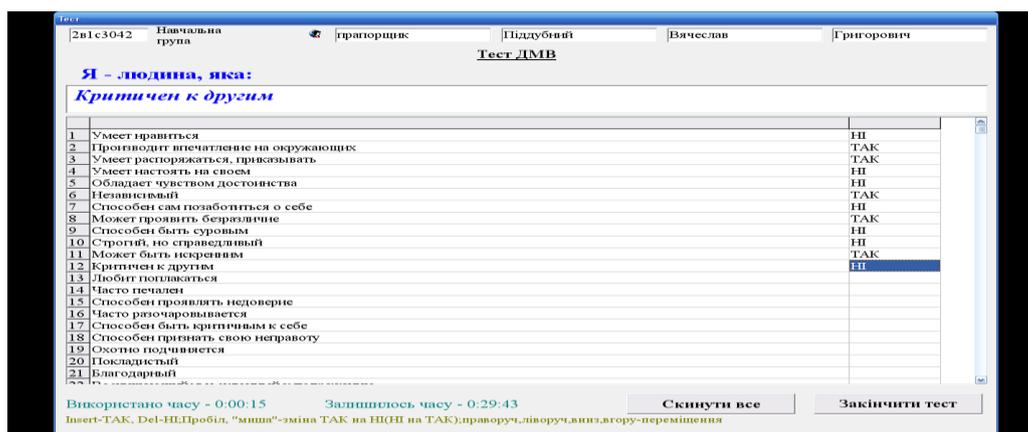

Рисунок 4.15 – Панель опитування за тестом Собчика

Вибір відповіді на запитання здійснюється шляхом підведення курсору до клітинки третього стовпця в рядку питання. Натисканням лівої кнопки маніпулятора “миші” здійснюється вибір відповіді. Можливе керування й за допомогою клавіатури – кнопки “вгору”, “вниз”, “вправо”, “вліво” здійснюють

переміщення за таблицею, клавіша “Enter” – вибір відповідей, клавіша “Insert” – введення відповіді “Так”, клавіша “Del” – відповідь “Ні”. На весь тест виділяється до 30 хвилин. Відповівши на усі запитання, необхідно закінчити тест. Завершення тесту здійснюється натисканням кнопки “Закінчити тест”. Після натискання цієї кнопки висвічується вікно підтвердження закінчення тесту.

Кнопка “Скинути все” призначена для скидання всіх відповідей у початковий стан. Після її натискання відповідати на запитання необхідно заново.

Порядок роботи користувача під час виконання тесту Пейсахова

Методика являє собою набір тверджень, за яким можливо оцінити здатність володіти собою в різноманітних ситуаціях. У тесті приведені дві групи тверджень – твердження, які потребують звернення до досвіду, та твердження, які характеризують відношення до загальноприйнятої думки.

Тест складається з 48 питань, на які необхідно відповісти “Так” або “Ні”.

Перед тестом з’являється панель з інструкцією щодо його виконання (рис. 4.16). Запуск тесту здійснюється натисканням кнопки “Розпочати тест” або будь-яким натисканням клавіатури чи “миші”.

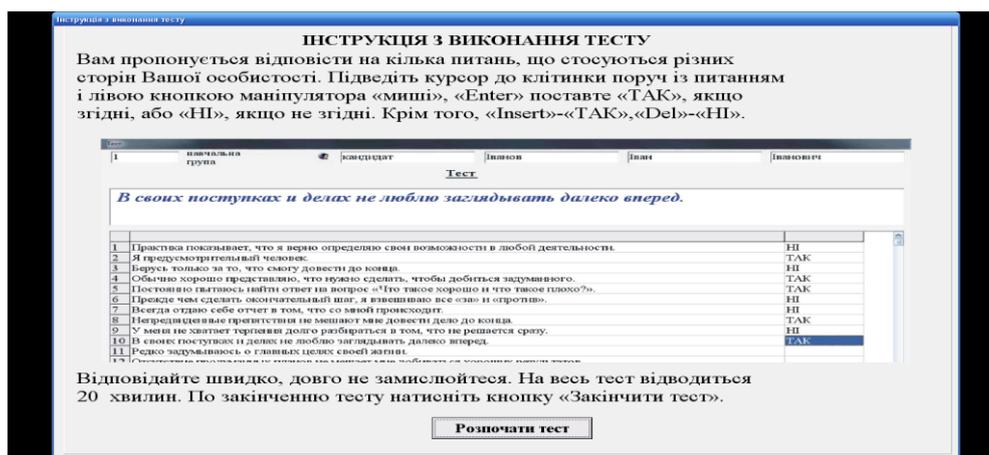

Рисунок 4.16 – Інструкція перед виконанням тесту

Зовнішній вигляд панелі психологічного тесту наведено на рисунку 4.17.

У верхній частині екрана вводяться дані про особу, яка тестується, – номер групи, звання, прізвище, ім’я та по батькові. Далі у віконці синім кольором відображається поточне запитання тесту.

Слідуюча зона представляє собою таблицю, що складається з трьох стовпців і 49 рядків. У другому стовпці надано запитання тесту, а в третьому стовпці фіксуються відповіді. Відповіді можуть бути тільки двох типів – “Так” або “Ні”.

Відповіді на запитання здійснюються шляхом підведення курсору до клітинки третього стовпця в рядку запитання. Натисканням лівої кнопки манипулятора “миші” здійснюється вибір відповіді. Можливе керування й за допомогою клавіатури – кнопки “вгору”, “вниз”, “вправо”, “вліво” здійснюють переміщення таблицею, клавіша “Enter” – вибір відповідей, клавіша “Insert” –

введення відповіді “Так”, клавіша “Del” – відповідь “Ні”.

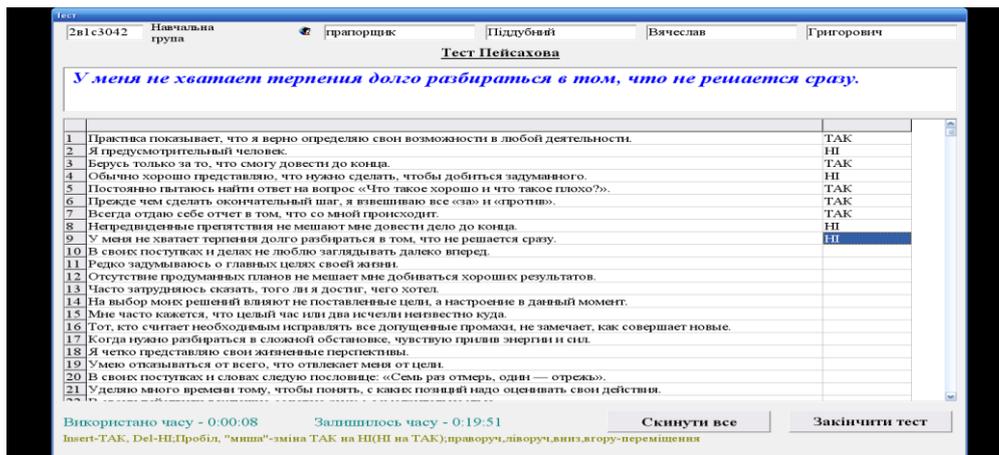

Рисунок 4.17 – Панель опитування за тестом Пейсахова

На весь тест дається до 20 хвилин на розсуд психолога. Відповівши на усі запитання, необхідно закінчити тест. Завершення тесту здійснюється натисканням кнопки “Закінчити тест”. Після натискання цієї кнопки висвічується вікно підтвердження закінчення тесту.

Кнопку “Скинути все” призначено для скидання всіх відповідей у початковий стан. Після її натискання відповідати на питання необхідно заново.

Порядок роботи користувача під час виконання тесту “Ситуативний”

Опитувальник “Ситуативний” розроблено для діагностики параметрів та показників емоції страху.

Опитувальник містить 140 тверджень, передбачено сім рівнів погодження з ними (безумовно ні, повністю не згоден; ні, в основному не згоден; можливо ні, частково не згоден; щось середнє; можливо так, згоден частково; так, в основному згоден; безумовно так, повністю згоден).

Перед тестом з’являється панель з інструкцією щодо його виконання (рис. 5.18). Запуск тесту здійснюється натисканням кнопки “Розпочати тест” або будь-яким натисканням клавіатури чи “миші”.

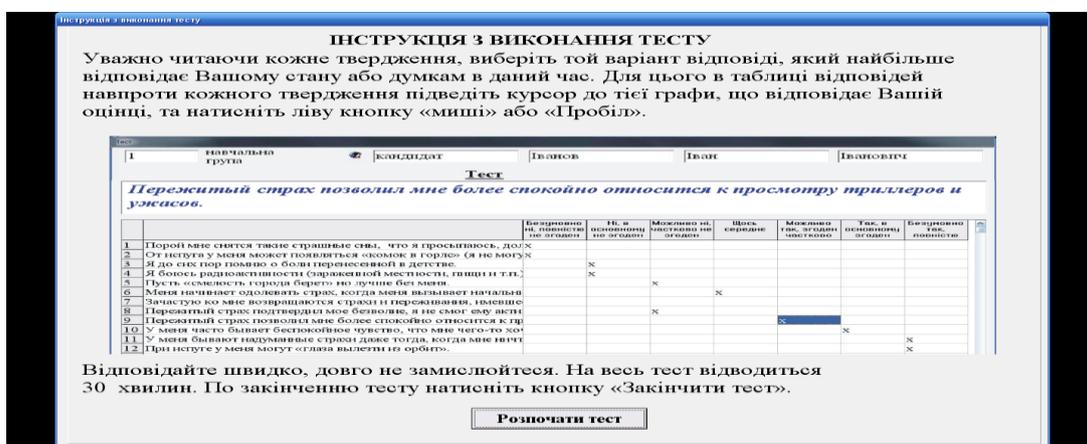

Рисунок 4.18 – Інструкція перед виконанням тесту

основному не згоден, повністю не згоден).

Перед тестом з'являється панель з інструкцією щодо його виконання (рис. 4.21). Запуск тесту здійснюється натисканням кнопки “Розпочати тест” або будь-яким натисканням клавіатури чи “миші”.

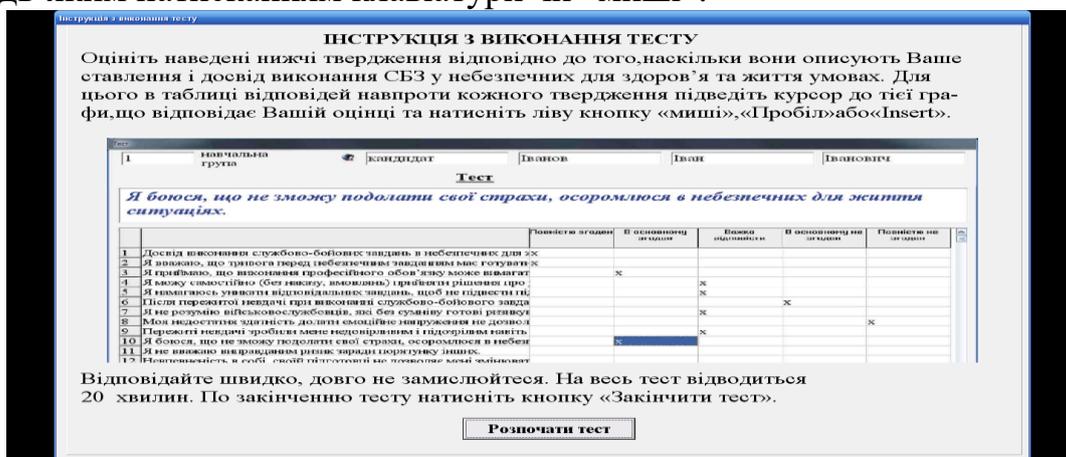

Рисунок 4.21 – Інструкція перед виконанням тесту

У верхній частині екрана наводяться дані про особу, яка обстежується, – номер групи, звання, прізвище, ім'я та по батькові. Далі у віконці синім кольором відображається поточне запитання тесту. Слідуюча зона представляє собою таблицю, що складається із 7 стовпців і 33 рядків. У другому стовпці надано запитання тесту, а в третьому-сьомому стовпці – відповіді. Вибрана відповідь позначається “x” (рис. 4.22).

Повністю згоден	В основному згоден	Важко відповісти	В основному не згоден	Повністю не згоден

Рисунок 4.22 – Фрагмент таблиці опитування з вибраною відповіддю

Зовнішній вигляд панелі психологічного тесту наведено на рисунку 4.23.

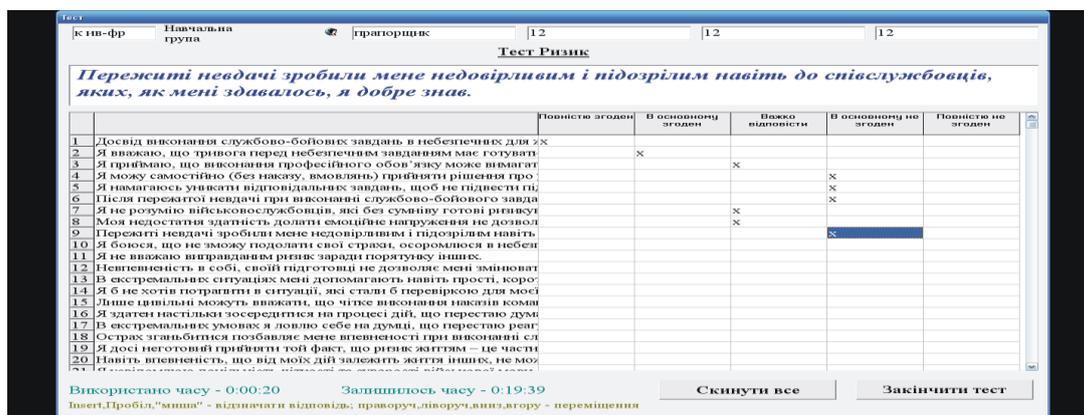

Рисунок 4.23 – Панель опитування за тестом Ризик

Вибір потрібної відповіді на запитання здійснюється шляхом підведення курсору до клітинки третього-сьомого стовпця в рядку запитання. Натисканням лівої кнопки маніпулятора “миші” здійснюється вибір відповіді. Можливе

керування їй за допомогою клавіатури – кнопки “вгору”, “вниз”, “вправо”, “вліво” здійснюють переміщення за таблицею, клавіші “Пробіл”, “Insert” – вибір цієї клітинки та її позначення символом “х”. Вибір здійснюється тільки однієї відповіді з п’яти. На весь тест виділяється до 20 хвилин. Відповівши на усі питання, необхідно закінчити тест. Завершення тесту здійснюється натисканням кнопки “Закінчити тест”. Після натискання цієї кнопки висвічується вікно підтвердження закінчення тесту.

Кнопка “Скинути все” призначена для скидання всіх відповідей у початковий стан. Після її натискання відповідати на запитання необхідно заново.

4.3 Розроблення блоку аналізу результатів тестування та визначення рівня психологічної готовності до ризику

Є можливість переглянути інтерпретацію результатів психологічного тестування респондента.

Для перегляду спочатку необхідно вибрати респондента, який цікавить психолога, за допомогою маніпулятора “миші” або клавіатури. У цьому разі обраний запис змінить фон на синій і в таблиці психологічні тести відбудеться відновлення інформації для цього респондента. Вибір психодіагностичного тесту здійснюється маніпулятором “миші” або клавіатурою шляхом натискання на назву компонента. Далі проводиться вибір тесту. Якщо тестування респондента за цим тестом проходило, то після натискання кнопки маніпулятора або клавіші “Enter” з’являється вікно інтерпретації результатів психологічного тесту. Крім того, перегляд результатів тестування здійснюється під час вибору пункту меню Результати/Поточний результат або кнопка . Кожний тест має свою панель інтерпретації результатів тестування.

Опис інтерпретації результатів тестів Кеттелла, Локус контролю, Адорно, Чумакова та тесту Моросанової приведений у [167], [218], [219], [226].

Панель інтерпретації результатів тесту ОЧР

На панелі (див. рис. 4.24) представлена інтерпретація результатів психологічного тестування параметрів особистісних чинників прийняття рішень. Опитувальник містить 25 тверджень, передбачено три рівні погодження з ними, а також 2 шкали, які в сукупності дають оцінку психологічним чинникам процесу прийняття рішень: раціональність, готовність до ризику.

За кожен позитивну відповідь нараховується один бал, підраховується набрана сума балів (максимум – 12). Чим ближче набраний респондентом бал до максимуму, тим більше виражений в нього цей чинник. Значимість кожного параметра оцінюють за шкалою: низька, середня та висока. Вихід із цього вікна здійснюється натисканням кнопки “Закрити”.

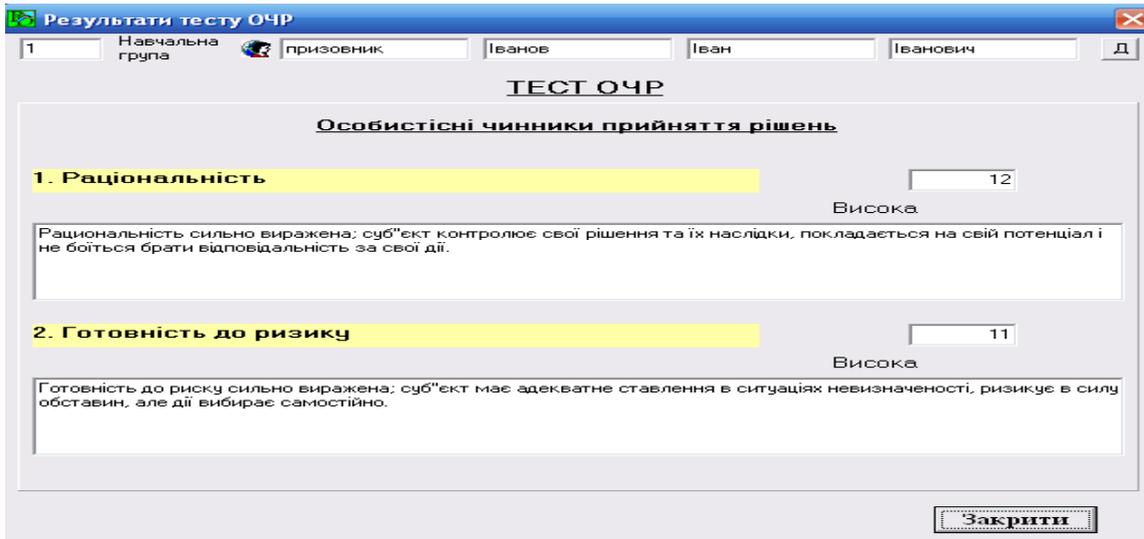

Рисунок 4.24 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту ОЧР.
Панель інтерпретації результатів тесту Гільбуха

На панелі (рис. 4.25) представлено інтерпретацію результатів психологічного тестування за особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха.

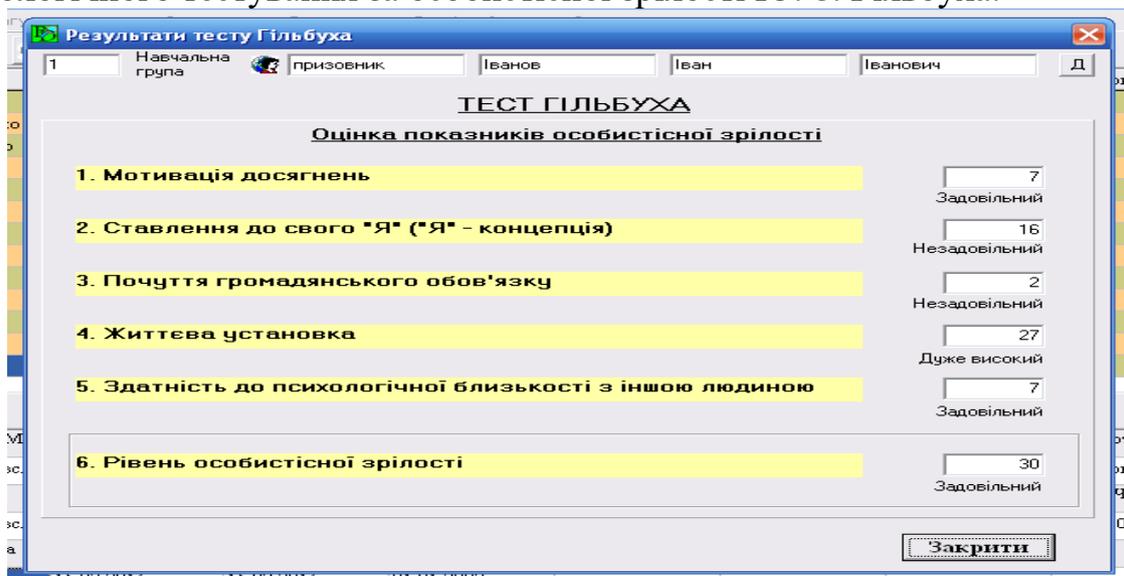

Рисунок 4.25 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Гільбуха

За допомогою цього опитувальника діагностується рівень особистісної зрілості в осіб від 15 років і старше. Можна охарактеризувати як загальний рівень особистісної зрілості випробуваного, так і оцінити його зрілість за окремими аспектами:

- мотивація досягнення;
- ставлення до свого Я;
- почуття громадянського обов'язку;
- життєва установка (переважання інтелекту над почуттям);
- здатність до психологічної близькості з іншою людиною.

Методика складається із 33 тверджень, на кожне із яких респондент вибирає одну відповідь з семи, яка оцінюється від –3 до 3 балів. Діагностична

оцінка методики належить до п'яти аспектів і одному загальному показнику, представлених на панелі на жовтому фоні.

Бали підраховуються окремо за кожним аспектом відповідно до ключа тесту.

Наведення курсору на жовтий фон факторів і натискання правої кнопки маніпулятора “миші” призводить до відкриття вікна опису цієї шкали.

Оцінкою особистісної зрілості служить алгебраїчна сума балів, набрана за усіма питаннями тесту. Отже ця оцінка може перебувати у межах від +99 до –99 балів. Бали також виставляються відповідно ключа.

Вихід із цього вікна здійснюється натисканням кнопки “Закрити”.

Панель інтерпретації результатів тесту Собчика

На панелі (рис. 4.26) представлено інтерпретацію результатів психологічного тестування за діагностуванням міжособистих відносин (ДМВ).

Методика Собчика Л. Н. є модифікованим варіантом інтерособистісної діагностики Т. Лири. Вона являє собою набір зі 128 лаконічних характеристик, за яким випробуваний спершу оцінює себе, своє актуальне “Я” на момент обстеження.

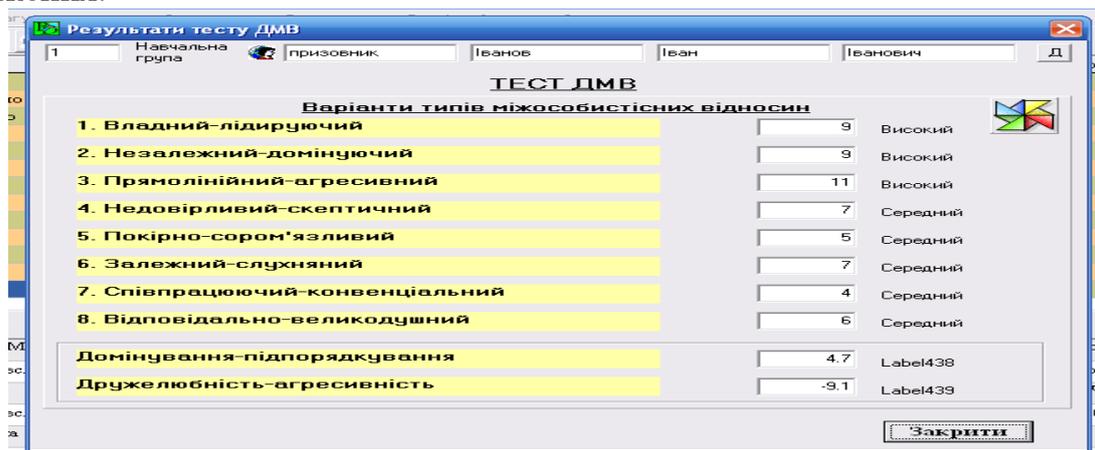

Рисунок 4.26 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Собчика

Діагностична оцінка методики характеризує 8 варіантів міжособистісних відносин, представлених на панелі на жовтому фоні:

- владний-лідуючий;
- незалежний-домінуючий;
- прямолінійний-агресивний;
- недовірливий-скептичний;
- покірно-сором'язливий;
- залежний-слухняний;
- співпрацюючий-конвенціональний;
- відповідально-великодушний.

У результаті виробляється підрахунок балів за кожним варіантом за допомогою спеціального “ключа” до опитувальника.

Інтерпретація даних ДМВ в основному повинна орієнтуватися на

переважання одних показників над іншими і меншою мірою – на абсолютні величини.

Крім того, нажавши на кнопку “Профіль міжособистісних відносин” можна побудувати профіль відносин, що дозволяє наочно оцінити їх вплив. Кількісні показники за кожним із варіантів – від 0 до 16 – відкладаються на відповідному номері варіанта ординати, кожна із яких розмічена дугами; відстань між ними кратне чотирьом: 0, 4, 8, 12, 16. На рівні, відповідному отриманим балам за кожний із варіантів, проводиться дуга (рис. 4.27).

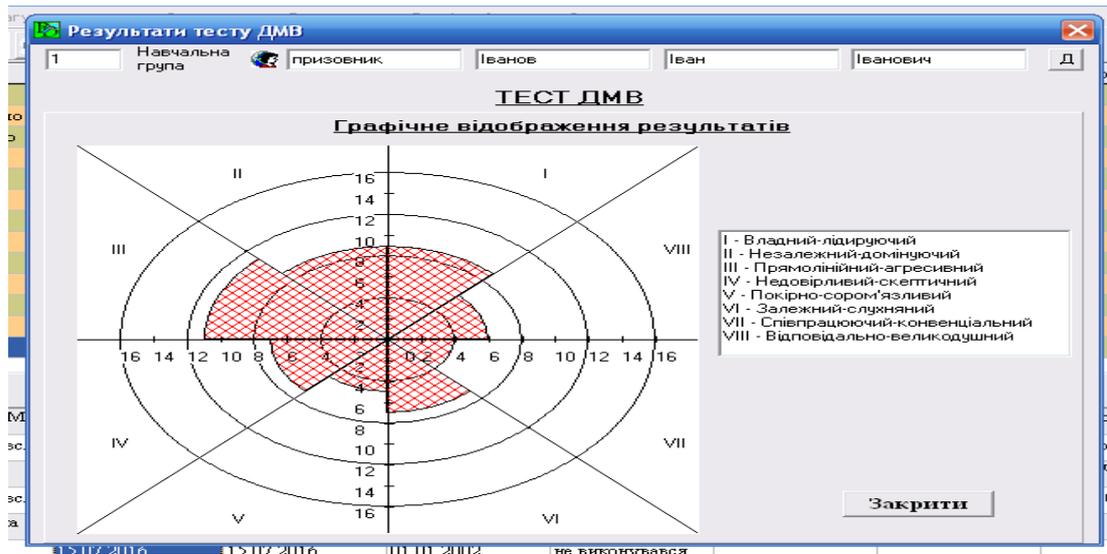

Рисунок 4.27 – Зовнішній вигляд панелі графічної інтерпретації результатів тесту Собчика

Відокремлена дугою внутрішня частина варіанта замальовується. Максимально заштриховані варіанти (тобто ті, за якими бали виявилися високими) відповідають переважному стилю поведінки цього індивіда у міжособистісних відносинах.

Вихід із цього вікна здійснюється натисканням кнопки “Закрити”.

Панель інтерпретації результатів тесту Пейсахова

На панелі (див. рис. 4.28) представлено інтерпретацію результатів діагностики здатності самоврядування респондента.

Методика побудована за типом оцінної шкали, що складається з 48 тверджень, на кожне із яких опитуваний відповідає “Так” або “Ні”. Діагностична оцінка методики відноситься до восьми етапів самоврядування, та загального показника, що представлені на панелі на жовтому фоні:

- аналіз протиріч;
- прогнозування;
- цілепокладання;
- планування;
- критерій оцінки якості;
- приймання рішення;
- самоконтроль;

– корекція.

Бали підраховуються окремо за кожним етапом відповідно до ключа тесту.

Фактор	Бали	Категорія
1. Аналіз протиріч	4	Середний
2. Прогнозування	3	Середний
3. Цілепокладання	2	Нижче середнього
4. Планування	2	Нижче середнього
5. Критерій оцінки якості	5	Вище середнього
6. Приймання рішення	5	Вище середнього
7. Самоконтроль	2	Нижче середнього
8. Корекція	2	Нижче середнього
Загальна здатність самоврядування	25	Середний

Рисунок 4.28 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Пейсахова

Наведення курсору на жовтий фон факторів і натискання правої кнопки маніпулятора “миші” призводить до відкриття вікна опису цієї шкали.

Вихід із цього вікна здійснюється натисканням кнопки “Закрити”.

Панель інтерпретації результатів тесту Ситуативний

На панелі (див. рис. 4.29-5.32) представлено інтерпретацію результатів діагностики параметрів емоції страху респондента.

Методика побудована за типом оцінної шкали, що складається з 140 тверджень, на кожне із яких опитуваний вибирає одну відповідь з семи (безумовно ні, повністю не згоден; ні, в основному не згоден; можливо ні, частково не згоден; щось середнє; можливо так, згоден частково; так, в основному згоден; безумовно так, повністю згоден).

Діагностична оцінка методики належить до 18 параметрів і 6 загальних показників, представлених на панелі на жовтому фоні.

Переддія страху (схильність до переживання страху) (див. рис. 4.29);

- фантазії (надумані думки про неіснуючі страхи);
- прогноз (схильність до передбачення страхів);
- фізіологія (біологічні зміни у разі думок про ситуацію страху);
- самооцінка (самооцінка наявних страхів);
- біль фізичний (ставлення до перенесення фізичного болю);
- біль соціальний (“душевні страждання”).

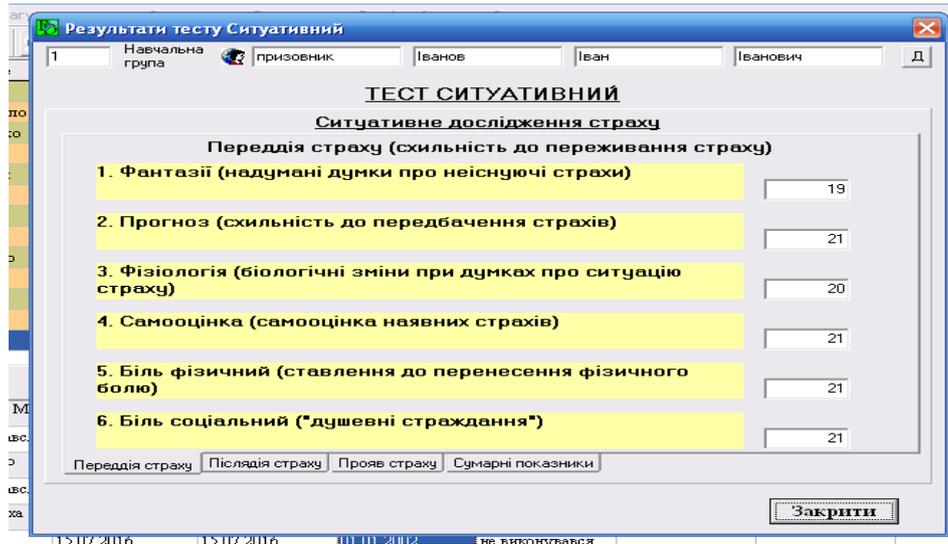

Рисунок 4.29 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Ситуативний (вкладка Переддія страху)

Післядія страху (ставлення до пережитої емоції страху) (рис. 4.30):

- прояв емоції страху (страх);
- природний страх (страх катаклізмів, окремих тварин і т.д.);
- побутовий страх (страх темряви, самотності, крові тощо);
- екстремальний страх (відсутність схильності до ризику);
- моральний страх (страх за відсутність життєвих цінностей, совісті);
- страх діяльності (різних аспектів, пов'язаних із роботою);

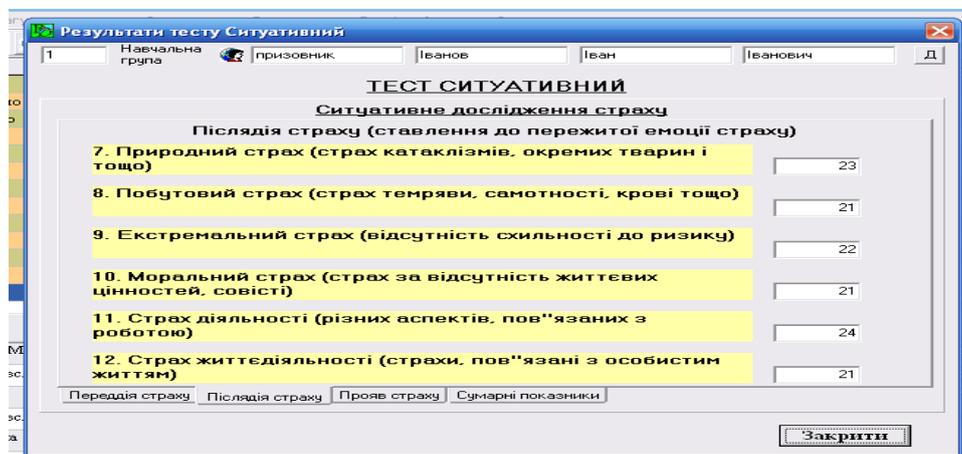

Рисунок 4.30 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Ситуативний (вкладка Післядія страху)

- прояв страху (ставлення до пережитої емоції страху) (див. рис. 4.31);
- тривалість (збереження пережитого, відношення до пригоди);
- екстернальність (звинувачення в події оточуючих і т.д.);
- особистісно-астенічний (посилення негативних рис характеру);
- соціально-астенічний (посилення недовіри до оточуючих);
- особистісно-стенічний (усунення деяких особистісних страхів);
- соціально-стенічний (підвищення соціального оптимізму).

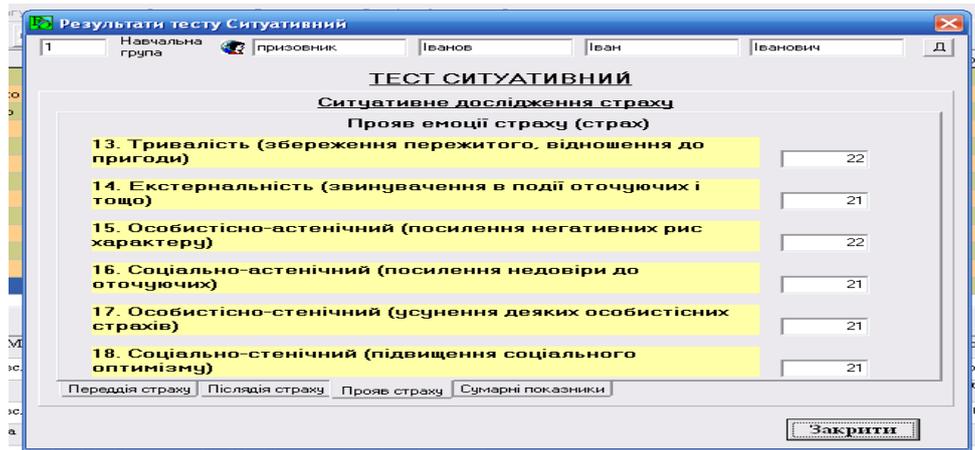

Рисунок 4.31 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Ситуативний (вкладка Прояв страху)

Сумарні показники (рис. 4.32):

- переддія страху;
- прояв страху;
- сензитивність страху;
- астенічна післядія страху;
- стенічна післядія страху;
- інтегральний показник страху.

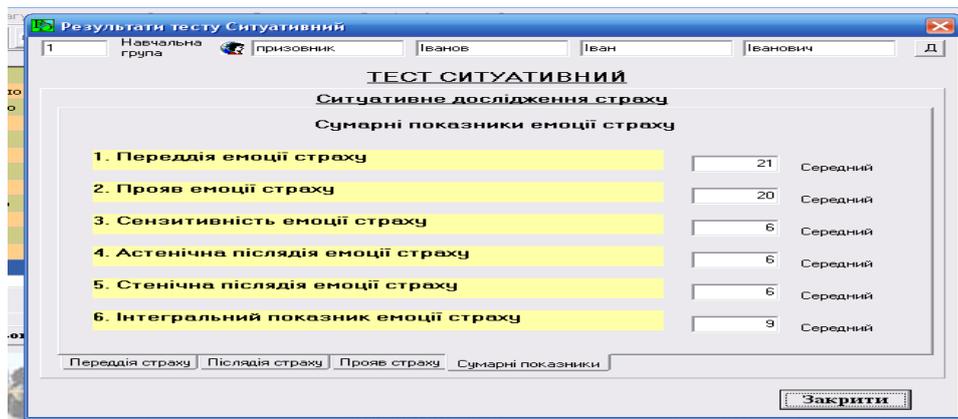

Рисунок 4.32 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Ситуативний (вкладка Сумарні показники)

Бали підраховуються окремо за кожним аспектом відповідно до ключа тесту. Вихід із цього вікна здійснюється натисканням кнопки “Закрити”.

Панель інтерпретації результатів тесту Ризик

На панелі (див. рис. 4.33) представлено інтерпретацію результатів діагностики психологічної готовності до ризику військовослужбовця.

Методика побудована за типом оцінної шкали, що складається з 32 тверджень, на кожне із яких опитуваний вибирає одну відповідь з п'яти (повністю згоден, в основному згоден, важко відповісти, в основному не згоден, повністю не згоден).

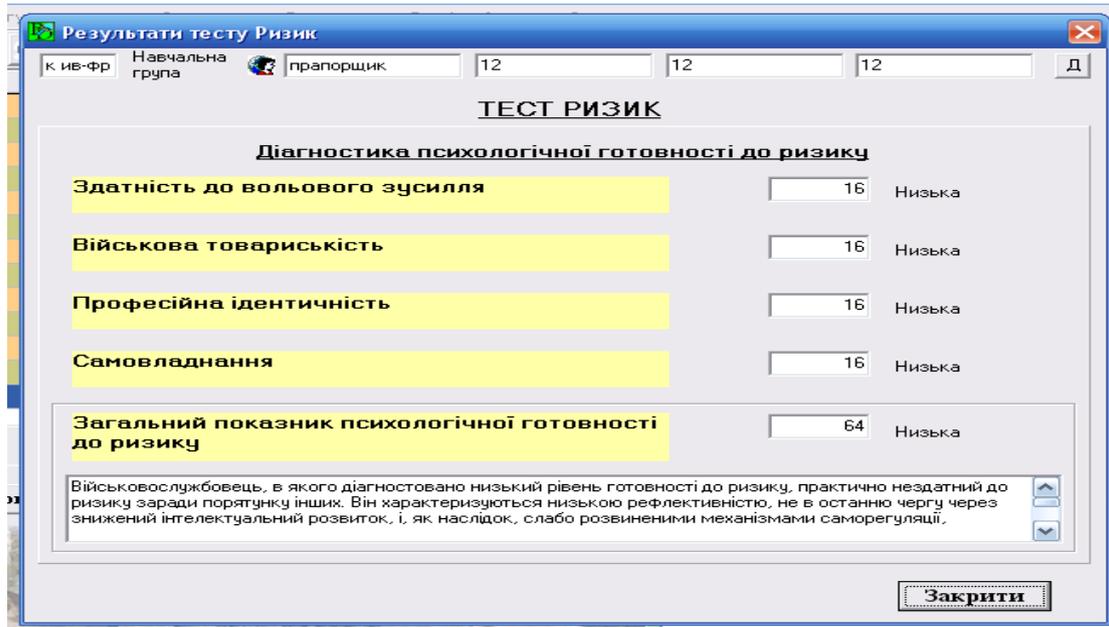

Рисунок. 4.33 – Зовнішній вигляд панелі інтерпретації результатів тесту Ризик

Діагностична оцінка методики відноситься до психологічної готовності до ризику військовослужбовця складають з 4 компонентів та загального показника, що представлені на панелі на жовтому фоні:

- здатність до вольового зусилля;
- військова товарицькість;
- професійна ідентичність;
- самовладання.

Бали підраховуються окремо за кожним етапом відповідно до ключа тесту.

Наведення курсору на жовтий фон факторів і натискання правої кнопки маніпулятора “миші” призводить до відкриття вікна опису цієї шкали.

Вихід із цього вікна здійснюється натисканням кнопки “Закрити”.

Перегляд індивідуального результату тестування

Цей режим дозволяє переглядати, конвертувати та роздруковувати індивідуальний протокол тестування респондента у вигляді стандартного бланка звіту – “досье респондента” (рис. 4.34).

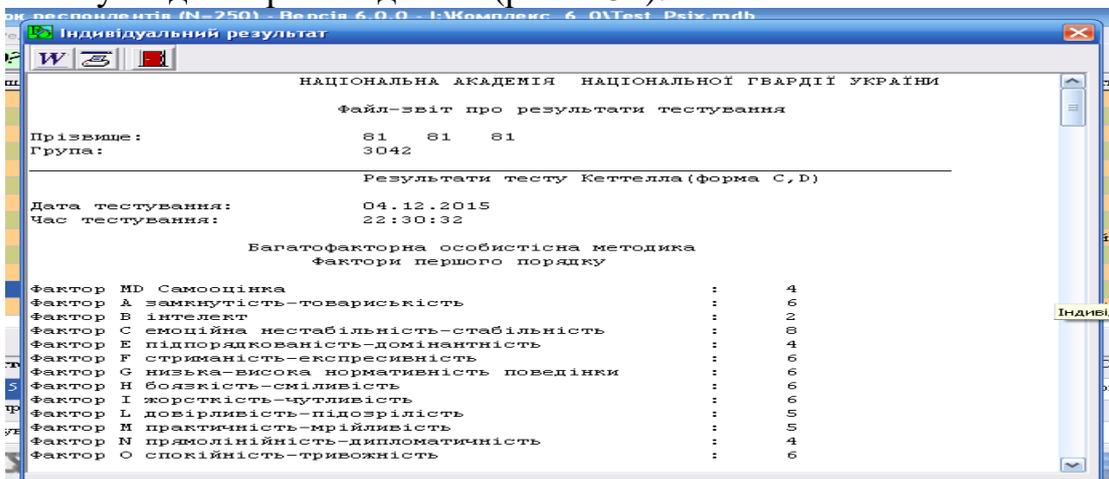

Рисунок 4.34 – Зовнішній вигляд вікна індивідуального результату тестування

Індивідуальний протокол за бажанням може зберігатися в текстовому форматі в файлі. В протоколі наводиться прізвище респондента, назва тесту і інтерпретація результатів. Кнопка дає можливість роздрукувати цей протокол на принтері. Кнопка дає можливість конвертувати цей протокол у формат Microsoft Word.

На кожного респондента можливо одержати повну картину тестування. Досьє представляє собою текстову інформацію. В ній містяться основні дані про респондента (прізвище, ім'я, по батькові, номер групи), а також інформація за кожним психологічним тестом, закладеним у психодіагностичний комплекс. Якщо тест не виконувався, то у досьє робиться запис про його непроходження. Якщо ж є дані за результатами тесту, то записується назва тесту, дата, час виконання, основні показники та їх інтерпретація.

В цьому режимі існує можливість конвертації текстової інформації в формат Microsoft Word. Під час натискання кнопки програма автоматично запускає додаток Microsoft Word (якщо його не запущено) і скидає інформацію в цей редактор. Інформація, яку передано в Microsoft Word, ще не збережена у файл і в разі закриття цього додатка її необхідно зберегти (звісно у цьому є потреба).

Перегляд результатів тестування групи респондентів

Цей пункт меню дозволяє переглядати, конвертувати та роздруковувати протокол тестування групи респондентів у вигляді стандартного бланка звіту-протоколу (рис. 4.35). Формування групового результату можливо тільки після фільтрації потрібної групи із бази даних респондентів за допомогою підпункту Сервіс/Фільтрація. Протокол групи респондентів за бажанням можна зберігати у текстовому форматі в файлі.

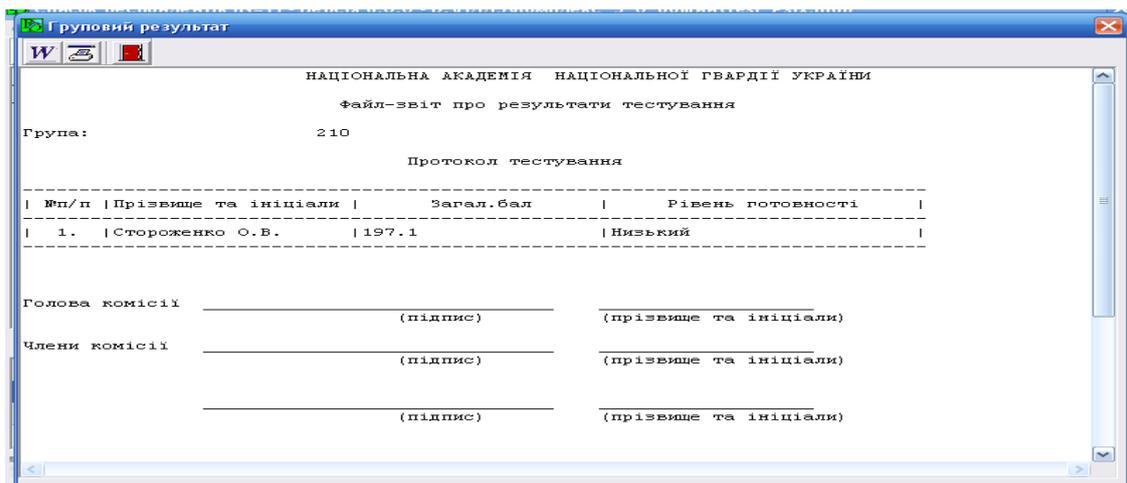

Рисунок 4.35 – Зовнішній вигляд вікна результату тестування групи респондентів

Кнопка дає можливість роздрукувати протокол на принтері. Кнопка дає можливість конвертувати протокол у формат Microsoft Word.

На групу респондентів можна одержати протокол щодо проходження тестів. Протокол представляє собою текстову інформацію. В протоколі

міститься таблиця з основними даними про респондента (прізвище, ім'я, по батькові, номер групи), а також інформація про рівень готовності до ризику цього військовослужбовця. Якщо якийсь тест не виконувався, то у протоколі робиться запис про непроходження та рівень готовності до ризику не розраховується.

В цьому режимі існує можливість конвертації текстової інформації в формат Microsoft Word. Під час натискання кнопки програма автоматично запускає додаток Microsoft Word (якщо його не запущено) і скидає інформацію в цей редактор. Додаток Microsoft Word залишається на другому плані й для того, щоб побачити інформацію про респондента необхідно комбінацією кнопок "Alt+Tab" переключитися в цей додаток. Інформація, яку передано в Microsoft Word, ще не збережена у файл і в разі закриття цього додатка її необхідно зберегти (звісно в цьому є потреба).

Отже розроблений автоматизований психодіагностичний комплекс "Психологічна готовність до ризику" містить 11 психодіагностичних методик, які дозволяють створити детальну характеристику кожного із компонентів психологічної готовності особистості до ризику та здійснити узагальнення за ними. Комплекс має ряд сервісних функцій, які дозволяють проводити групові обстеження, опрацьовувати отримані результати, зберігати їх, формувати індивідуальні та групові результати обстеження тощо.

РОЗДІЛ 5

РОЗРОБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ “ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ”

5.1 Настанова до соціально-психологічного тренінгу “Формування психологічної готовності до ризику військовослужбовця Національної гвардії України”

Військовослужбовцям НГУ доводиться виконувати службово-бойові завдання в умовах екстремальних ситуацій, які характеризуються дефіцитом часу; швидкоплинністю та мінливістю обстановки; загрозою для здоров'я та життя; інформаційним перевантаженням або недостатністю необхідної інформації; монотонністю та одноманітністю виконуваних дій; раптовістю виникнення екстремальної ситуації й, як наслідок, смисловою невизначеністю, що робить актуальними дослідження їх психологічної готовності до ризику.

Іншими словами – службово-бойова діяльність військовослужбовців НГУ, зазвичай, проходить в екстремальних умовах, пов'язаних із ризиком для життя.

На сьогодні існує ряд наукових досліджень, які розкривають сутність поняття “психологічна готовність до ризику”, визначають її особливості в представників ризиконебезпечних професій, у тому числі й у військовослужбовців НГУ. Проте відкритим залишається питання формування готовності до ризику військовослужбовця, яке є важливим для визначення його надійності, попередження розвитку його негативних емоційних станів, деструкцій у військовослужбовців, які залучаються до бойових дій.

Це змусило по-новому поглянути на низку проблем службово-бойової діяльності, в тому числі й на проблему формування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

На основі теоретико-методологічного та емпіричного дослідження проблеми психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ проведеного науково-дослідною лабораторією морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ модель психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ має такі структурні компоненти:

- здатність до вольового зусилля (рішучість, сміливість, воля);
- військова товарицькість (довіра, толерантність, товарицькість);
- професійна ідентичність (патріотичність, законслухняність та професійна гідність);
- витримка (самовладання) (організованість, дисциплінованість, обережність).

Під час розроблення психодіагностичного тренінгу за мету нами поставлено – оптимізація процесу розвитку компонентів психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ.

Виходячи із даних нашого дослідження (за допомогою регресійного

аналізу психологічного обстеження), готовність до ризику у військовослужбовців НГУ має в своїй основі три складові: зосередженість на виконанні поставленого завдання; високий рівень взаємодії (можна вважати специфічними для військовослужбовців); здатність контролювати свій страх (в своїй основі має специфічну для військовослужбовців мотивацію – мотивацію обов'язком).

Ці три складові в професійних військовослужбовців мають специфіку прояву залежно від особливостей їх професіоналізації, набуття професіоналізму.

Так, в офіцерів готовність до ризику тим вища, чим адекватнішим розв'язані такі протиріччя, що визначають їх професійне становлення:

- повний контроль над собою й ситуацією – здатність проявляти спонтанність, діяти за ситуацією (йти за ситуацією);

- взяття на себе повної відповідальності за підлеглих – делегування відповідальності підлеглим; а також відверті – формальні стосунки із підлеглими;

- “розумна обережність” – сміливість.

У військовослужбовців військової служби за контрактом до таких протиріч належать:

- точність виконання наказу – здатність проявляти тактичну гнучкість під час виконання наказу, а також довіра командирів – виконавча самостійність;

- висока довіра товаришам – суворість в міжособистісних стосунках;

- напруження – спокій (як особливості саморегуляції в разі прогнозування небезпеки вироблені на основі досвіду), а також обережність – схильність до ризикованих дій (як особливості виконавчих дій вироблених на основі досвіду).

У військовослужбовців строкової служби готовність до ризику багато у чому є похідною від особливостей їх соціалізації (а не професіоналізації), від того, як були розв'язані протиріччя, що визначають набуття статусу в військовому колективі:

- конформізм – здатність протиставити себе групі (нонконформізм);

- рефлексивність та чутливість до різних аспектів ситуації – самовпевненість;

- обережність – прагнення “показати” себе (використання ризикованих дій).

Реалізації мети у межах розробленої тренінгової програми підпорядковано виконання низки завдань:

- формування вольової саморегуляції (рішучості, сміливості, волі);

- формування комунікативного уміння (довіра, толерантність, товариськість);

- розвиток здатності до позитивного самовідношення та адекватної самооцінки, оцінки інших людей та їх взаємовідносин;

- формування здатності до рефлексії;

- формування й розвиток здібності прогнозувати поведінку людей і передбачати результати власної діяльності;

- розвиток особистісних рис, властивих військовослужбовцю-професіоналу;

- актуалізація наявних професійних властивостей та вмінь особистості;
- збагачення професійного і життєвого досвіду.

Програма соціально-психологічного тренінгу “Формування психологічної готовності до ризику військовослужбовця НГУ” складається з чотирьох блоків по 6 годин (4 дні занять по 6 годин із перервою 40 хвилин), які спрямовані на розвиток компонентів психологічної готовності до ризику. Вправи, що входили до складу соціально-психологічного тренінгу, були розроблені або запозичені в інших дослідників [129], [131], [167], [218], [219], [221], [222] та адаптовані відповідно до мети і завдань програми формувальної частини дослідження. Підбирання вправ тренінгу психологічної готовності до ризику здійснювався диференційовано залежно від компонента психологічної готовності до ризику, який потрібно розвивати. Окремі вправи, якими розпочинається й завершується кожне заняття, релаксаційні вправи, містять психологічне навантаження та сприяють розвитку групового процесу в тренінговій групі, забезпечують групову динаміку і формують групову згуртованість.

В основі тренінгової програми лежить принцип поетапності, який сприяє поступовому, більш глибокому розумінню кожним учасником самого себе. Кожна зустріч логічно витікає з попередньої й є змістовною основою для слідуєчої. Обов’язковими процедурами є індивідуальна та групова рефлексія, які використовуються на кожній тренінговій зустрічі.

Таблиця 5.1 – Модель соціально-психологічного тренінгу психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ

Створення психологічних умов роботи тренінгової групи	Розвиток компонентів психологічної готовності		офіцерів	Заняття з елементами тренінгових вправ для військовослужбовців (мінімальний час на вправу)		військовій службі за контрактом
	компонент готовності	психологічні характеристики особистості		строкової службі	військовій службі за контрактом	
Інформаційнозбагачене середовище; відсутність регламентації поведінки; позитивна творча атмосфера; заборона негативного опинювання; навчання креативним способам мислення; демонстрація результатів відомих і досвідчених фахівців; встановлення соціальних контактів з метою набуття позитивного досвіду; мотиваційне оточення особистості	«Здатність до вольового зусилля»	Рішучість, сміливість, воля	Заняття 1 Вступ, самопрезентація. «Внутрішнє вираження»; «Самопрезентація»; «Сон про майбутнє»; «Спільне малювання карти майбутнього»; «Карта майбутнього»; Оцінка стану / експрес-діагностика	Заняття 1 Вступ, самопрезентація. «Кулька у повітрі»; «Розуміння цілей»; «Пори року моєї душі»; «Гірська вершина»; «Людина»; «Пошук найкращої альтернативи». Оцінка стану / експрес-діагностика	Заняття 1 Вступ, самопрезентація. «Очі в очі»; «Дві шеренги»; «Прислушки»; «Болото»; «Хороше у поганому». Оцінка стану / експрес-діагностика (40 хв.)	
	«Військова товариськість»	Довіра, толерантність, товариськість	Заняття 2 «Коло і трикутник»; «Дюжина»; «Піднімитися зі стільця»; «Руки по одному»; «Дві шеренги»; «Сова».	Заняття 2 «Доведи за мене справу до кінця!»; «Скажи ні»; «Складні ситуації»; «Валіза» (40); «Свечка».	Заняття 2 «Утримати рівновагу»; «Відчуття часу»; «Свідомий контроль»; «Берлінська стіна»; «Багажниця»; «Ледячі вісьмки».	
	«Професійна ідентичність»	Патриотичність, завоювання професійної гідності	Заняття 3 «Коло і трикутник»; «Дюжина»; «Піднімитися зі стільця»; «Руки по одному»; «Дві шеренги»; «Сова».	Заняття 3 «Мій досвід і моменти професійної діяльності»; «Премія»; «Я пишаюся»; «Самопрезентація»; «Митинця»; «Дерево професійного зростання»; «П'ять кроків»; «Поговоримо про день вчорашній».	Заняття 3 «Коло і трикутник»; «Дюжина»; «Піднімитися зі стільця»; «Лабіринт»; «Руки по одному»; «Сова».	
	«Вирядка (самовкладання)»	Організованість, дисциплінованість, об'єднаність	Заняття 4 Рольова гра «Самодопомога при тривозі» Вправи: «Поза кучера на дровах»; «Людина»; «Я пишаюся»; «Мішень»; Анкетування «Ефективність тренінгу».	Заняття 4 Рольова гра «Самодопомога при тривозі»; Вправи: «Привіт, індивідуальності!»; «Берлінська стіна»; «Власти зі стільця»; «Я так боюся...»; «Що зупиняє мене?»; «Упевненість в собі»; «Самооцінка»; «Мішень»; Анкетування «Ефективність тренінгу».	Заняття 4 Рольова гра «Самодопомога при тривозі» Вправи: «Поза кучера на дровах»; «Людина»; «Відомий»; «Сенс життя»; «Мішень»; Анкетування «Ефективність тренінгу».	

5.2 Програма соціально-психологічного тренінгу “Формування психологічної готовності до ризику військовослужбовця Національної гвардії України”

Заняття з елементами тренінгових вправ для офіцерського складу

Мета: удосконалення здатності проявляти сміливість (розумна обережність), спонтанність, діяти за ситуацією, відповідальності та відвертості в стосунках із підлеглими.

Заняття 1

Мета заняття: усвідомлення динаміки (вікового та професійного розвитку) мотиваційної сфери.

Оцінка стану. Учасники тренінгу за допомогою карток Люшера і словесних висловлювань описують свій стан до тренінгу. Учасників також просять висловитися про свої очікування від цього тренінгового дня.

Вправа 1 “Внутрішнє виправдання”

Інструкція. Учасникам пропонується низка завдань.

Пройтися, як ходить:

- дитина двох років;
- дуже стара людина;
- п’яний чоловік;
- упевнена у собі людина;
- закохана людина;
- артистка балету.

Сидіти на стільці, як:

- касир на робочому місці;
- наречений на весіллі;
- наїзник на коні;
- вагітна жінка;
- стомлена людина;
- підсудний і т.ін.

Посміхнутися, як:

- для обкладинки журналу;
- після великого виграшу в лотерею;
- щоб дати надію товаришу, підтримати його.

Учасникам необхідно запропонувати цілу серію таких вправ.

Вправа оцінюється позитивно за виразність міміки і пластики, цікаві знахідки, відповідність стимулові, рухливості переключення нервових процесів. Ця вправа виявляє характер творчого уявлення, стимулює розвиток креативності й фантазії, здатність до емоційного (імпульсивного) сприйняття, імпровізації, спостережливості, розвитку почуття гумору тощо. Особливо потрібно звернути увагу на те, що якісне виконання завдання можливе лише у разі усвідомлення того, що відчуває “заданий герой”, його переживання, цінності, досвід тощо (у випадку певної ідентифікації з ним).

Вправа 2 “Самопрезентація”

Інструкція. Учасникам пропонується провести самопрезентацію себе як професіонала. Для цього кожному потрібно уявити якомога повніше психологічний портрет людини, з якою буде проходити спілкування. Самопрезентація буде проводитися за такою схемою.

Учасники готують завдання. Після 10 хвилин починається самопрезентація й обговорення в групі.

Всі члени групи включаються в обговорення запитань, які ставить керівник: які прийоми використовувалися вами під час створення портрета партнера по спілкуванню? Чому саме ці техніки були обрані для спілкування? Ураховували ви особливості вашого темпераменту, характеру для розроблення моделі спілкування? Наскільки відрізняється ваша модель від звичного для вас способу поведінки?

Вправа 3 “Сон про майбутнє”

Мета. Усвідомити свої глибоко приховані бажання. За допомогою спрямованого уявлення учасники можуть інтуїтивно прояснити для себе свої цілі, очікування й бажання (можемо подумки повертатися в минуле або, навпаки, заглядати у майбутнє).

Інструкція. Сядьте зручніше і заплющте очі. Кілька разів удихайте глибше і з кожним видихом нехай вас залишають всі турботи, думки, усе накопичене напруження.

Тепер уявіть собі годинник – будь-який годинник із циферблатом і трьома стрілками: годинною, хвилинною та секундною. Тримайте їх перед своїм внутрішнім поглядом і нехай вони показують який-небудь час. Спостерігайте за тим, як годинник починає йти уперед. Уявляйте собі у всіх деталях, як рухається секундна стрілка, що у цей час відбувається з хвилинною, як переміщається годинна. Дивіться на них уважно і спостерігайте за усіма трьома стрілками одночасно (30 секунд).

Далі уявіть собі, що годинник поступово починає згасати, ви засинаєте. Ви знаходитесь саме там, де вам буває легко заснути. Сон переносить вас у бажане майбутнє.

В цьому сні з’являються різні образи: одні з них видно цілком виразно, інші лише ледь намічені. Дехто із вас почує звуки, шарудіння, слова ... Уважно подивіться, яку картину майбутнього надало вам ваше несвідоме. Зв’яжіть виниклі образи із вашими усвідомленими бажаннями.

Якщо цей сон про майбутнє раптом розтане або перерветься, то ви можете повернутися до картинки із годинником і знову поспостерігати за стрілками. Це дозволить вам знову зосередитися. За ці кілька хвилин ви зможете пережити ті важливі події, на які сподіваєтеся в майбутньому (3–5 хвилин).

А тепер повертайтеся назад. Не кваплячись, розплющте очі, випряміться, потягніться.

Обговорення. Опишіть свій сон про майбутнє. В цьому разі ви можете доповнити його новими деталями, які прийдуть вам у голову.

Вправа 4 “Спільне малювання карти майбутнього”

Ця вправа є логічним продовженням попередньої, але вимагає від учасників унесення коригувань та узгодження своїх цілей із цілями своїх товаришів по службі. По суті, спільне малювання-планування – це модель поведінки у суспільстві, оскільки досягнення своїх цілей людиною відбувається не у вакуумі.

Обговорення

- Наскільки цілі учасників збігаються?
- Наскільки важко скоригувати свої цілі й ураховувати під час їх планування цілі інших людей?
- Наскільки необхідним і можливим є тимчасове об’єднання для досягнення цілей?
- Чи є дружба ресурсом для подолання складних життєвих ситуацій?
- Наскільки ефективним є використання маніпуляцій людьми, який зворотний ефект може мати “використання” людей?

Вправа 5 “Карта майбутнього”

Мета: усвідомлення свої цілі, створення наочної картини свого майбутнього.

Метафоричне вираження цілей у вигляді пунктів на карті, а шляхів їх досягнення – у вигляді вулиць й доріг допомагає учасникам створити в уяві наочну картину свого майбутнього. Після створення такої карти кожен зможе співвіднести цілі між собою й зрозуміти, наскільки вони поєднуються одна з одною, які перешкоди зустрічаються на шляху до них, які нові можливості відкриваються.

Інструкція. Накресліть карту свого майбутнього. Ваші глобальні цілі позначте як пункти місцевості, в яких ви хотіли б опинитися. Позначте також проміжні великі й маленькі цілі на шляху до них. Придумайте і напишіть назви для “пунктів-цілей”, до яких ви прагнете у своєму особистому і професійному житті. Намалюйте також вулиці й дороги, якими ви будете йти. Як ви будете досягати своїх цілей? Найкоротшим або обхідним шляхом? Які перешкоди вам треба подолати? На яку допомогу ви можете розраховувати? Які місцевості вам доведеться перетнути на своєму шляху: квітучі й родючі краї, пустелі, глухі та занедбані місця? Чи будете ви прокладати дороги і стежки на самоті або з ким-небудь? У вас є 40 хвилин.

Обговорення. Де знаходяться найважливіші цілі? Наскільки вони поєднуються одна із одною? Де на вас підстерігає небезпека? Звідки ви будете набирати сили для того, щоб досягти бажаного? Які почуття викликає у вас ця картина?

Рефлексія.

Під час обговорення звертати увагу на те, що цінність мети може змінюватися залежно від зміни обставин, розвитку наших особистостей, вони не є тим, що дається раз і назавжди, і треба уміти коригувати свої цілі. Варто звертати увагу на роль спільних дій у досягненні поставлених цілей, на роль життєвого плану, підводити до усвідомлення ресурсності дружби і планів на

майбутнє для подолання життєвих труднощів, відчаю, а можливо, й суїцидальних думок.

Спрямуйте увагу учасників на те, що розвиток неможливий без криз. Криза означає, що існуючий порядок руйнується, а новий, можливо, більш досконалий, займає своє місце. У період між старим і новим порядком виникають тимчасова дезінтегрованість й переживання, біль. Але це є природний процес, тому що життя – це школа, а кризові ситуації – найбільш важливі уроки. Тому прийняття криз, є найпрактичнішим способом бути вільним і у важкій ситуації.

Оцінка стану (експрес-діагностика)

Після першого дня тренінгу учасники оцінюють свій стан за допомогою карток Люшера і словесних висловлювань. Учасників по колу просять описати свої враження від проведеного тренінгового заняття, а також оцінити, наскільки вони відповідали очікуванням.

Домашнє завдання

Плануйте на найближчий тиждень й кожен день цього тижня, дотримуючись закону примусової ефективності, який говорить про те, що на все часу ніколи не вистачає, але його завжди достатньо для найважливішого. Тому варто зібратися й змусити себе зробити у першу чергу те, що принесе найбільшу вигоду і результат.

Усі справи можна поділити на 4 групи: термінові й важливі; важливі, але не термінові; термінові, але не важливі; не термінові й не важливі.

Першорядні завдання – це справи термінові й важливі. Спроба відкласти такі справи на потім створить вам непотрібні проблеми – за них самому і негайно.

Далі йдуть справи важливі, але не термінові. Такі завдання можна відкласти, проте, вони можуть здійснити сильний вплив у довгостроковій перспективі. Не термінові й важливі справи мають тенденцію ставати терміновими і важливими, якщо їх постійно відкладати. Для того, щоб такого не сталося, заздалегідь передбачте для них часовий резерв.

Термінові, але не важливі завдання мало позначаються на вашому успіху. Заняття терміновими, але не важливими справами не дає результату і може сильно позначитися на вашій ефективності. Такі справи забирають більшу частину вашого тимчасового резерву. Це саме ті завдання, які по можливості потрібно передоручати або зменшувати їх кількість.

Логічно припустити, що не термінові й не важливі справи не мають ніякого значення в принципі й не несуть ніяких наслідків у разі їх невиконання. Такі справи можна сміливо викреслювати з вашого списку.

Заняття 2

Мета заняття: вміння інтуїтивно розуміти наміри інших членів групи та координувати із ними свої дії, взяття на себе відповідальності за дії членів команди, проявляти спонтанність й діяти за ситуацією.

Вправа 1 “Коло і трикутник”

Мета: удосконалення вміння контролювати свої дії.

Інструкція. Беремо у кожену руку по олівцю й починаємо малювати лівою рукою коло, а правою – трикутник. Початок і кінець малювання для правої й лівої руки є одночасним. Під час малювання олівці не можна відривати від паперу. Потрібно, щоб коло було круглим, а трикутник з трьома кутами. Процедуру повторюйте до досягнення позитивного результату. Потім міняємо руки: права малює коло, ліва – трикутник.

Вправа 2 “Дюжина”

Мета: тренування навичок упевненої поведінки у ситуаціях, коли необхідно оперативно реагувати на зміни.

Інструкція. Учасники групи сидять по колу. Ведучий указує на когось з них та називає число від 2 до 12. Той, на кого указав ведучий, демонструє на пальцях це число. Той, хто справа від нього, демонструє число на одиницю менше, слідуєчий – йще менше і далі поки отримають “0”. Хто затримається або зробить помилку виходить з гри.

Вправа 3 “Піднімання зі стільців”

Мета: тренування рішучості, вміння інтуїтивно розуміти наміри інших членів групи та координувати із ними свої дії.

Інструкція. Учасники групи сидять по колу. Ведучий “викидає” на руках якусь кількість пальців. Серед учасників мають одночасно піднятися стільки, скільки пальців продемонстрував ведучий. (Раніше домовлятися щодо способів виконання вправи не можна).

Обговорення. Хто чим керувався коли йому вставати, а коли сидіти на місці?

Вправа 4 “Рухи по одному”

Мета: тренування вміння брати на себе відповідальність в ситуаціях, коли помилка створює ризик програшу команди.

Інструкція. Учасникам пропонують довільно розміститися в приміщенні, після чого вони за командою ведучого починають послідовно переміщатися в довільному напрямі, дотримуватися таких правил.

У кожен момент часу може переміщатися тільки один учасник. Якщо почали рух двоє або більше учасників одночасно, вправа вважається невиконаною й починається спочатку. Будь-який учасник може знаходитися в русі не більше 5 секунд підряд, потім має зупинитися. Одна людина може рухатися й кілька разів за раунд, але не підряд. Моменти, коли ніхто не переміщається, теж можуть бути не більше 5 секунд. Якщо за цей проміжок часу ніхто не починає рухатися, це вважається програшем і вправа починається спочатку.

Учасникам слід пропрацювати, не порушуючи цих правил, мінімум 2 хвилини. Перемовлятися в процесі виконання вправи не можна.

Вправа 5 “Дві шеренги”

Мета: розвиток спритності, впевненості в своїй реакції на швидко змінливі обставини.

Обладнання: м'яч.

Інструкція. Учасники діляться на дві команди, які шикуються в шеренги навпроти один одного на відстані 6–7 метрів (для учасників із хорошою фізичною підготовленістю – до 10 метрів), інтервал між сусідами 50–60 см.

Ведучий від кожної з команд стає в протилежну шеренгу. Той ведучий, якій команді дісталось право першого ходу (це визначається жеребкуванням), кидає м'яч будь-якому члену своєї команди, що стоїть в протилежній шерензі.

Якщо учасник ловить м'яч, то він переходить разом із ним у протилежну шеренгу, кидає його іншому члену своєї команди і т. д. Якщо ж м'яч падає на підлогу або ловиться гравцем із іншої команди, право кидання переходить до неї.

Завдання – всією командою перешикуватися в протилежну шеренгу.

Під час кидання й ловіння м'яча гравці не мають права залишати своє місце у шерензі.

Вправа 6 “Сова”

Мета: тренування вміння діяти відповідно до мінливої ситуації.

Інструкція. Один із учасників – ведучий – зображає “сову”, яка у денний час охороняє свою здобич. Але будучи птахом нічним, на яскравому сонячному світлі вона нічого не бачить (очі ведучого закриті або зав'язані) й тому не може літати (заборонено сходити зі свого місця). “Здобич”, яку зображають 10–15 зім'ятих аркушів паперу, лежить біля ніг ведучого. Решта учасників розташовуються навколо, зображаючи зграю “денних птахів”, і за сигналом ведучого намагаються вкрати у “сови” її “здобич”. Той, кого зловила “сова”, вибуває з гри. За одну спробу дозволяється потягти тільки один шматок “видобутку”. Перемагає та нагороджується аплодисментами той учасник, який здобуде найбільше таких шматків.

Обговорення. Чим ще, окрім спритності, потрібно володіти, щоб бути успішним у грі? Хто, з точки зору учасників, виявився самим результативним гравцем у кожній із команд?

Рефлексія. Учасників по колу просять описати свої враження від проведеного тренінгового заняття, а також оцінити, наскільки вони відповідали очікуванням. Необхідно обговорити враження від усього пройденого дня тренінгу, оцінити, наскільки він відповідав очікуванням, наскільки був корисним і як набуті знання можна використовувати у подальшій професійній діяльності.

Домашнє завдання

Продовжуйте планувати на кожен день цього тижня. Варто зібратися й змусити себе зробити у першу чергу те, що принесе найбільшу користь й результат.

Одним із важливих для планування правил є правило “З'їж жабу вранці”. Що значить “з'їсти жабу”?

Стара притча говорить: якщо насамперед із ранку ви повинні з'їсти живу жабу, втіхою може бути те, що це найгірше, що може трапитися з вами за весь день. Жаба – це найнеприємніша і важлива справа, яку слід зробити сьогодні.

Відкладаючи її, ви створюєте непотрібне емоційне напруження й викликаєте небажані наслідки. Потрібно діяти без зайвих роздумів і зволікань – просто взяти і зробити. Це дасть вам заряд бадьорості на цілий день.

Заняття 3

Мета заняття: розвиток вольового зусилля, здатності переводу розробленого плану дій в реальні дії, тренування рішучості, вміння брати на себе відповідальність навіть в разі недоліку інформації

Вправа 1 “Свідомий контроль”

Мета: вироблення навички свідомого контролю над виконанням рухової вправи.

Інструкція. Ведучий пропонує сісти учасникам зручніше, передпліччя правої руки покласти на стегно і повернути розкритою долонею до себе. Усі закривають очі й починають якомога повільніше стискувати пальці правої руки в кулак. Вся увага має бути зосереджена на вправі, яка виконується, й триває від 1 до 5 хвилин.

Після її проведення учасники діляться враженнями щодо вправи.

Вправа 2 “Утримати рівновагу”

Мета: удосконалення впевненості в своїх діях, розвиток рівноваги.

Інструкція. Про те, як людина утримує рівновагу тіла за малої площі опори, можна судити, наскільки вона внутрішньо урівноважена, упевнена у собі й самостійна у ситуаціях, коли немає на що (або ні на кого) опертися. Вправа спрямована на виявлення та розвиток рівноваги. Рухайтеся повільно, плавно, без ривків і зупинок, немов “перетікаючи” з однієї пози в іншу.

Станьте вільно. Зосередьтеся на своїх внутрішніх відчуттях і відчуйте у тілі свою внутрішню опору, центр ваги (на рівні пупка); відчуйте себе, як птахом, що літає над землею й спирається розгорнутими крилами на повітряний потік.

Після цього підніміть зігнуту в коліні праву ногу (стегно паралельно підлозі), заплющте очі й відчуйте, як вона спирається на землю. Розплющте очі й повторіть те ж з лівою ногою.

Вправу можна ускладнити, якщо під час її виконання стати навшпиньки.

Обговорення. Поміркуйте, чому із заплющеними очима вас починає “відводити” з опори? На якій нозі стояти було легше: на правій чи лівій? (Лівий бік тіла – соціальні відносини, правий – особисті стосунки із близькими людьми).

Вправа 3 “Відчуття часу”

Мета: розвиток швидкості прийняття рішень в складних ситуаціях.

Інструкція. Всі учасники групи шикуються в лінію у вільному порядку. Ряд учасників – це уявний масив скелі. На ширину долоні від носків взуття учасників відзначається умовна “гірська стежка”. По черзі учасникам необхідно пройти по “гірській стежці”. Але “скеля” може змінюватися: учасники, які складають “скелю”, можуть імітувати складні ділянки, змінюючи положення свого тіла або комбінуючи різні фігури, що ускладнює прохід по стежці.

Вправа 4 “Вантажник”

Мета: розвиток сили волі.

Інструкція. Учасникам пропонується встати, витягнути руки догори, стиснути кулаки, набрати дихання й, піднявшись на носки, напружити усе тіло так, ніби утримуєш важкий тягар, який потрібно закинути у кузов машини.

Після цього разом із видихом необхідно повністю послабити м’язи і, щоб не впасти, сісти на стілець, відкинувшись на спинку. Потім знову, набираючи дихання, відновити необхідну міру м’язової напруги, щоб не впасти із стільця, а сидіти у вільній позі, з нормально піднятою головою й прямою спиною, відірвавши її від спинки стільця.

За сигналом учасники підскакують зі стільця й знову піднімають уявний вантаж, повторюючи увесь цикл рухів. Ритм вправи має бути чітко узгоджений із ритмом дихання.

Обговорення. Учасники діляться враженнями, думками щодо виконання вправи.

Вправа 5 “Багатоніжка”

Мета: розвиток відповідальності в командних діях.

Інструкція. Учасники діляться на 2–3 команди, стають в колони. Кожен із них згинає ліву ногу, береться двома руками за зігнуту ногу учасника, що стоїть попереду (в області гомілковостопного суглоба). За командою ведучого колони у такому вигляді починають рухатися, між ними організовується змагання на швидкість переміщення.

Примітка: ноги одна до одної можна зав’язати мотузкою.

Обговорення: учасники обмінюються своїми враженнями від гри і міркуваннями щодо того, хто зробив найбільший внесок у перемогу.

Вправа 6 “Ледачі вісімки”

Мета: розвиток сили волі.

Обладнання: два олівці, аркуш паперу.

Інструкція. Візьміть в обидві руки по олівцю й намалюйте одночасно кожною рукою вісімку/знак нескінченності. Потім накресліть вісімки у повітрі одночасно обома руками.

Обговорення. Учасників по колу просять описати свої враження від проведеного тренінгового заняття, а також оцінити, наскільки вони відповідали очікуванням.

Підбиття підсумків. Що лежить в основі того, що сподобалося (не сподобалось) сьогодні на тренінгу? Що може бути критерієм результативності тренінгового заняття?

Рефлексія. Учасників по колу просять описати свої враження від проведеного тренінгового заняття, а також оцінити, наскільки вони відповідали очікуванням. Необхідно обговорити враження від усього пройденого дня тренінгу, оцінити, наскільки він відповідав очікуванням, на скільки був корисним і як набуті знання можна використовувати у подальшій професійній діяльності.

Заняття 4

Мета: допомогти собі та іншим справлятися з переживаннями (відчуттям тривоги), показати неповторність кожної особистості, необхідність дотримання правил у разі взаємодії людей у суспільстві, поваги прав інших.

Самодопомога під час тривоги

Коли людина відчуває страх, вона боїться чогось конкретного (поранення, каліцтва, утратити товаришів під час бою та ін.), а переживаючи відчуття тривоги, людина не знає, що саме є джерелом цього відчуття. Тому стан тривоги важче, ніж стан страху.

1. Перетвори тривогу на страх. Постарайся зрозуміти, що саме тебе турбує. Іноді цього буває достатньо, щоб напруга знизилася, а переживання стали не такими болісними.

2. Найболісніше переживання під час тривоги – це неможливість розслабитися. Напружені м'язи, у голові крутяться одні й ті ж самі думки, тому корисно буває зробити декілька активних рухів, фізичних вправ, щоб зняти напругу.

3. Складні розумові операції теж допомагають знизити рівень тривоги. Спробуй рахувати: наприклад, по черзі в думці віднімати від 100 то 6, то 7, перемножувати двозначні числа, порахувати, на яке число припадав другий понеділок минулого місяця.

Можна згадувати або складати вірші, придумувати рифми тощо.

4. Зроби вправу “Поза кучера на дрожках”. Це допоможе тобі заспокоїтися, ефективно зняти фізичну і психічну напругу, що має величезне значення для профілактики перевтоми, неврозів і психосоматичних захворювань, джерелом яких є стрес. Відновлення сил в аутогенному стані (в разі регулярного виконання цієї вправи) йде набагато швидше, ніж під час сну або простого відпочинку.

Ця поза для аутогенного тренування застосовується найчастіше тому, що в ній можна займатися практично всюди, де є стілець, табурет, ящик відповідної висоти та ін.

Критерій придатності підручних засобів для занять в позі “кучера на дрожках” – розташування сидіння й стегон того, хто займається паралельно підлозі.

Перед заняттям слід ослабити поясний ремінь, розстебнути верхній гудзик сорочки, зняти годинник, окуляри.

Вправа 1 “Поза кучера на дрожках”

Мета: знімає боязнь занять в присутності інших людей не тільки у тих, хто демонструє позу, але і в тих, хто це спостерігає.

Інструкція. Для того, щоб прийняти “позу кучера на дрожках”, необхідно:

- сісти на край сидіння так, щоб край стільця припадав на складки сідниць;
- широко розставити ноги, щоб розслабити м'язи, які зводять стегна;
- гомілки поставити перпендикулярно підлозі (якщо після цього залишається напруга у гомілках, посуньте стопи уперед на 3–4 сантиметри до зникнення напруги);

- голову опустити уперед, щоб вона висіла на зв'язках, і згорбити спину;
- погойдуючись назад-вперед, переконатися, що поза стійка за рахунок рівноваги між опущеною головою й згорбленою спиною;
- покласти передпліччя на стегна так, щоб кисті м'яко огинали стегна і не торкалися одна одної; спиратися передпліччями на стегна не треба, оскільки поза стійка і без цього;
- закрити очі, дихати спокійно, як уві сні, роблячи вдих і видих через ніс.

Спочатку поза здається незручною, але у міру її освоєння виявляються її достоїнства: невибагливість й універсальність; опущена голова робить невидимим обличчя, що важливо багатьом тим, хто займається.

(Поширені помилки: сідають не на край стільця, а на все сидіння, що приводить до затікання ніг, недостатньо горблять спину і не до кінця опускають голову, надмірно нахилиються вперед, що приводить до болів у шії, спираються передпліччями на стегна).

Вправа 2 “Людина”

Мета: показати неповторність кожної особистості, необхідність дотримання правил під час взаємодії людей у суспільстві, поваги прав інших.

Необхідне оснащення: аркуші кольорового паперу формату А4, авторучки відповідно до кількості учасників.

Інструкція. Кожний учасник отримує аркуш кольорового паперу А4. Необхідно скласти аркуш вертикально навпіл, а потім без ножиць, тільки руками, “вирізати” силует людини. Кожний учасник пише на паперовому силуеті людини свою мрію, захоплення, книгу, улюблену страву та місце відпочинку.

На слідуючому етапі учасники підводяться зі своїх місць й, підходячи один до одного, мають знайти і записати на відповідних частинах паперового силуету людини імена тих учасників, із ким у них збігаються ті чи інші позиції.

Після виконання завдання учасники повертаються на свої місця й ведучий проводить обговорення. В кого із вас збігалися всі позиції? В кого збіглася одна позиція? В кого збіглося декілька позицій? Чи є учасники, в яких не збіглася жодна із позицій? Про що говорять відмінності?

Ведучий коротко коментує: “Наші відмінності свідчать про те, що всі ми різні, підкреслюють нашу індивідуальність”.

Ведучий пропонує учасникам розмістити паперовий силует людини на великому аркуші паперу.

Обговорення. Що нагадує вам ця картина? (клас, суспільство, в якому ми живемо). Що допомагає нам, не зважаючи на наші відмінності, жити в злагоді?

Вправа 3 “Я пишаюся”

Мета: розвинути почуття власної значущості, розвинути рефлексію.

Інструкція

1. Перерахуйте п'ять моментів свого життя, якими ви пишаєтесь.
2. Оберіть в своєму списку одне досягнення, яким ви пишаєтесь найбільше.

3. Встаньте і промовте, звертаючись до усіх: “Я не хочу хвалитися, але...” і доповніть фразу словами про своє досягнення.

4. Невербально продемонструйте свою гордість.

5. Тричі повторіть вербально і невербально про те, чим ви пишаєтесь.

Обговорення. Що ви відчували, коли ділилися своїми досягненнями? Як вам здається, в момент вашого виступу інші переживали те ж саме, що і ви? Що викликало переживання? Чи важко було виконати завдання?

Вправа 4 “Мішень”

Мета: підбиття підсумку тренігової групи за весь період; здійснити кількісний та якісний аналіз важливих складових тренінгових вправ.

Керівник. Не зважаючи на те, що у кінці тренінгового дня підбивається підсумки групової роботи, які дозволяють слідкувати за усіма процесами, що відбуваються в групі, обов’язковою процедурою завершення багатоденного тренінгу має бути підбиття підсумків і оцінки отриманих результатів, як усією групою, так і кожним її членом.

Цей процес має кульмінаційний характер, якщо супроводжується глибокою рефлексією всієї групової роботи, емоційністю, вдячністю всім учасникам, які досягнули таких результатів, і гіркотою розлучення.

На цьому етапі роботи тренінгу не тільки підбиваються підсумки у цілому, а також намічаються шляхи подальшої роботи над собою кожним членом групи.

Тут учасники висловлюють своє ставлення до тренінгу як активного методу розвитку психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

Запропоновані вправи у блоці підсумків, як і у всіх попередніх блоках, дозволяють керівникові тренінгу обирати з “меню” ту вправу, яку він вважає доцільною в конкретній ситуації й на певному етапі ТОЗ.

Як стверджують представники НЛП, чим більше вибір, тим людина вільніша у своїх діях і вчинках.

Інструкція. Шановні учасники, у кінці заняття я прошу залишити відмітку у вигляді крапки на мішені в шести секторах. Місце відмітки залежить від вашої роботи за шістьма критеріями:

- діяльність керівника;
- зміст занять;
- діяльність учасника (самооцінка);
- психологічний клімат у групі;
- особистісне зростання пов’язано із: емоційною сферою (переживаннями, почуттями тощо), пізнавальною сферою (знаннями, навичками, уміннями), поведінковою (діями, вчинками, ставленнями);
- значення для професійної діяльності.

Підбиття підсумків

Будь ласка, прокоментуйте ваші оцінки. Висловіть свої думки і почуття щодо тренінгу. Ваші зауваження й побажання. Ваші найяскравіші враження, пов’язані з тренінгом.

Анкетування “Підсумок роботи групи”

Наш тренінг “психологічна готовність до ризику” підійшов до фінішу. Ми з вами упродовж усієї спільної роботи виконали багато дій тощо. Вам довелося не тільки заглиблюватися у власні аспекти життя, але й проникати у внутрішній світ ваших колег по тренінгу. Адже колективна думка про кожного учасника тренінгу сприяла психологічній корекції самосприйняття, формуванню адекватної самооцінки.

Вами проведена велика внутрішня робота щодо самосприйняття, самоаналізу, самопізнання, самооцінки, саморозвитку, які спонукали вас до найскладнішої роботи – психологічної готовності до ризику в екстремальних умовах.

На закінчення кожному із вас бажаю: мужності – змінити те, що можна змінити в собі; смирення – прийняти те, що змінити у собі неможливо; розуму – щоб відрізнити одне від іншого.

Ця мудрість має стати для вас керівництвом до дій під час проходження служби у Національній гвардії України.

Шановні учасники тренінгу!

Просимо Вас відповісти на запитання анкети. Ваша думка про цей тренінг є дуже важливою для нас. Ваші оцінки допоможуть зробити нашу спільну роботу більш ефективною. Всі ваші думки будуть враховані під час складання програми подальшого навчання.

№ пор.	Запитання	Шкала оцінки
1	Наскільки важливою для Вас була тема тренінгу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Чи дізналися Ви щось нове для себе?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Чи зможете Ви застосовувати набуті знання на практиці?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Оцініть насиченість програми новою інформацією	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Наскільки послідовно та логічно було викладено матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
6	Оцініть обсяг викладеного матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
7	Наскільки комфортно Ви себе почували під час викладення матеріалу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
8	Наскільки складно Вам було сприймати матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
9	Оцініть темп викладення матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10	Наскільки Ви задоволені роботою тренера?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Заняття з елементами тренінгових вправ для військовослужбовців строкової служби

Мета: розвиток усвідомлення в собі здатності залучати зовнішні ресурси для виконання поставлених службових завдань, навчитися формулювати позитивні й реалістичні цілі та повідомляти про них у відкритій формі. Складання перспективного життєвого плану із урахуванням обставин і цілей соціального оточення.

Заняття 1

Мета: навчання гнучкому плануванню як важливому моменту досягнення цілей у складних життєвих обставинах.

Оцінка стану. Учасники тренінгу за допомогою карток Люшера і словесних висловлювань описують свій стан до тренінгу. Учасників також просять висловитися про свої очікування від цього тренінгового дня.

Вправа 1 “Кулька у повітрі”

Мета: усвідомлення того, чи вдається нам чути інших людей, спонукання бути уважним до товаришів.

Інструкція. Учасники об’єднуються в команди по 3–4 чоловіки і стають в коло, тримаючись за руки. Кожна команда отримує по 5 надутих гумових кульок. Необхідно утримати їх у повітрі протягом 5 хвилин, не відпускаючи рук. У цьому разі не можна просто покласти їх на що-небудь або затиснути між тілами, вони повинні постійно саме літати у повітрі. Кульки, що впали на підлогу, підіймати не можна. Перемагає команда, яка зможе утримати більше кульок.

Із закінченням вправи обговорюється: які якості необхідно проявляти учасникам, щоб успішно виконувати такі завдання?

Вправа 2 “Розуміння цілей”

Інструкція. Сядьте, візьміть 4 аркуші паперу, олівець чи ручку. Напишіть вгорі на першому аркуші: “Які мої цілі в житті?”. Витратьте 2 хвилини, щоб відповісти на це запитання. Пишіть все, що приходить вам у голову, яким би загальним, абстрактним або тривіальним написане не здавалося. Ви можете записати сюди особисті, сімейні, кар’єрні, соціальні, громадські чи духовні цілі. Надайте собі ще 2 хвилини, щоб переглянути весь список і зробити доповнення та виправлення. Відкладіть перший аркуш убік.

Візьміть другий аркуш і напишіть вгорі: “Як би я хотів провести наступні три роки?”. Витратьте 2 хвилини, щоб відповісти на це запитання, а потім – ще 2 хвилини на те, щоб переглянути список. Відповідь на це запитання має допомогти вам виявити ваші цілі більш чітко, ніж за першою спробою. Відкладіть убік і цей список.

Щоб побачити свої цілі з іншої точки зору, напишіть на третьому аркуші: “Якби я знав, що мені залишилося жити 6 місяців, починаючи від сьогоднішнього дня, як би я їх прожив?”. Це запитання потрібне для виявлення важливого для вас, але цьому ви досі навіть не приділяли уваги. Знову витратьте на відповіді 2 хвилини і ще 2 хвилини на те, щоб перевірити список і відкладіть аркуш убік.

На четвертому аркуші випишіть три цілі, які вважаєте найбільш важливими із усіх перерахованих. Порівняйте всі чотири списки.

Обговорення

– Чи є теми, які проходять червоною ниткою через усю різноманітність ваших бажань?

– Чи не належать всі ваші цілі до однієї категорії, наприклад, соціальної чи особистої?

– Чи з'являються якісь цілі у всіх трьох перших списках?

– Чи не відрізняються цілі, які ви вибрали як найважливіші, від інших перерахованих вами цілей?

Доцільно, щоб тренер почав із розповіді про свої власні цілі.

Хоча цей метод і не розкриває цілком не усвідомлені життєві цілі, він може допомогти вам зрозуміти співвідношення між вашими цілями і вашою повсякденною діяльністю. Варто повторювати цю вправу кожні 6 місяців, щоб побачити, які зміни відбулися за цей час.

Вправа 3 “Пори року моєї душі”

Інструкція. Не всі свої цілі ми ставимо усвідомлено. Іноді наші цілі формуються несвідомо і тільки після того, як ми щось зробимо, починаємо розуміти, чого ж нам хотілося насправді.

Ми можемо багато чого навчатися в природі. Зокрема, саме у природі спостерігаємо втішну сталість змін. Усі рослини і тварини проходять через цикл пір року. Зима дарує всім спокій, а комусь дає можливість померти. Навесні життя знову прокидається. Влітку воно досягає свого повного розквіту, дозрівають плоди. Осінь дозволяє зібрати урожай, а потім природа бере слідуєчий цикл становлення, зникнення й нового народження.

Якщо ми хочемо збирати урожай, то сталість зміни пір року має нас заспокоювати. Якщо ж ми прив'язуємося лише до мрій про цвітіння, то круговорот пір року буде нас засмучувати. Так само і в нашому власному житті ми можемо досягати зрілості й пожинати плоди лише у тому випадку, якщо зрозуміємо і приймемо для себе, що багато чого відбувається й змінюється, тим самим створюючи передумови виникнення нового.

Нехай ця думка стане вам відправною точкою для роздумів. Візьміть аркуш паперу і складіть список приблизно із п'яти пунктів – перелік того, що у вашому житті відмирає, стає слабкішим, утрачає свою значимість, відступає на другий план. Можливо, закінчуються й відходять в минуле дружба, робота, шлюб. Може змінюватися внутрішня позиція чи якийсь почуття, ваша життєва філософія чи політичні погляди. Зосередьтеся на тому, що змінюється, але у цьому разі не зникає зовсім.

Складіть ще один список (теж приблизно із п'яти пунктів) – перелік того, що знаходиться на самому початку, в стадії становлення, що поки ще не стало повноцінною частиною вашого життя. Це може бути те, що тільки з'являється, або те, що знову повертається, стає дедалі більш важливим і бажаним. Можливо це нова дружба або зароджується інтерес до кулінарії, або зростає бажання подорожувати. Намагайтеся писати якомога конкретніше, але укластися в 15 хвилин.

А тепер виберіть із другого списку той пункт, який вам особливо цікавий. Напишіть до нього невелике пояснення. Яка його передісторія, що саме зароджується? Що допомагає й що заважає його появі? Чи може це стати для вас важливою життєвою метою? Як ви можете на це налаштуватися? У вас є ще 15 хвилин на роздуми.

Обговорення. Які почуття викликають у вас ті явища, які втрачають свою значимість? Яким буде ваше життя, якщо те, що виникло, розвиватиметься далі?

Вправа 4 “Гірська вершина”

Мета: допомогти людині увійти в дисоційований стан, щоб побачити і усвідомити свої проблеми ніби з боку; підвищити упевненість в собі.

Інструкція. Уявіть, що ви стоїте біля підніжжя величезної гори, з усіх сторін від вас величезні гори – Памір, Тібет, Гімалаї, Карпати. Десь на вершині гори пливуть хмари. Як чудово вгорі! Вам хочеться бути там. Ви можете літати... В небі літає Орел над скелями... Мить – і ви самі стаєте Орлом. Розправивши свої крила, ви ловите потік повітря й літаєте... Ви бачите хмари, які пливуть під вами. Удалині на землі мініатюрні будинки, люди... Вам чути крик птахів, які пролітають повз вас. Оберіть собі зручну ділянку і спустіться туди. З недосяжної висоти подивіться на те, що залишилось там далеко біля підніжжя гори. Якими дріб’язковими, незначними бачите звідси ті проблеми, які вас хвилювали! Оцініть – чи варті вони зусиль й переживань ваших! Звідси, з висоти, вам легко побачити способи розв’язання проблем...

Знову злетіть й відчуйте прекрасне почуття польоту. Нехай воно надовго запам’ятається вам... А зараз знову станьте собою, тим, хто стоїть біля підніжжя гори... Помахайте рукою на прощання в небі Орлу, який летить, який зробив доступним для вас нове сприйняття світу... Подякуйте йому. Ви знову тут, у цій кімнаті. Ви знову повернулися сюди після своєї чудової подорожі...

Обговорення. Чи вдався вам політ? Які почуття під час польоту пережили? Чи змінилося ваше ставлення до власних проблем? Чи знаєте способи розв’язання власних проблем?

Вправа 5 “Людина”

Мета: показати неповторність кожної особистості, необхідність дотримання правил у разі взаємодії людей у суспільстві, поваги прав інших.

Необхідне оснащення: аркуші кольорового паперу формату А4, авторучки відповідно до кількості учасників.

Інструкція. Кожний учасник отримує аркуш кольорового паперу А4. Необхідно скласти аркуш вертикально навпіл, а потім без ножиць, тільки руками “вирізати” силует людини. Кожний учасник пише на паперовому силуеті людини свою мрію, захоплення, книгу, улюблену страву та місце відпочинку.

На слідуючому етапі учасники підводяться зі своїх місць й, підходячи один до одного, мають знайти і записати на відповідних частинах паперового силуету людини імена тих учасників, із ким у них збігаються ті чи інші позиції.

Після виконання завдання учасники повертаються на свої місця й ведучий проводить обговорення. В кого із вас збігалися всі позиції? У кого збіглася одна позиція? У кого збіглося декілька позицій? Чи є учасники, в яких не збіглася жодна із позицій? Про що говорять відмінності?

Ведучий коротко коментує: “Наші відмінності свідчать про те, що всі ми

різні, підкреслюють нашу індивідуальність”.

Ведучий пропонує учасникам розмістити паперовий силует людини на великому аркуші паперу.

Запитання для обговорення. Що нагадує вам ця картина? (Клас, суспільство, в якому ми живемо). Що допомагає нам, не зважаючи на наші відмінності, жити у злагоді? (Правила).

Вправа 6 “Пошук найкращої альтернативи”

Інструкція. Подумайте про подію, яка може трапитися в найближчому майбутньому та якої б ви не хотіли. Не варто думати про трагічні події, виберемо просто неприємні.

Розкажіть, будь ласка, про ваші побоювання групі й запропонуйте 4–5 найкращих альтернатив неприємним почуттям, які можуть бути пов’язані з цією подією.

Членів групи я попрошу допомагати один одному в пошуку найкращих альтернатив.

Обговорення. Що ви відчували, обдумуючи найкращі альтернативи?

Оцінка стану. Після тренінгу учасники оцінюють свій стан за допомогою карток Люшера і словесних висловлювань. Учасників по колу просять описати свої враження від проведеного тренінгового заняття, а також оцінити, наскільки вони відповідали очікуванням.

Рефлексія. Під час проведення вправ цього тренінгового дня необхідно продовжувати звертати увагу на неоднакову значимість цілей (їх ієрархічність), на наявність альтернативності в способах їх досягнення (різну цінність способів, схильність до макіавеллізму). В разі можливості звернути увагу на перспективність використання соціальної взаємодії як такого способу. Під час групового обговорення необхідно стимулювати усвідомлення використовуваних учасниками тренінгу способів пошуку альтернатив (погляд здаля, вихід із емоційно забарвленої ситуації тощо).

Домашнє завдання

Заведіть щоденник. Складіть план на рік, місяць, тиждень та напишіть окремо план на кожен день.

В цьому разі плани необхідно складати на різні проміжки часу: плани на робочий день, на тиждень, місяць, рік і т.д., аж до найбільш глобальних життєвих планів на багато десятиліть. Звичайно ж жодна людина не у змозі чітко дотримуватися раз і назавжди складеного плану на усе життя, однак це не означає безглуздість такого довгострокового планування. Швидше тут діє принцип зворотного зв’язку і постійних корегувань, що вносяться на основі результатів уже завершених дій, а також новонабутих досвіду та знань щодо планування дій на майбутнє.

В зв’язку із цим важливу роль відіграє побудова ієрархії цілей, знову ж таки, починаючи із невеликих, яких можна досягти протягом одного або кількох днів (наприклад, виконати конкретні завдання керівництва, завершити невеликий проект тощо), і закінчуючи найбільшими життєвими цілями. Для боротьби із прокрастинацією психологи пропонують поділити всі справи на

чотири категорії, залежно від того, важливі вони чи не важливі, а також термінові чи не термінові. До важливих, але не термінових справ відносять ті, які спрямовані на досягнення найбільш довготривалих результатів й які пов'язані з найглобальнішими життєвими цілями. Не зважаючи на те, що на цю хвилину вони можуть не становити великого інтересу, їх, однак, необхідно ураховувати під час планування та виконання більш менш значущих завдань, завжди ставлячи собі запитання: як те, що я роблю саме зараз, допоможе мені досягти певних цілей у житті? Бажано, щоб відповідь “ніяк” виникала якомога рідше.

Заняття 2

Мета: саморозвиток морально-вольових якостей, набуття практичного досвіду вольової саморегуляції, розвиток навичок постановки мети й здійснення вольових дій, рефлексія й розвиток вольових якостей, мобілізація волі для подолання складних ситуацій, уміння відмовити в необґрунтованому проханні.

Вправа 1 Самоаналіз: “Самоконтроль”

Мета: мотивація та складання плану розвитку волі.

Інструкція. Зараз ми будемо тренувати волю.

Спочатку потрібно мобілізувати свою енергію – розвинути сильне бажання стати вольовою людиною, потім скласти конкретний план розвитку волі й зробити необхідне, щоб його втілити.

Спочатку важливо зрозуміти мету, якої Ви хочете досягти, зміцнивши свою волю. Подумайте й запишіть: “Я хочу розвинути силу волі для того, щоб...”.

Подумайте про причини, які підштовхнули вас зміцнити свою волю.

Уявіть собі ті неприємності, що завдали Вам та Вашим близьким слабовілля, неорганізованість. Уявіть собі ті неприємності, що можуть через це відбутися. Напишіть список цих неприємностей. Відчуйте й напишіть почуття, що викликали у вас ці спогади (сором, невдоволення собою, прагнення уникнути подібної поведінки у майбутньому, бажання змінити себе тощо).

Уявіть собі переваги, що можуть принести Вам розвиток волі й ті блага, що Ви та Ваші близькі від цього отримують. Запишіть кожну із цих переваг.

Знову обдумайте свою мету розвитку волі, подумайте й уточніть її.

Ви маєте скласти план і визначити конкретні кроки для досягнення мети.

Складіть список негативних звичок, із якими будете боротися. Напишіть: “Я не буду...” (гніватися, лаятися, курити тощо).

Подумайте, які корисні звички Ви хочете виховати у собі. Напишіть: “Я буду...” (обмежувати себе в їжі, дотримувати режиму дня тощо).

Подумайте й напишіть проміжні етапи досягнення мети: “Щоб просуватися до своєї мети, я повинен регулярно робити...”.

Визначити терміни досягнення кінцевого результату й окремих етапів. Напишіть термін виконання кожного етапу й ведіть щоденний контроль виконання. Це дасть можливість стежити за власними успіхами й просуватися до мети.

Якщо Ви вирішили розвивати волю, не відкладайте це на завтра. Починайте щодня виконувати власний план. Стежте за тим, скільки витрачаєте грошей, проводите часу в Інтернеті або перед телевізором. Робіть те, що Ви запланували.

Проаналізуйте, як Ви використовуєте власний час, наскільки продуктивно пройшов день? Як можна більш раціонально використовувати час?

Вправа 2 “Доведи за мене справу до кінця!”

Мета: усвідомлення того, як важливо уміти доводити до кінця розпочату справу.

Інструкція. Сила волі проявляється в умінні завершити справу. Послідовно кожний розповість про справу, яку він не закінчив. Інші задають уточнюючі питання. Потім група має вирішити, як би вона завершила б цю справу. Ведучий має стежити за дискусією та спрямовувати її в правильне русло.

Вправа 3 “Скажи ні”

Мета: розвиток уміння відмовляти в необґрунтованих проханнях.

Інструкція. Мистецтво сказати “ні” на необґрунтоване прохання є важкою справою. Учасники діляться на пари. Один із членів пари розповідатиме партнеру про ситуацію, де важко було сказати: “Ні”. Це можуть бути ситуації, що виникають в навчальному закладі або вдома під час спілкування з людьми. Через 5 хвилин члени пари міняються ролями. Потім сідають в коло й проводиться обговорення. Під час рефлексії керівник звертає увагу на такі запитання: Які почуття виникали, коли Ви чули ситуацію? Що б Ви порадили своєму партнеру? Потім автори 1–2 ситуацій розігрують їх із урахуванням отриманих порад.

Вправа 4 Рольова гра “Складні ситуації”

Мета: мобілізація вольових ресурсів.

Інструкція. Учасникам пропонують складні ситуації, які вони програють декілька разів, щоб визначити способи їх більш ефективного розв’язання шляхом мобілізації власної волі. Дія може відбуватися в різних ситуаціях (у транспорті, магазині, на вулиці тощо).

Гра 1 “Важка розмова”. Учаснику необхідно розіграти важку розмову із людиною, з якою він має погані взаємини, а розв’язання проблеми для нього є важливим.

Гра 2 “Прохання”. Учаснику необхідно попросити що-небудь важливе у людини, яка не схильна задовольнити його прохання.

Гра 3 “Образа”. Учасник має висловити образу іншій людині, яка, вважає, що ця образа цілком заслужена.

Гра 4 “Невдоволення”. Учаснику потрібно висловити невдоволення людині, яка вважає, що зробила правильно.

Гра 5 “Подяка”. Учаснику потрібно щиро висловити вдячність ворогу, який допоміг у скрутній ситуації.

Після виконання вправи відбувається етап рефлексії власного стану у процесі спілкування в різних ситуаціях. В яких ситуаціях було легше спілкуватися? В яких було важко? Чому? Учасники висловлюють думки, почуття, які викликало у них це заняття.

Вправа 5 “Валіза”

Мета: налаштування групи на завершення занять; надати можливість висловити думку один про одного; дати “валізу” кожному учаснику групи.

Керівник. Настав час групі зібратися з думками і почуттями, які у вас визріли від заняття до заняття стосовно кожного учасника тренінгу. Потрібно виявити взаємну об’єктивність й зацікавленість в кожного учасника тренінгу, а не бути байдужим. Ваша щирість, відвертість, об’єктивність, активність будуть позитивно і з вдячністю сприйняті групою.

Інструкція. Один із членів групи виходить із кімнати, а решта починають те, що на думку групи, допоможе людині в особистісному та службовому зростанні, всі позитивні характеристики, які група особливо цінує в ньому. Але обов’язково вказується й те, що заважає людині, в чому її негативні риси проявляються й над чим їй необхідно активно попрацювати.

Обирається “секретар”, він ділить аркуш паперу вертикальною рискою навпіл, на одній стороні ставиться “+”, на іншій “-”. Для доброї “валізи” потрібно не менше 5–7 характеристик з того чи іншого боку. Потім входить член групи і йому вручається валіза.

Виходить слідує учасник і процедура повторюється.

Обговорення. В кого є питання щодо одержаної “валізи”? Які думки і почуття викликав зміст “валізи”? Що ви із “валізою” будете робити?

Вправа 6 “Свічка”

Мета: допомагає самостійно відпрацювати техніку глибокого психічного відпочинку; збагачує досвід самоспостереження; допомагає знайти своє рішення внутрішньо-суперечливої задачі, знайти свій засіб роботи із психікою.

Інструкція. Учасники сідають на стільці або у крісла так, щоб утворити коло. У центрі нього на підставці встановлюють свічку; її полум’я має знаходитись на рівні очей. Бажано, щоб у приміщенні була напівтемрява (яскраве освітлення робить полум’я невидимим, а повна темрява – занадто яскравим). Учасники зручно розташовуються й розслаблюються із закритими очима. За командою “Почали!” вони відкривають очі й починають пильно, але розслаблено розглядати свічку, цілком зосередившись на цьому. Час роботи – 1–5 хв.

Звичайно учасники самостійно і швидко знаходять свої засоби ненапруженого спостереження свічки. Якщо ж напруження очей зберігається навіть після багатократних пояснень ведучого, то учаснику варто відмовитися від виконання цієї вправи. Можливою заміною буде зосереджене уявлення свічки із закритими очима.

У міру зростання зосередженої заспокоєності рухи очей стають дедалі плавнішими, м’якшими, майже непомітними. Першою ознакою засинання буде така зміна координації сприйняття й рухів, у разі якого зображення свічки

починає “пливти”, роблячи повільні дрейфи у різних напрямках. Наростання сонливості може виражатись у важкості повік непереборному бажанні закрити очі. Якщо не піддатися в цей момент спокусі, але водночас не занадто енергійно “висмикувати” себе у звичайне пильнування, то виникає своєрідний і дуже приємний стан. Завдання стає легким і простим: дивитись на свічку не важко, очі без усяких зусиль нерухомості зупиняються на ній, сторонні думки зникають. Бачення свічки стає надзвичайно чітким, яскравим, живим. Досягається якась особлива ясність свідомості.

Не зважаючи на те, що більшість учасників групи досить швидко досягає описаних переживань, ведучий не має форсувати події, заздалегідь описуючи можливі варіанти досвіду. Неспішний аналіз усіх описів є більш корисним, ніж нав’язування образів ведучого.

Під час обговорення особливу увагу варто звернути на те, що у разі правильного виконання вправи не має виникати ніяких неприємних відчуттів в очах. Різь, слізливість, напруження й печія – ознаки технічних помилок. Для їх усунення перед початком вправи пропонується гарненько розслабити м’язи очей, повік і чола. У цьому разі можна використовувати простий прийом: уявити себе, спокійно спостерігаючим за хмарами або кораблем на обрії. Ненапружена фіксація погляду на віддалених об’єктах розслаблює м’язи ока. Протягом усієї вправи необхідно підтримувати розслаблення. Повіки мають бути напівприкриті, погляд – “сонним”. Якщо ці умови виконані, вправа не викликає ніяких неприємних відчуттів.

Обговорення. Під час обговорення звертати увагу на те, що цінність мети може змінюватися залежно від зміни обставин, розвитку наших особистостей, вони не є тим, що дається раз і назавжди, і треба вміти коригувати свої цілі.

Рефлексія. Спрямуйте увагу учасників на те, що розвиток неможливий без криз. Криза означає, що існуючий порядок руйнується, а новий, можливо, більш досконалий, займає своє місце. У період між старим і новим порядком виникають тимчасова дезінтегрованість й переживання, біль. Але це є природний процес, тому що життя – це школа, а кризові ситуації – найбільш важливі уроки. Тому прийняття криз, є найпрактичнішим способом бути вільним і у важкій ситуації.

Заняття 3

Мета: розвинути почуття власної значущості, розвинути рефлексію.

Вправа 1 “Мій досвід і моменти професійної діяльності”

Ведучий. Пригадайте якусь подію з вашого власного професійного досвіду. Яка професійна ситуація запам’яталася, стала вирішальною?

Інструкція. Проаналізуйте нетипову подію з професійної діяльності, постарайтеся зрозуміти, чому подія трапилася, якою була ваша поведінка, чим вона була обумовлена, що на неї вплинуло, що було добре, чого не відбулося. Зробіть висновки про причини і можливі способи усунення зроблених раніше помилок, недоліків або способи досягнення ще більшого позитивного результату.

Вправа 2 “Премія”

Інструкція. Кожному учаснику необхідно уявити ситуацію, в якій його нагороджують досить значною премією за успіхи у роботі. Завдання полягає в тому, щоб визначитися, за що саме він може її отримати, які професійні якості заслуговують на увагу.

Після проведеного самоаналізу учасники діляться своїми думками та отримують зворотні зв'язки від колег.

Вправа 3 “Я пишаюся”

Інструкція

1. Перерахуйте п'ять моментів свого життя, якими ви пишаєтесь.
2. Оберіть в своєму списку одне досягнення, яким ви пишаєтесь найбільше.
3. Встаньте і промовте, звертаючись до усіх: “Я не хочу хвалитися, але...”, і доповніть фразу словами про своє досягнення.
4. Невербально продемонструйте свою гордість.
5. Тричі повторіть вербально і невербально про те, чим ви пишаєтесь.

Обговорення. Що ви відчували, коли ділилися своїми досягненнями? Як вам здається, в момент вашого виступу інші переживали те ж саме, що і ви? Що викликало переживання? Чи важко було виконати завдання?

Вправа 4 “Самопрезентація”

Інструкція. Учасникам пропонується провести самопрезентацію себе як професіонала. Для цього кожному потрібно уявити якомога повніше психологічний портрет людини, з якою буде проходити спілкування. Самопрезентація буде проводитися за такою схемою.

Учасники готують завдання. Після 10 хвилин починається самопрезентація й обговорення в групі.

Всі члени групи включаються в обговорення запитань, які ставить керівник. Які прийоми використовувалися вами під час створення портрета партнера по спілкуванню? Чому саме ці техніки були обрані для спілкування? Чи урахували ви особливості вашого темпераменту, характеру для розроблення моделі спілкування? Наскільки відрізняється ваша модель від звичного для вас способу поведінки?

Вправа 5 “Митниця”

Інструкція. 3–4 добровольці беруть на себе ролі “митників”. Їх завдання – виявити серед решти учасників шляхом опитування й спостереження тих, хто транспортує заборонений “предмет”. Ці предмети (можна взяти, наприклад, сірникові коробки) даються деяким учасникам так, аби “митники” не бачили, хто саме їх отримав. Після цього кожен учасник по черзі підходить до “митниці”, де йому можуть поставити будь-які питання для виявлення того, чи має він заборонений предмет (обшук не проводиться, “контрабандисти” виявляються лише шляхом опитування). Коли усі учасники пройдуть, “митники” радяться й вирішують – хто, на їх думку, є “контрабандистом”. Після цього учасники, в яких насправді були заборонені предмети, демонструють їх, що дозволяє оцінити точність припущень “митників”.

Всі члени групи включаються в обговорення запитань, які ставить керівник: спираючись на те, що “митники” робили припущення щодо того у кого є заборонений предмет, а у кого – ні? Якщо були помилки, то чим вони викликані? В чому різниця між тими, кому успішно удалося пронести заборонений предмет і тими, кому не вдалося? Якщо хтось виявився “безневинною жертвою” (забороненого предмета не було, проте “митники” запідозрили його наявність), то якими особливостями поведінки це було викликано, наскільки для цієї людини характерна позиція “безневинної жертви” в інших життєвих ситуаціях та як її можна уникнути?

Вправа 6 “Дерево професійного зростання”

Ведучий. Шановні військовослужбовці, зараз ми з вами проведемо діагностування, яке дасть змогу виявити ваші професійні здібності.

Ваше завдання оформити це дерево професійного зростання так: на червоних листочках ви записуєте питання, якими ви ще не володієте, на жовтих – питання, над якими слід ще попрацювати, а на зелених – питання, якими ви володієте гарно і розміщуєте їх на своєму дереві.

Увага! Покажіть нам свої дерева. Зробіть невеличкий самоаналіз.

Ми можемо побачити наочно, що тільки-но починаючи свою діяльність військовослужбовці мають багато питань чи проблем, про що свідчить велика кількість червоних листочків на деревах. Вже отримавши, хоч і невеликий, досвід роботи, військовослужбовці вирішують свої незрозумілі питання, проблеми – про це свідчить вже більша кількість зелених листочків. Отже зріст майстерності очевидний. Усе це обговорюється.

Таке діагностування дає змогу не лише розгорнути роботу із метою знань тих чи інших проблем, а й підтримати творчі задуми військовослужбовців, вчасно надати допомогу тим, хто її потребує.

Вправа 7 “П’ять кроків”

Інструкція. Керівник пропонує групі вибрати будь-яку цікаву професійну мету. Групі пропонується визначити уявну людину, яка має досягти цю мету. Учасники мають назвати її головні характеристики за такими позиціями: стать, вік (бажано аби ця людина була однолітком гравців), успішність в навчанні, матеріальне становище, соціальний статус батьків і близьких людей.

Кожен учасник на окремому аркуші має виділити головні п’ять елементів (п’ять кроків), які забезпечили б досягнення обраної мети. Усі запропоновані варіанти обговорюються в групі.

Далі всі розподіляються на мікрогрупи по 3–4 учасника. Кожна мікрогрупа формулює одну життєво важливу мету, виробляє п’ятикроковий план з досягнення цієї мети і презентує її для всієї групи. Інші учасники можуть задавати уточнюючі питання. Можлива невелика дискусія.

Після цього група, працюючи у цих же мікрогрупах, складає перелік особистісних і професійних якостей, необхідних людині для того, щоб виконати усі пункти плану з досягнення поставленої мети.

Під час загального підведення підсумків гри можна подивитися, наскільки співпадають варіанти, запропоновані різними мікрогрупами (нерідко

збіг виявляється суттєвим).

Вправа 8 “Поговоримо про день вчорашній”

Мета: здійснити шеренг минулого заняття; внести корективи у слідуюче заняття.

Інструкція. Група сідає колом і всі, хто бажає, по черзі висловлюють свої враження про це заняття. Що сподобалося? Що ні? Що допомагало у роботі над собою? Що так і не вийшло? У чому причини? Які претензії є до членів групи, до ведучого? Чи усе зрозуміло у правилах, за якими працює група? Можливо, є пропозиції щодо їх зміни і доповнення? Що хотілося б зробити сьогодні по-іншому?

Робота організовується в режимі великого кола або у мікрогрупах по 7–8 чоловік. В обговоренні беруть участь тільки ті, хто бажає.

Керівник інформує учасників групи про результати анкетування (див. анкета “Підсумок роботи групи за сьогодні”).

Підбиття підсумків. Що лежить в основі того, що сподобалося (не сподобалось) сьогодні на тренінгу? Що може бути критерієм результативності тренінгового заняття?

Заняття 4

Мета заняття: формування здатності опиратися стресу, викликаному непередбачуваністю подій, витривалості (яка передбачає наявність розвинених вольових та інтелектуальних рис), усвідомлення (рефлексія, самооцінка) у себе потенціалу, який надає витривалості, дозволяє наважитися на діяльність в складних, непередбачуваних умовах.

Заняття присвячене роботі над розкриттям кожним учасником своїх сильних сторін. У цьому разі варто мати на увазі, що робота над собою – це не лише аналіз помилок і подолання слабкостей, негативних якостей і звичок, але й аналіз тих якостей, які допомагають долати перешкоди, досягати позитивних результатів, перемагати самого себе на шляху самоудосконалення. В кожній людини є сильні сторони (ресурси), які допомагають в різних ситуаціях, але багато хто просто не звик думати про себе у позитивному ключі, частіше звертаючи увагу на свої недоліки.

Завдання цього заняття – провести “інвентаризацію” саме сильних сторін особистості кожного учасника, повірити у власні сили (ресурси).

Вправа 1 “Привіт, індивідуальносте!”

Мета: зняти напруження; сприяти розвитку інтересу до членів групи; розвивати вміння входження в контакт; мотивувати учасників до спільної роботи; допомогти активно включитися в продуктивну роботу.

Інструкція. Учасники сідають великим колом і по черзі вітають один одного, обов’язково підкреслюючи індивідуальність партнера. У цьому разі вони можуть звертатися безпосередньо до усіх відразу або до конкретної людини, наприклад, до партнера, що сидить праворуч.

Під час цієї психологічної розминки учасники мають налаштуватися на довірливий стиль спілкування, допомогти один одному включитися в продуктивну роботу, продемонструвати своє добре і шанобливе ставлення до

усіх членів групи.

Під час виконання цієї вправи потрібно звертати особливу увагу на те, якими словами кожен учасник вітає свого партнера, на його манеру встановлювати контакт.

Ведучий. Доцільно розібрати типові помилки, допущені учасниками, і самому продемонструвати найбільш продуктивні способи входження в контакт – вітання людини.

Обговорення. Всі члени групи включаються в обговорення запитань, які ставить керівник. Що нового ви дізналися про себе? Що легше було: вітати чи отримувати привітання? Кому легко удалося встановити контакт? Чи можна навички, отримані під час виконання вправи, перенести у реальне життя?

Вправа 2 “Берлінська стіна”

Кімната перегороджується посередині стільцями або мотузкою. Групі пропонується перейти на інший бік перешкоди. Якщо хоч одна людина не встигає або перешкоду зачіпають, то всі учасники повертаються назад. Ускладнений варіант – учасники долають перешкоду, взявшись за руки, не відпускаючи їх ні за яких умов.

Вправа 3 “Впасти зі стільця”

Інструкція. Для виконання цієї вправи потрібен міцний стілець, бажано з м’якою спинкою. Ведучий сідає на нього, починає розгойдуватися на задніх ніжках, відхиляється назад і... падає на спину. Добровольцям із числа учасників пропонується повторити цей нехитрий трюк. Потрібно дотримуватися всього двох правил, під час виконання яких ця вправа цілком безпечна:

- не відхиляти голову назад, а падати, нахиливши її вперед, притиснувши підборіддя до грудей;

- не виставляти назад долоні або лікті. краще за усе скласти руки хрест-навхрест на грудях.

У випадку, якщо хтось порушить ці правила, рекомендується підстелити на місце падіння мат, хоча у разі правильного виконання необхідності в цьому не має. Під час демонстрації вправи ведучим можна обмежитися газетою аби не забруднитися об підлогу.

Обговорення. Всі члени групи включаються в обговорення запитань, які ставить керівник. Як змінювався емоційний стан учасників у різні моменти: коли вони дивилися, як вправу виконують інші, самі сіли на стілець й почали готуватися впасти, вже впали, спостерігали після цього за іншими учасниками? Якщо хтось не став виконувати вправу, то чим це викликано – об’єктивними сумнівами у його безпеці чи емоцією страху? Наскільки часто люди відмовляються робити щось, керуючись страхом? В яких життєвих ситуаціях це виправдано, а в яких ні?

Вправа 4 “Я так боюся...”

Мета: вправа допомагає краще розібратися з емоційним компонентом невпевненості в собі й визначити рівень соціальних страхів, часто тісно пов’язаних із проблемами у відносинах.

Інструкція. Завдання учасників полягає в тому, щоб виявити в собі “зони страху” і знайти такі речі, яких вони бояться, хоча багато людей цього не боїться. Учасникам необхідно вибудувати стосовно себе фрази за таким шаблоном: “я боюся чогось, хоча цього не бояться”. Завдання кожного – знайти в собі мінімум 3 страхи.

Ведучий звертається до учасників: “Бувають речі, яких дійсно варто боятися, наприклад, оголених електричних проводів, диких хижих тварин, автомобілів на великій швидкості. Але бувають й страхи менш раціональні, наприклад, страх критики, страх успіху, страх поставити запитання викладачеві. Чи можемо ми серед названих страхів знайти абсолютно раціональні або абсолютно нераціональні?”.

Якщо група довго мовчить й не перебиває учасника, який би почав говорити, керівник починає з себе, відкрито повідомляючи про те, чого він особисто боїться. Керівник активно підкріплює висловлення кожного учасника невербально або фразами: “Так, дійсно, це буває страшно, цього варто побоюватися” і т.д. Керівник фіксує всі названі страхи, відзначаючи їх авторство.

Звичайне формулювання власних страхів не викликає в учасників особливих труднощів. Якщо виникають занадто великі паузи, то можна запропонувати учасникам самим називати того, хто буде говорити слідуючим або кидати йому іграшковий м’ячик, на якому написано “мій страх”.

Вправа 5 “Що зупиняє мене?”

Мета: усвідомлення перешкод на шляху до досягнення мети.

Інструкція. Процедура проведення: зобразіть “дерево” або модель з відгалуженнями, із ключовими питаннями у центрі й максимально можливою кількістю варіантів відповідей. Під час зображення такої моделі слід бути максимально конкретними. Якщо Вам вдасться сформулювати можливі перешкоди як специфічні проблеми, Ви краще усвідомите шляхи їх розв’язання.

Вправа 6 “Впевненість в собі. Самооцінка”

Мета: Визначити рівень впевненості в собі, самооцінку.

Інструкція. Продумайте запропоновані нижче твердження, вказавши на окремому аркуші (за чотирибальною шкалою) своє ставлення до них. Кожен бал означає таке: Я думаю про це: 4 бали – дуже часто; 3 бали – часто; 2 бали – іноді; 1 бал – рідко; 0 балів – ніколи.

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.
2. Я постійно відчуваю свою відповідальність в роботі.
3. Я турбуюся про своє майбутнє.
4. Багато хто мені заздрить.
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Я турбуюся за свій психічний стан.
7. Я боюся виглядати дурнем.
8. Зовнішній вигляд інших кращий, ніж мій.
9. Я боюся виступати із промовою перед незнайомими людьми.

10. Я часто роблю помилки.
11. Прикро, що я не вмю говорити гарно із людьми.
12. Я уникаю зачіпати почуття інших людей, навіть якщо мене образили.
13. Я вважаю за краще виконувати письмові роботи, ніж пройти через співбесіду.
14. Я соромлюся повертати товари, якщо виявляю на них дефект.
15. Моє життя даремне.
16. Багато хто неправильно думає про мене.
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене дуже багато чого.
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями.
20. Я легко бентежуся.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміють мене.
22. Я не відчуваю себе у безпеці.
23. В багатьох ситуаціях я хвилююся даремно.
24. Я відчуваю себе незручно, коли входжу в кімнату, де вже сидять люди.
25. Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною.
26. Я відчуваю себе скутим.
27. Я впевнений, що люди переживають життєві труднощі легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною має статися яка-небудь неприємність.
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Прикро, що я не дуже товариський.
31. Мені важко відмовити людині в її проханні (сказати “ні”).
32. Я не наважуюся призначати побачення й приймати запрошення на побачення через свою сором'язливість.

Результати. Якщо ви набрали від 0 до 25 балів, то це означає, що ви основному впевнені в своїх діях. Кількість від 26 до 45 балів означає середній рівень, а від 46 і вище – низький рівень самооцінки і невпевненість в собі (переживання щодо критичних зауважень в свою адресу, сумнів стосовно правильності своїх дій). Зверніть увагу на сферу життєдіяльності, в якій ви переживаєте невпевненості в собі.

Ведучий. Розвивай упевненість в собі.

Коли ми думаємо про те, де ми себе успішно проявили – це один із видів самоствердження, який додає впевненості в собі й дозволить нам себе добре почувати.

Але у повсякденному житті, особливо, коли потрібно виконати вчасно чергове завдання або розв'язати якусь проблему, ми про це забуваємо, стаємо неупевненими в собі.

Щоб здолати такі сумніви у своїх силах, ми потребуємо нагадування собі про те, що ми маємо і ми можемо зробити. Це піднімає нас у власних очах і допомагає нам знову відчути себе упевненіше, тому що ми думаємо: “Я вже робив це (схоже, або складніше) раніше. Я здатний зробити це. І я зроблю це тепер”.

Обговорення. Всі члени групи включаються в обговорення запитань, які

ставити керівник. Як ви прокоментуєте свої результати? Чи згодні з отриманими даними? Який висновок ви зробили?

Вправа 7 “Мішень”

Мета: підбиття підсумку тренігової групи за весь період; здійснити кількісний та якісний аналіз важливих складових тренінгових вправ.

Керівник. Не зважаючи на те, що у кінці тренінгового дня підбивають підсумки групової роботи, які дозволяють слідкувати за усіма процесами, що відбуваються в групі, обов’язковою процедурою завершення багатоденного тренінгу має бути підбиття підсумків і оцінки отриманих результатів, як усією групою, так і кожним її членом.

Цей процес має кульмінаційний характер, якщо супроводжується глибокою рефлексією всієї групової роботи, емоційністю, вдячністю всім учасникам, якими досягнуті такі результати, й гіркотою розлучення.

На цьому етапі роботи тренінгу не тільки підбиваються підсумки у цілому, а також намічаються шляхи подальшої роботи над собою кожним членом групи.

Тут учасники висловлюють своє ставлення до тренінгу як активного методу розвитку психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

Запропоновані вправи у блоці підсумків, як і у всіх попередніх блоках, дозволяють керівникові тренінгу обирати з “меню” ту вправу, яку він вважає доцільною в конкретній ситуації й на певному етапі ТОЗ.

Як стверджують представники НЛП, чим більше вибір, тим людина вільніша у своїх діях і вчинках.

Інструкція. Шановні учасники, в кінці заняття я прошу залишити відмітку у вигляді крапки на мішені в шести секторах. Місце вашої відмітки залежить від вашої роботи за шістьма критеріями:

- діяльність керівника;
- зміст занять;
- діяльність учасника (самооцінка);
- психологічний клімат у групі;
- особистісне зростання пов’язане із: емоційною сферою (переживаннями, почуттями тощо), пізнавальною сферою (знаннями, навичками, уміннями), поведінковою (діями, вчинками, ставленнями);
- значення для професійної діяльності.

Підбиття підсумків

Будь ласка, прокоментуйте ваші оцінки. Висловіть свої думки і почуття щодо тренінгу. Ваші зауваження й побажання. Ваші найяскравіші враження, пов’язані з тренінгом.

Наш тренінг “психологічна готовність до ризику” підійшов до фінішу. Ми з вами упродовж усієї спільної роботи виконали багато дій тощо. Вам довелося не тільки заглиблюватися у власні аспекти життя, але й проникати у внутрішній світ ваших колег по тренінгу. Адже колективна думка про кожного учасника тренінгу сприяла психологічній корекції самосприйняття, формуванню адекватної самооцінки.

Вами проведена велика внутрішня робота щодо самосприйняття, самоаналізу, самопізнання, самооцінки, саморозвитку, які спонукали вас до найскладнішої роботи – психологічної готовності до ризику в екстремальних умовах.

На закінчення кожному із вас бажаю: мужності – змінити те, що можна змінити в собі; смирення – прийняти те, що змінити в собі неможливо; розуму – щоб відрізнити одне від іншого.

Ця мудрість має стати для вас керівництвом до дій під час проходження служби у Національній гвардії України.

Анкета оцінювання ефективності тренінгу
Шановні учасники тренінгу!

Просимо Вас відповісти на запитання анкети. Ваша думка про цей тренінг є дуже важливою для нас. Ваші оцінки допоможуть зробити нашу спільну роботу більш ефективною. Всі ваші думки будуть враховані під час складання програми подальшого навчання.

№ пор.	Запитання	Шкала оцінки
1	Наскільки важливою для Вас була тема тренінгу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Чи дізналися Ви щось нове для себе?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Чи зможете Ви застосовувати набуті знання на практиці?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Оцініть насиченість програми новою інформацією	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Наскільки послідовно та логічно було викладено матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
6	Оцініть обсяг викладеного матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
7	Наскільки комфортно Ви себе почували під час викладення матеріалу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
8	Наскільки складно Вам було сприймати матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
9	Оцініть темп викладення матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10	Наскільки Ви задоволені роботою тренера?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Заняття з елементами тренінгових вправ для військовослужбовців
військової служби за контрактом

Мета: розвиток здатності проявляти тактичну гнучкість під час виконання наказу, виконавчої самостійності та досвідченої обережності, формування стосунків, побудованих на взаємоповазі, взаємодопомозі.

Оцінка стану. Учасники тренінгу за допомогою карток Люшера і словесних висловлювань описують свій стан до тренінгу. Учасників також просять висловитися про свої очікування від цього тренінгового дня.

Заняття 1

Мета заняття: навчитися брати на себе відповідальність за дії всієї команди, навчитися тактичної гнучкості під час виконання завдань в команді, слухати і довіряти товаришам, активізувати пошук нестандартних рішень, набуття досвіду з будь-якої ситуації, використання цього досвіду для коригування своїх планів.

Вправа 1 “Очі в очі”

Мета: формування в членів групи довіри один до одного і розвиток соціальної перцепції.

Ведучому. Вправа допоможе зламати деструктивні бар’єри у спілкуванні, краще пізнати себе й інших членів групи.

Інструкція. Група ділиться на дві частини, рівні за кількістю осіб. Необхідно утворити два кола (одне в одному), довільно розподілившись парами. Взятися за руки і мовчки дивитися в очі, вивчаючи один одного (1–2 хв), замислюючись й подумки відповідаючи собі на питання, хто переді мною, яка це людина, які почуття вона у мене викликає? За командою ведучого утворити нову пару, перемістившись колом на один крок. Вправа вважається виконаною, коли кожен із учасників попрацює один із одним.

Під час виконання вправи, зверніть увагу на те, кому було легко дивитися в очі, а кому важко.

Вправа 2 “Дві шеренги”

Мета: розвиток спритності, впевненості в своїй реакції на швидко мінливі обставини.

Інструкція. Учасники діляться на дві команди, які шикуються в шеренги навпроти один одного на відстані 6–7 метрів (для учасників із гарною фізичною підготовленістю – до 10 метрів), інтервал між сусідами 50–60 см.

Ведучий від кожної з команд стає в протилежну шеренгу. Той ведучий, чиею командою дісталось право першого ходу (це визначається жеребкуванням), кидає м’яч будь-якому члену своєї команди, що стоїть в протилежній шерензі.

Якщо учасник ловить м’яч, то він переходить разом із ним у протилежну шеренгу, кидає його іншому члену своєї команди і т.д. Якщо ж м’яч падає на підлогу або ловиться гравцем із іншої команди, право кидка переходить до неї.

Завдання – всією командою перешикуватися в протилежну шеренгу.

Під час кидків і ловіння м’яча гравці не мають права покидати своє місце.

Вправа 3 “Присідушки”

Мета: на кожному із етапів вправи учасники отримують різний досвід командної взаємодії.

Інструкція. Складається з трьох етапів. Перший етап виконується в парах, другий – у четвірках або п’ятірках, заключний – усією групою.

Інструкція до частини 1.

Знайдіть собі партнера. Станьте обличчям один до одного. Уважно слухайте інструкції. Завдання слідує: взявшись за руки, торкаючись носками ніг шкарпеток свого партнера, необхідно одночасно сісти і одночасно встати. Ще раз: взявшись за руки, торкаючись носками ніг шкарпеток свого партнера, одночасно сісти і одночасно встати.

Якщо деякі учасники не сідають на підлогу, а присідають навпочіпки, тренер може зробити таке:

– голосно повідомити усій групі, що “сісти” – означає сісти повністю, сідницею на землю;

– запитати в учасників, як вони розуміють слово “сісти” і в чому вони бачать різницю між “сісти” і “присісти”, і запропонувати прийти до загального розуміння і згоди;

– прийняти те, що відбувається й не втручатися й т.д.

Результат. Перша частина вправи (в парах) для більшості учасників виявляється вправою на уважність до правил і “на довіру”: для того, щоб встати самому, треба зробити так, щоб встав твій партнер.

Інструкція до частини 2.

Тепер об’єднайтеся в три групи: чотири і п’ять чоловік. Завдання таке ж: взявшись за руки, торкаючись носками ніг шкарпеток своїх сусідів справа і зліва, необхідно одночасно сісти і одночасно встати. Ще раз: взявшись за руки, торкаючись носками ніг шкарпеток своїх сусідів справа і зліва, одночасно сісти і одночасно встати.

Результат. Цей етап вправи є для учасників можливістю обмінятися досвідом. Учасники досить швидко домовляються й отримують результат.

Інструкція до частини 3.

Тепер все разом. Завдання: торкаючись носками ніг шкарпеток своїх сусідів справа і зліва, одночасно сісти і одночасно встати. Ще раз: торкаючись носками ніг шкарпеток своїх сусідів справа і зліва, одночасно сісти і одночасно встати.

Результат. Перше, що зазвичай роблять учасники – пробують скористатися готовим рішенням, отриманим у попередніх частинах: встають в коло, беруться за руки і сідають на “три-чотири”. Одні групи після першої пари спроб розуміють, що минулий досвід тут “не працює” й починають шукати нове рішення. Інші групи можуть витратити до півгодини роблячи одне і те ж з незначними варіаціями. Зазвичай у групі виділяються кілька людей, які починають керувати процесом (по черзі або одночасно). Способи прояву тих чи інших учасників, їх дії, стратегії й вибір можуть послужити відмінним приводом для обговорення після вправи.

Пошук нових рішень, зазвичай, ведеться за такими напрямками: по-іншому взятися за руки, по-іншому сідати і поміняти розташування.

В більшості випадків учасники беруться за руки. Звернути увагу учасників на те, що в останній інструкції немає завдання “взятися за руки”. Ця вправа є приводом для дискусії про стереотипи поведінки, можливостях команди, вміння слухати.

Вправа 4 “Болото”

Середній час проведення: від 10 хвилин до 1,5 години.

Мета: досвід командної взаємодії, відповідальність за свої дії, взаємодопомога один одному.

Матеріальна частина:

– чотири колоди діаметром 15–20 мм і довжиною 2,5 м розміщувати один навпроти одного, на відстані 3 м (у цілому – 12 м);

– дві жердини довжиною 3,5 м діаметром 50–70 мм;

– кілочки у кількості 20 шт. (для фіксації колоди до землі).

Інструкція. Ваш підрозділ прибув у пункт “А”, перед вами болотиста та замінована місцевість, але наші сапери добре попрацювали та визначили місця, які не заміновані – купини, колоди. Все решта заміновано.

Весь підрозділ має перейти у пункт “Б” тільки по жердинам чи купинам, колодам, без утрат. Виконуємо вправу в повній тиші.

Заборонено торкатись поверхні болота (землі). Кінці жердини можуть торкатись тільки купин, колод болота. Жердини можна переміщувати лише уперед. У випадку порушень правил команда повертається на вихідне положення в пункт “А”.

Рекомендації:

– уважно слухати і чути правила і принципово, самостійно, чесно контролювати їх виконання;

– оцінювати ризик власної поведінки, оцінювати ризик власної поведінки для команди і слідкувати за безпекою кожного учасника;

– сконцентрувати увагу на виконанні вправи;

– опиратись на членів своєї команди, якщо потрібно для виконання завдання, не дивлячись на стать, фізичну силу і стереотипи.

Обговорення. Висловіть свої думки щодо виконання вправи у командній роботі. Що саме виявилось важким під час виконання завдання?

Вправа 5 “Хороше у поганому”

Мета: з’ясування способів керування своїми емоціями.

Інструкція. Учасники діляться на групи й відповідають на запитання.

Як ми вчиняємо з усілякими неприємностями, які неминуче зустрічаються в нашому житті? Наші реакції можуть бути різними. Можна повністю сконцентруватися на помилках і невдачах, образливих словах, несправедливості й злості, які, безумовно, є в сучасному світі. Цей спосіб поводження з негативним дуже поширений. Більш того, деякі люди до такої міри концентруються на негативному, що самі починають створювати негатив навколо себе.

Але досвід переконує, що у будь-якій негативній події або явищі завжди є щось позитивне. Залишивши без уваги банальний “наполовину порожній – наполовину повний стакан”, сконцентруємося на простому прийомі, який не дозволяє псувати нам задоволення від минулих і майбутніх неприємностей.

Прийом полягає в тому, що у трагедії або в очікуваній неприємній події ми шукаємо позитивні моменти, образно уявляємо собі цей позитив і вживаємося в нього.

Ця вправа має кілька складових.

По-перше: згадавши про одну свою невдачу (байдуже, коли вона трапилася, – нещодавно або ж дуже давно). Необхідно спробувати розповісти про неї групі в оптимістичній манері.

Завдання учасників групи – після завершення розповіді зробити спробу скоригувати невдачу в бік більшого оптимізму.

Обговорення

– Що заважає нам міркувати в оптимістичному стилі?

– Які переваги й які недоліки має оптимізм?

По-друге: зіткнувшись з неприємними подіями або припускаючи, що вони можуть відбутися, треба подумати про те, що у цих подіях може бути хорошого, приємного, позитивного.

Згадавши про неприємну подію, що сталася з вами у минулому або яку можна очікувати у майбутньому, слід подумати, що у цій події може бути хорошого і розповісти про це. Члени групи мають допомагати один одному в пошуках позитиву.

Обговорення

– Чи існують ситуації, в яких неможливо знайти позитивне у небажаних подіях?

– Що заважає звертати увагу на позитивне?

Обговорення

Звертати увагу на те, що ситуація рідко коли буває однозначною, й зміна погляду на ситуації – це досить суттєвий ресурс.

Підбиття підсумків

Що лежить в основі того, що сподобалося (не сподобалось) на тренінгу? Що може бути критерієм результативності тренінгового заняття?

Заняття 2

Мета заняття: розвиток вольового зусилля, здатності переводу розробленого плану дій в реальні дії. Вольове зусилля, як компонент психологічної готовності до ризику співвідноситься зі станами й якостями, що забезпечують мобілізацію ресурсів необхідних для виконання задуманої дії.

Вправа 1 “Утримати рівновагу”

Мета: виявлення та розвиток рівноваги.

Інструкція. Про те, як людина утримує рівновагу тіла за малої площі опори, можна судити, наскільки вона внутрішньо урівноважена, упевнена у собі й самостійна у ситуаціях, коли немає на що (або ні на кого) опертися.

Рухайтеся повільно, плавно, без ривків і зупинок, немов “перетікаючи” з однієї пози в іншу.

Станьте вільно. Зосередьтеся на своїх внутрішніх відчуттях і відчуйте у тілі свою внутрішню опору, центр ваги (на рівні пупка); відчуйте себе, як птахом, що літає над землею й спирається розгорнутими крилами на повітряний потік.

Після цього підніміть зігнуту в коліні праву ногу (стегно паралельно підлозі), заплющте очі й відчуйте, як вона спирається на землю. Розплющте очі та повторіть те ж з лівою ногою.

Вправу можна ускладнити, якщо під час її виконання стати навшпиньки.

Поміркуйте, чому із заплющеними очима вас починає “відводити” із опори? На якій нозі стояти було легше: на правій чи лівій? (Лівий бік тіла – соціальні відносини, правий – особисті стосунки з близькими людьми).

Вправа 2 “Відчуття часу”

Мета: тренування швидкості прийняття рішень в складних ситуаціях.

Інструкція. Всі учасники групи шикуються в лінію у вільному порядку. Ряд учасників – це уявний масив скелі. На ширину долоні від носків взуття учасників відзначається умовна “гірська стежка”. По черзі учасникам необхідно пройти по “гірській стежці”. Але “скеля” може змінюватися: учасники, які складають “скелю”, можуть імітувати складні ділянки, змінюючи положення свого тіла або комбінуючи різні фігури, що ускладнює проходження по стежці.

Вправа 3 “Свідомий контроль”

Інструкція. Ведучий пропонує сісти учасникам зручніше, передпліччя правої руки покласти на стегно і повернути розкритою долонею до себе. Усі закривають очі й починають якомога повільніше стискувати пальці правої руки в кулак. Вся увага має бути зосереджена на вправі, яка виконується і триває від 1 до 5 хвилин.

Після її проведення учасники діляться враженнями щодо вироблення навички свідомого контролю над виконанням рухової вправи.

Вправа 4 “Берлінська стіна”

Інструкція. Кімната перегороджується посередині стільцями або мотузкою. Групі пропонується перейти на інший бік перешкоди. Якщо хоч одна людина не встигає або перешкоду зачіпають, то усі учасники повертаються назад. Ускладнений варіант – учасники долають перешкоду, взявшись за руки і не відпускаючи їх ні за яких умов.

Учасники діляться враженнями, думками щодо виконання вправи.

Вправа 5 “Багатоніжка”

Інструкція. Учасники діляться на 2–3 команди, стають в колони. Кожен із них згинає ліву ногу, береться двома руками за зігнуту ногу учасника, що стоїть попереду (в області гомілковостопного суглоба). За командою ведучого колони у такому вигляді починають рухатися, між ними організовується змагання на швидкість переміщення.

Із закінченням вправи учасники обмінюються своїми враженнями від гри і міркуваннями щодо того, хто зробив найбільший внесок у перемогу.

Вправа 6 “Ледачі вісімки”

Мета: розвиток сили волі.

Обладнання: два олівці, аркуш паперу.

Інструкція. Візьміть в обидві руки по олівцю й намалюйте одночасно кожною рукою вісімку/знак нескінченності. Потім накресліть вісімки у повітрі одночасно обома руками.

Підведення підсумків

Звернути увагу на те, які труднощі виникли під час виконання поставленого завдання. Акцентувати увагу на ролі гумору та оптимізму в подоланні життєвих проблем. По можливості дійти до думки про те, що людина із “хорошим” (“легким“) характером може більше розраховувати на допомогу оточення.

Заняття 3

Мета заняття: тренування рішучості, вміння брати на себе відповідальність навіть в разі недоліку інформації, вміння інтуїтивно розуміти наміри інших членів групи та координувати із ними свої дії, взяття на себе відповідальності за дії членів команди.

Вправа 1 “Коло і трикутник”

Інструкція. Беремо у кожну руку по олівцю й починаємо малювати лівою рукою коло, а правою – трикутник. Початок і кінець малювання для правої й лівої руки є одночасним. Під час малювання олівці не можна відривати від паперу. Потрібно, щоб коло було круглим, а трикутник із трьома кутами. Процедуру повторюйте до досягнення позитивного результату. Потім міняємо руки: права малює коло, ліва – трикутник.

Вправа 2 “Дюжина”

Мета: тренування навичок упевненої поведінки у ситуаціях, коли необхідно оперативно реагувати на зміни.

Інструкція. Учасники групи сидять кругом. Ведучий указує на когось з них та називає число від 2 до 12. Той, на кого указав ведучий, демонструє на пальцях це число. Той, хто справа от нього, демонструє число на одиницю менше, слідуєчий – іще менше і далі поки отримають “0”. Хто затримається або зробить помилку виходить з гри.

Обговорення: Які вміння розвиває ця вправа?

Вправа 3 “Піднімання зі стільців”

Мета: тренування рішучості, вміння інтуїтивно розуміти наміри інших членів групи та координувати із ними свої дії.

Інструкція. Учасники групи сидять кругом. Ведучий “викидає” на руках якусь кількість пальців. Серед учасників повинні одночасно піднятися стільки, скільки пальців продемонстрував ведучий. (Раніше домовлятися щодо способів виконання вправи не можна)

Обговорення. Хто чим керувався, коли йому вставати, а коли сидіти на місці?

Вправа 4 “Лабіринт”

Мета: Систематизувати і закріпити основні командні вміння: чути один одного, говорити тільки по суті, максимально зосереджуватися на результаті. Навчитися брати відповідальність за лідерство у команді, за кожне сказане слово. Зрозуміти цінність участі всіх членів команди у виконанні завдання, вміти приймати рішення, від якого залежить робота всієї команди.

Обладнання: мотузка діаметром 1–2 мм для позначення контурів лабіринту (липка стрічка або крейда), цвяхи (кілочки).

Інструкції. На землі (полу) лініями позначені контури лабіринту. В лабіринті є вхід і вихід – пункти А і Б відповідно. Обмеження за часом виконання; обмеження за кількістю спроб.

Завдання. Провести одного учасника через лабіринт.

Правила

Учасник, який проходить лабіринт, йде із закритими очима, у повному

мовчанні. Він не може наступати на контури лабіринту або переступати через них. Інші учасники, що знаходяться за межами лабіринту, керують його діями в такий спосіб: кожен учасник вимовляє тільки одне слово в порядку черговості, черговість залишається постійною. Вони не можуть торкатися учасника, що проходить лабіринт.

У разі порушення правил учасник виходить з лабіринту і вправа починається заново; учасник виходить з лабіринту і більше не має права ступити у лабіринт; учасник виходить з лабіринту і повністю вибуває з вправи до його закінчення.

Рекомендації:

- концентрувати увагу на цілі, на одному учаснику, не відволікатися під час виконання завдання й не створювати труднощів команді;
- слухати правила і самостійно чесно контролювати їх виконання;
- оцінювати важливість кожного сказаного слова;
- відчувати, що від твоєї поведінки залежить інша людина;
- повністю довіритися команді, не робити будь-яких дій самостійно;
- налаштуватися на спільну ефективну роботу;
- самостійно приймати рішення, від якого залежить проходження вправи;
- довіряти один одному у виконанні командного завдання.

Обговорення

Звернути увагу на те, які труднощі виникли під час виконання цієї вправи? Які відчуття визиває виконання вправи? Хто чим керувався?

Вправа 5 “Рухи по одному”

Мета: тренування вміння брати на себе відповідальність в ситуаціях, коли помилка створює ризик програшу команди.

Інструкція. Учасникам пропонують довільно розміститися в просторі, після чого вони за командою ведучого починають послідовно переміщатися в довільному напрямі, дотримуючись таких правил:

У кожен момент часу може переміщатися тільки один учасник. Якщо почали рух двоє або більше учасників одночасно, вправа вважається невиконаною й починається спочатку. Будь-який учасник може знаходитися в русі не більше 5 секунд підряд, потім повинен зупинитися. Одна людина може рухатися й кілька разів за раунд, але не підряд. Моменти, коли ніхто не переміщається, теж можуть бути не більше 5 секунд. Якщо за цей проміжок часу ніхто не починає рухатися, це вважається програшем і вправа починається спочатку.

Учасникам слід пропрацювати, не порушуючи цих правил, мінімум 2 хвилини. Перемовлятися в процесі виконання вправи не можна.

Вправа 6 “Сова”

Мета: тренування вміння діяти відповідно до мінливої ситуації.

Інструкція. Один із учасників – ведучий – зображає “сову”, яка у денний час охороняє свою здобич. Але, будучи птахом нічним, на яскравому сонячному світлі вона нічого не бачить (очі ведучого закриті або зав’язані) й

тому не може літати (заборонено сходити зі свого місця). “Здобич”, яку зображують 10–15 зім’ятих аркушів паперу, лежить біля ніг ведучого. Решта учасників розташовуються навколо, зображаючи зграю “денних птахів”, і за сигналом ведучого намагаються вкрати у “сови” її “здобич”. Той, кого зловила “сова”, вибуває з гри. За одну спробу дозволяється потягти тільки один шматок “видобутку”. Перемагає та нагороджується аплодисментами той учасник, який здобуде найбільше таких шматків.

Обговорення

Хто з точки зору учасників виявився самим результативним гравцем у кожній із команд? Чим ще, окрім спритності, потрібно володіти, щоб бути успішним у грі?

Підведення підсумків.

Звернути увагу на те, які труднощі виникли під час виконання поставлених завдань на сьогодні.

Заняття 4

Мета: допомогти себе та іншим справлятися з переживаннями (відчуттям тривоги), показати неповторність кожної особистості, необхідність дотримання правил під час взаємодії людей у суспільстві, поваги прав інших.

Самодопомога під час тривоги

Коли людина відчуває страх, вона боїться чогось конкретного (поранення, каліцтва, утратити товаришів під час бою та ін.), а переживаючи відчуття тривоги, людина не знає, що саме є джерелом цього відчуття. Тому стан тривоги важче, ніж стан страху.

1. Перетвори тривогу на страх. Постарайся зрозуміти, що саме тебе турбує. Іноді цього буває достатньо, щоб напруга знизилася, а переживання стали не такими болісними.

2. Найболісніше переживання під час тривоги – це неможливість розслабитися. Напружені м’язи, в голові крутяться одні й ті ж самі думки, тому корисно буває зробити декілька активних рухів, фізичних вправ, щоб зняти напругу.

3. Складні розумові операції теж допомагають знизити рівень тривоги. Спробуй рахувати: наприклад, по черзі в думці віднімати від 100 то 6, то 7, перемножувати двозначні числа, порахувати, на яке число припадав другий понеділок минулого місяця.

Можна згадувати або складати вірші, придумувати рифми тощо.

4. Зроби вправу “Поза кучера на джонках”. Це допоможе тобі заспокоїтися, ефективно зняти фізичну і психічну напругу, що має величезне значення для профілактики перевтоми, неврозів і психосоматичних захворювань, джерелом яких є стрес. Відновлення сил в аутогенному стані (в разі регулярного виконання цієї вправи) йде набагато швидше, ніж під час сну або простого відпочинку.

Ця поза для аутогенного тренування застосовується найчастіше тому, що у ній можна займатися практично всюди, де є стілець, табурет, ящик відповідної висоти та ін.

Критерій придатності підручних засобів для занять в позі “кучера на дрозках” – розташування сидіння й стегон того, хто займається паралельно підлозі. Перед заняттям слід ослабити поясний ремінь, розстебнути верхній гудзик сорочки, зняти годинник, окуляри.

Вправа 1 “Поза кучера на дрозках”

Мета: знімає боязнь занять в присутності інших людей не тільки у тих, хто демонструє позу, але і в тих, хто це спостерігає.

Інструкція. Для того, щоб прийняти “позу кучера на дрозках”, необхідно:

- сісти на край сидіння так, щоб край стільця припав на складки сидниць;
- широко розставити ноги, щоб розслабити м’язи, які зводять стегна;
- гомілки поставити перпендикулярно підлозі (якщо після цього залишається напруга у гомілках, посуньте стопи вперед на 3–4 сантиметри до зникнення напруги);

- голову опустити уперед, щоб вона висіла на зв’язках, і згорбити спину;

- погойдуючись назад-вперед, переконатися, що поза стійка за рахунок рівноваги між опущеною головою й згорбленою шиєю;

- покласти передпліччя на стегна так, щоб кисті м’яко огинали стегна і не торкалися одна одної; спиратися передпліччями на стегна не треба, оскільки поза стійка і без цього;

- закрити очі, дихати спокійно, як уві сні, роблячи вдих і видих через ніс.

Спочатку поза здається незручною, але у міру її освоєння виявляються її позитивні якості: невибагливість та універсальність; опущена голова робить невидимим обличчя, що важливо багатьом тим, хто займається.

(Поширені помилки: сідають не на край стільця, а на все сидіння, що приводить до затікання ніг, недостатньо горблять спину і не до кінця опускають голову, надмірно нахиляються вперед, що приводить до болів у шиї, спираються передпліччями на стегна).

Вправа 2 “Людина”

Мета: показати неповторність кожної особистості, необхідність дотримання правил під час взаємодії людей у суспільстві, поваги прав інших.

Необхідне оснащення: аркуші кольорового паперу формату А4, авторучки відповідно до кількості учасників.

Інструкція. Кожний учасник отримує аркуш кольорового паперу А4. Необхідно скласти аркуш вертикально навпіл, а потім без ножиць, тільки руками, “вирізати” силует людини. Кожний учасник пише на паперовому силуеті людини свою мрію, захоплення, книгу, улюблену страву та місце відпочинку.

На наступному етапі учасники підводяться зі своїх місць й, підходячи один до одного, мають знайти й записати на відповідних частинах паперового силуету людини імена тих учасників, із ким у них збігаються ті чи інші позиції.

Після виконання завдання, учасники повертаються на свої місця і ведучий проводить обговорення. В кого із вас збігалися всі позиції? У кого збіглася одна позиція? У кого збіглася декілька позицій? Чи є учасники, в яких не збіглася жодна із позицій? Про що говорять відмінності?

Ведучий коротко коментує: “Наші відмінності свідчать про те, що всі ми різні, підкреслюють нашу індивідуальність”.

Ведучий пропонує учасникам розмістити паперовий силует людини на великому аркуші паперу.

Обговорення. Що нагадує вам ця картина? (клас, суспільство, в якому ми живемо). Що допомагає нам, не зважаючи на наші відмінності, жити у злагоді?

Вправа 3 “Ведений”

Мета: вміння дослухатися один до одного, знаходити оригінальні способи спілкування.

Інструкція. Учасники діляться на 2–3 групи та вибирають “веденого”, який буде виконувати завдання. Кожна група отримує завдання довести свого “веденого” до указаної цілі без вербального спілкування.

В процесі обговорення виконання вправи, учасники групи пропонують різні форми спілкування (жести, міміка, хлопання долонями та ін.) вибирають дійсні та рекомендують до виконання своєму гравцю. Виграє група, яка виконала завдання першою.

Вправа 4 “Сенс життя”

Сядьте прямо і зробіть кілька глибоких вдихів і видихів. Заплющте очі й зосередьтеся.

Уявіть собі старовинну порожню віллу, яка зараз не заселена. Огляньте цю будівлю. Пройдіть всіма кімнатами, помилуйтеся старовинними меблями, світильниками, картинами і килимами.

Далі підніміться сходами на другий поверх, пройдіть через спальню. Зверніть увагу на фіолетову порт'єру, яка трохи прикриває широкі дерев'яні двері. Відсуньте порт'єру убік і відчиніть двері.

Тепер ви бачите інші сходи, які всі в павутинні. Очевидно ними дуже давно ніхто не користувався. Повільно підніміться сходами і відчиніть двері, які знаходяться нагорі.

Ви опинилися в старій бібліотеці, наповненій світлом, яке ллється з вікон і проникає крізь скляний дах. Спробуйте прочитати кілька назв книг. Раптом ви помічаєте, що у кутку кімнати сидить якийсь чоловік. Він каже спокійним, м'яким голосом: “Я чекав на тебе”. І звідкись із глибини душі до вас приходить відчуття, що ця людина володіє всіма знаннями світу і може відповісти на всі запитання.

Ви наважуєтесь поставити їй найважливіше запитання: “Навіщо я прийшов у цей світ?” І в тиші чекаєте, що вона вам відповість. Відповідь може прийти у словах, жестах, у переданих телепатично думках або образах. Ви можете задати цій людині будь-які важливі для вас запитання. А тепер подякуйте старому мудрецю й попрощайтеся з ним. Спустіться сходами вниз, знову пройдіть по всіх кімнатах. Покиньте цю віллу і повертайтеся назад. Ви відчуваєте себе оновленим після цієї зустрічі. Потягніться, випряміться й розплющте очі.

Обговорення

– Чи отримали ви відповідь на поставлене запитання?

– Чи готові ви поділитися цим із групою?

Оцінка стану. Після тренінгу учасники оцінюють свій стан за допомогою карток Люшера і словесних висловлювань. Учасників по колу просять описати свої враження від проведеного тренінгового заняття, а також оцінити, наскільки вони відповідали очікуванням.

Рефлексія. Під час обговорення вправ потрібно спрямувати бесіду на визначення здатності метафори знижувати напруження, розряджати обстановку м'яким гумором, робити це, не принижуючи власної гідності та гідності партнера (наприклад, про свої слабкості можна сказати так: “Я б'юся як метелик об стіну”). Крім того метафора може виявитися більш ефективною для пошуку засобів вирішення проблеми, ніж пряма вербалізація плану, оскільки: 1) метафора припускає безліч тлумачень й отже потенційно містить в собі альтернативи, новий кут погляду на проблему, стимулює творче (креативне) дивергентне мислення; 2) метафора дозволяє використати гумор, що зм'якшує неприємну гостроту ситуації; 3) метафора – це творчість, в якій власні несприятливі емоції перетворюються у важливий образний сигнал.

Вправа 5 “Мішень”

Мета: підбиття підсумку тренінгової групи за весь період; здійснити кількісний та якісний аналіз важливих складових тренінгових вправ.

Керівник. Не зважаючи на те, що у кінці тренінгового дня підбивають підсумки групової роботи, які дозволяють слідкувати за усіма процесами, що відбуваються в групі, обов'язковою процедурою завершення багатоденного тренінгу має бути підбиття підсумків і оцінки отриманих результатів, як усією групою, так і кожним її членом.

Цей процес має кульмінаційний характер, якщо супроводжується глибокою рефлексією всієї групової роботи, емоційністю, вдячністю всім учасникам, якими досягнуті такі результати, й гіркотою розлучення.

На цьому етапі роботи тренінгу не тільки підбиваються підсумки у цілому, а також намічаються шляхи подальшої роботи над собою кожним членом групи.

Тут учасники висловлюють своє ставлення до тренінгу як активного методу розвитку психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

Запропоновані вправи у блоці підсумків, як і у всіх попередніх блоках, дозволяють керівникові тренінгу обирати з “меню” ту вправу, яку він вважає доцільною в конкретній ситуації й на певному етапі ТОЗ.

Як стверджують представники НЛП, чим більше вибір, тим людина вільніша у своїх діях і вчинках.

Інструкція. Шановні учасники, у кінці заняття я прошу залишити відмітку у вигляді крапки на мішені в шести секторах. Місце вашої відмітки залежить від вашої роботи за шістьма критеріями:

- діяльність керівника;
- зміст занять;
- діяльність учасника (самооцінка);
- психологічний клімат у групі;

– особистісне зростання пов'язано з: емоційною сферою (переживання, почуттями тощо), пізнавальною сферою (знаннями, навичками, уміннями), поведінковою (діями, вчинками, ставленнями);

– значення для професійної діяльності.

Підбиття підсумків

Будь ласка, прокоментуйте ваші оцінки. Висловіть свої думки і почуття щодо тренінгу. Ваші зауваження й побажання. Ваші найяскравіші враження, пов'язані з тренінгом.

Наш тренінг “психологічна готовність до ризику” підійшов до фінішу. Ми з вами упродовж усієї спільної роботи виконали багато дій тощо. Вам довелося не тільки заглиблюватися у власні аспекти життя, але й проникати у внутрішній світ ваших колег по тренінгу. Адже колективна думка про кожного учасника тренінгу сприяла психологічній корекції самосприйняття, формуванню адекватної самооцінки.

Вами проведена велика внутрішня робота щодо самосприйняття, самоаналізу, самопізнання, самооцінки, саморозвитку, які спонукали вас до найскладнішої роботи – психологічної готовності до ризику в екстремальних умовах.

На закінчення кожному із вас бажаю: мужності – змінити те, що можна змінити в собі; смирення – прийняти те, що змінити в собі неможливо; розуму – щоб відрізнити одне від іншого.

Ця мудрість має стати для вас керівництвом до дій під час проходження служби у Національній гвардії України.

Анкета оцінювання ефективності тренінгу

Шановні учасники тренінгу!

Просимо Вас відповісти на запитання анкети. Ваша думка про цей тренінг є дуже важливою для нас. Ваші оцінки допоможуть зробити нашу спільну роботу більш ефективною.

Всі ваші думки будуть враховані під час складання програми подальшого навчання.

№ пор.	Запитання	Шкала оцінки
1	Наскільки важливою для Вас була тема тренінгу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Чи дізналися Ви щось нове для себе?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Чи зможете Ви застосовувати набуті знання на практиці?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Оцініть насиченість програми новою інформацією	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Наскільки послідовно та логічно було викладено матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
6	Оцініть обсяг викладеного матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
7	Наскільки комфортно Ви себе почували під час викладення матеріалу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
8	Наскільки складно Вам було сприймати матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
9	Оцініть темп викладення матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10	Наскільки Ви задоволені роботою тренера?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Таким чином розроблений тренінг “Формування психологічної готовності до ризику” має три традиційні етапи – визначення існуючих недоліків, формування й закріплення нових знань. Його ефективність обумовлюється урахуванням екстремального характеру службово-бойової діяльності військовослужбовців, правильною постановкою етапів реалізації тренінгової програми, відповідністю вправ цілям тренінгу.

Цей тренінг не лише суб’єктивно сприймається як важливий і серйозний, а й формує здатність до самодетермінації, дозволяє швидко виробляти та реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації, здатність приймати допомогу та довіряти товаришам, актуалізує цінності соціальної групи, зменшує залежність від обставин, активізує пошук сенсу життя тощо. Тренінг підвищує загальний показник психологічної готовності до ризику, посилює соціально-психологічну адаптивність поведінки, збільшує відчуття внутрішнього благополуччя у військовослужбовців.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного емпіричного вивчення теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо підвищення психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ до службово-бойової діяльності, яке полягає у: визначенні структури психологічної готовності до ризику військовослужбовців, вивченні динаміки психологічної готовності до ризику військовослужбовців; визначенні соціально-психологічних особливостей особистості, які впливають на психологічну готовність до ризику військовослужбовців; розробленні тренінгу із формування психологічної готовності до ризику військовослужбовців.

1. Психологічна готовність до ризику військовослужбовця представляє собою сукупність психологічних властивостей особистості, що визначає її здатність приймати рішення про дії та досягнення успіху під час виконання поставлених службово-бойових завдань в екстремальних умовах, мотивуючись інтеріоризованими цінностями суспільства та професійними нормами, використовуючи вольові якості, професійні знання, вміння та навички, які посилені взаємодопомогою між товаришами по службі, а також навички саморегуляції.

2. Моделювання психологічної готовності до ризику особистості військовослужбовця НГУ до службово-бойової діяльності дозволило визначити у структурі психологічної готовності до ризику чотири компоненти: здатність до вольового зусилля, військова товарицькість, професійна ідентичність, самовладання. Психологічна готовність до ризику, яка входить в структуру загальної готовності до діяльності, може розглядатися, як стан та психологічна властивість особистості, вона є об'єктом психодіагностики та цілеспрямованого формування.

3. Відповідно до рівня розвитку структурних компонентів можна говорити про чотири типи психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ:

– перший тип (74,86 %) має відповідно добре сформовані компоненти готовності до ризику, що дозволяє військовослужбовцю бути упевненим у своїй спроможності ефективно виконувати поставлені завдання в умовах небезпеки для життя за рахунок розвинених механізмів саморегуляції, здатності залучати зовнішні й внутрішні ресурси, консолідувати енергію в напрямку реалізації поставлених завдань та демонструвати високий рівень готовності до ризику;

– другий тип особистості, не маючи достатнього позитивного досвіду подолання стресових ситуацій, не завжди виявляється здатним подолати напруження та проявляти гнучкість, ефективність діяльності в разі змін умов виконання поставлених службово-бойових завдань. Недостатня впевненість в собі, схильність до мета-почуттів, роздратування не дозволяють йому ефективно використовувати наявні ресурси, які надає військова товарицькість та професійна ідентичність;

– третій тип особистості займає проміжне положення між першим і другим. Для нього характерним є освоєння здатності контролювати реакцію стресу за рахунок розвитку рефлексії. Крім того рефлексія є важливим механізмом формування професійної ідентичності. Проте на етапі свого формування рефлексія може привести до збільшення часу на прийняття рішення та до збільшення індивідуалізму, що негативно позначається на здатності ефективно діяти в умовах небезпеки для життя, відбивається в свідомості нестійким самостваленням, формуванням рис експресивності й радикалізму, що у цілому не дозволяє військовому колективу в повній мірі розраховувати на військовослужбовця в разі необхідності виконувати поставлені завдання в екстремальних умовах;

– четвертий тип особистості практично не здатний до ризику заради порятунку інших. Він характеризується низькою рефлексивністю, не в останню чергу через знижений інтелектуальний розвиток, і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової й смислової регуляції, низькою інтернальністю. Зосередженість на своїх потребах не дозволяє військовослужбовцю використовувати ресурси, які надає професійна ідентичність та військова товарицькість.

4. Для прогнозування психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ до СБД проведено регресійний аналіз, за результатами якого було визначено, що психологічна готовність до ризику військовослужбовця НГУ має в своїй основі три складові, дві з яких відображують зосередженість на виконанні поставленого завдання та високий рівень взаємодії, остання є специфічною ознакою військово-професійної діяльності військовослужбовців, а третя – здатність контролювати свій страх, хоча і є загальноприйнятною, але в своїй основі має специфічну для військовослужбовців мотивацію – мотивацію обов'язком.

5. Структурні компоненти психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ мають специфіку проявлення залежно від особливостей їх військово-професійного статусу та набуття професіоналізму.

Так, в офіцерів психологічна готовність до ризику тим вища, чим адекватнішим розв'язані такі протиріччя, що визначають їх професійне становлення: повний контроль над собою й ситуацією – здатність проявляти спонтанність, діяти за ситуацією (йти за ситуацією); взяття на себе повної відповідальності за підлеглих – делегування відповідальності підлеглим; а також відверті – формальні стосунки з підлеглими; “розумна обережність” – сміливість.

У військовослужбовців НГУ військової служби за контрактом до таких протиріч належать: точність виконання наказу – здатність проявляти тактичну гнучкість під час виконання наказу, а також довіра командирів – виконавча самостійність; висока довіра товаришам – суворість в міжособистісних стосунках; напруження – спокій, як особливості саморегуляції в разі прогнозування небезпеки вироблені на основі досвіду та обережність –

схильність до ризикованих дій, як особливості виконавчих дій, вироблених на основі досвіду.

У військовослужбовців НГУ строкової служби психологічна готовність до ризику багато у чому є похідною від особливостей їх соціалізації, а не професіоналізації, а також від того, як були розв'язані протиріччя, що визначають набуття статусу у військовому колективі: конформізм – здатність протиставити себе групі (нонконформізм); рефлексивність та чутливість до різних аспектів ситуації – самовпевненість; обережність – прагнення “показати” себе (використання ризикованих дій).

Залежність психологічної готовності до ризику від набуття професіоналізму є дійсним лише для фахівців ризиконебезпечних професій, зміст яких і передбачає дію в екстремальних ситуаціях.

6. Важливим моментом здійснення ефективного психологічного супроводження СБД військовослужбовців НГУ є визначення рівня психологічної готовності до ризику особистості. Для його здійснення розроблено психодіагностичну методику “Психологічна готовність до ризику військовослужбовців”, яка відповідає усім психометричним вимогам, і дозволяє визначати характеристики усіх чотирьох компонентів психологічної готовності до ризику особистості.

7. Сумарний показник за шкалами методики визначає психологічну готовність до ризику військовослужбовців, який відповідно до зазначених досліджень має три рівні: високий (упевнений у своїй спроможності ефективно виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки для життя за рахунок розвинених механізмів саморегуляції, здатності залучати зовнішні й внутрішні ресурси, консолідувати психологічні ресурси у напрямку реалізації поставлених завдань та демонструвати високий рівень готовності до ризику), середній (не завжди здатний долати напруження та проявляти гнучкість, ефективність діяльності в разі змін умов виконання поставлених службово-бойових завдань; недостатня впевненість в собі, схильність до мета-почуттів, роздратування не дозволяють йому ефективно використовувати наявні ресурси, які надає військова товарицькість та професійна ідентичність), низький (особистість характеризується низькою рефлексивністю, не в останню чергу через знижений інтелектуальний розвиток, і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової й смислової регуляції, низькою інтернальністю).

Використання розробленої методики для визначення психологічної готовності до ризику представників інших ризиконебезпечних професій можливо лише у модифікаціях методики, що урахують специфіку цих професій. У структурі психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ найбільшу специфічність мають такі компоненти, як військова товарицькість та професійна ідентичність.

8. Розроблений автоматизований психодіагностичний комплекс “Психологічна готовність до ризику” містить 11 психодіагностичних методик, які дозволяють створити детальну характеристику кожного із компонентів

психологічної готовності особистості до ризику та здійснити узагальнення за ними. Комплекс має ряд сервісних функцій, які дозволяють проводити групові обстеження, опрацьовувати отримані результати, зберігати їх, формувати індивідуальні й групові результати обстеження тощо.

9. Розроблений соціально-психологічний тренінг “Формування психологічної готовності до ризику військовослужбовця НГУ” має три традиційні етапи – визначення існуючих недоліків, формування й закріплення нових знань. Його ефективність обумовлюється урахуванням екстремального характеру службово-бойової діяльності військовослужбовців, правильною постановкою етапів реалізації тренінгової програми, відповідністю вправ цілям тренінгу. Цей тренінг не лише суб’єктивно сприймається як важливий і серйозний, а й формує здатність до самодетермінації, дозволяє швидко виробляти та реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації, здатність приймати допомогу та довіряти товаришам, актуалізує цінності соціальної групи, зменшує залежність від обставин, активізує пошук сенсу життя тощо. Тренінг підвищує загальний показник психологічної готовності до ризику, посилює соціально-психологічну адаптивність поведінки, збільшує відчуття внутрішнього благополуччя у військовослужбовців.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАНЬ

1. Луман, Н. Понятие риска: риск, неопределенность, случайность [Текст] / Н. Луман; [пер. А. Ф. Филиппова] // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – Вып. 5. – С. 135–160.
2. Luhmann, N. Risk: A Sociological Theory [Текст] / N. Luhmann. – Berlin – New York: Walter de Gruyter. – 1993. – 342 p.
3. Словарь русского языка: в 4-х т. [Текст] / АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. 3-е изд., стереотип. – Москва : Русский язык, 1985–1988. – Т. 3, П-Р. – 1987. – 752 с.
4. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [Текст] : изд. 4-е, доп. / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова – Москва : ИТИ Технологии, 2006. – 994 с.
5. Альгин, А. П. Риск и его роль в общественной жизни [Текст] / А. П. Альгин. – Москва : Мысль, 1989. – 188 с.
6. Оценка и оптимизация психологического климата, стиля руководства в органах управления и подразделениях Государственной противопожарной службы [Текст] : метод. пособ. / М. И. Марьин, С. И. Ловчан, И. В. Иванихина и др. ; под ред. Е. А. Мешалкина. – 2-е изд. – Москва : ВНИИПО, 1998. – 101 с.
7. Петрова, Ю. В. Стресс и готовность к риску сотрудников МЧС [Текст] / Ю. В. Петрова, Н. В. Жигинас // Вестник ТГПУ, 2014. – №1 (142). – С. 52–55.
8. Папкин, А. И. Риска психология [Электронный ресурс] : энциклопедия юридической психологии / А. И. Папкин; под общей редакцией профессора А. М. Столяренко. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА. – 2003. – Режим доступа : http://legal_psychology.academic.ru/555/Риска_психология.
9. Словарь психолога-практика [Текст] / сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Харвест, М. АСТ, 2001. – 967 с.
10. Ильин, Е. П. Психология риска [Текст] / Е. П. Ильин. – Санкт-Петербург, 2012. – 288 с.
11. Covello, V. T. Risk Analysis and Risk Management: An Historical Perspective [Текст] / V.T. Covello, J. Mumpower // Risk Analysis. – Vol. 5. – № 2. – 1985. – P. 103–120.
12. Бернштейн, П. Л. Против богов: Укрощение риска [Текст] / П. Л. Бернштейн. – Москва : Олимп-Бизнес, 2000. – 400 с.
13. Егорова, Е. Е. Еще раз о сущности риска и системном подходе [Текст] / Е. Е. Егорова, С. Егормин, Т. Балика // Управление риском. – 1998. – № 2. – С. 21–24.
14. Качалов, Р. М. Парадокс риска [Текст] / Р. М. Качалов // Управление риском. – 1998. – № 2. – С. 50–55.
15. Ниязашвили, А. Г. Индивидуальные различия склонности к риску в разных социальных ситуациях развития личности [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. Г. Ниязашвили ; Московский гуманитарный ун-т. – Москва, 2007. – 26 с.

16. Прикладная юридическая психология [Текст] : учеб. пособ. для вузов / под ред. проф. А. М. Столяренко. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
17. Рудашевский, В. Д. Риск, конфликт и неопределённость в процессе принятия решений и их моделирование [Текст] / В. Д. Рудашевский // Вопросы психологии, 1974. – № 2. – С. 84–94.
18. Солнцева, Г. Н. Определение неопределенности [Текст] / Г. Н. Солнцева // Управление риском, 1997. – Т. 2. – № 21. – С. 21–26.
19. Яницкий, О. Н. Социология риска: ключевые идеи [Текст] / О. Н. Яницкий // Мир России, 2003. – Т. XII. – № 1. – С. 3–35.
20. Алешина, Н. А. Формирование представлений об объектах экологического риска при обучении подростков принятию решений в учебных ситуациях: [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н. А. Алешина ; Рос. Гос. ун-т. им. А.И. Герцена. – Санкт-Петербург, 2009. – 26 с.
21. Петимко, А. И. Основные направления и концепции в исследовании риска и современное состояние проблемы в психологии [Электронный ресурс] / А. И. Петимко, В. Л. Зверев // Научный электронный журнал “Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России”. – № 4 (2010). – Режим доступа: http://vestnik.igps.ru/?page_id=484.
22. Колесов, Д. В. Отношение к жизни и психология риска [Текст] : учеб. пособ. / Д. В. Колесов, В. А. Пономаренко. – Москва : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та ; Воронеж: МОДЭК, 2008. – С. 65–78.
23. Хлонь, О. М. Психологічні особливості професійного ризику працівників кримінальної поліції [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук, спец.: 19.00.06 / О. М. Хлонь. – Київ : Нац. акад. внутрішніх справ, 2011. – 19 с.
24. Ойгензихт, В. А. Проблема риска в гражданском праве: часть общая. [Текст] / В. А. Ойгензихт ; Министерство народного образования Таджикской ССР, Таджик. гос. ун-т им. В.И. Ленина. – Душанбе : Ирфон, 1972. – 224 с.
25. Костюк, Ж. С. Поняття ризику, небезпеки та загрози як базових категорій розкриття сутності економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / Ж. С. Костюк // Вісник економіки транспорту і промисловості, 2013. – Вип. 43. – С. 142–149. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vetp_2013_43_30.pdf.
26. Вдовіченко, О. В. Прояв та корекція ризику у студентів, які навчаються за різними освітньо-професійними програмами [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Вдовіченко ; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 17 с.
27. Ренн, О. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты [Текст] / О. Ренн // Вопросы анализа риска, 1999. – Т. 1. – № 1. – С. 80–99.
28. Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 5–146.
29. Белов В. П. Объектно-субъектный подход к безопасности [Текст] / В. П. Белов, А. Д. Голяков, Д. В. Талалаев // Управление риском, 2006. – № 1. – С. 2–5.

30. Воробьев, Ю. И. Стихийные бедствия и их социально-политические последствия как угроза национальной безопасности [Текст] / Ю. И. Воробьев // Управление риском, 1997. – № 4. – С. 2–9.
31. Воробьев, Ю. И. Управление риском и устойчивое развитие. Человеческое измерение [Текст] / Ю. И. Воробьев, Г. Г. Малинецкий, Н. А. Лоскутов // Изв. Вузов : “Прикладная и нелинейная динамика”, 2000. – № 6. – С. 12–26.
32. Котик, М. А. О методе оценки осознанного и неосознанного в факторе значимости [Текст] / Бессознательное: принципы, функции и методы исследования // М. А. Котик. – Тбилиси : 1978. – Т. III. – С. 651–659.
33. Котик, М. А. Психология и безопасность [Текст] / М. А. Котик. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Таллин : Валгус, 1987. – 440 с.
34. Котик, М. А. Анализ структуры рискованных поступков и их классификация посредством ЭВМ [Текст] / М. А. Котик, А. М. Емельянов – Учен. зап. Тартуского гос. ун-та. – Вып. 594. Труды по искусственному интеллекту. IV. Диалоговые системы и представление знаний. – Тарту, 1981. – С. 43–55.
35. Бек, У. От индустриального общества к обществу риска [Текст] / У. Бек // THESIS, 1994. – № 5. – С. 161–168.
36. Beck, U. Risk Society and the Provident State [Текст] / U. Beck // Risk, Environment and Modernity. – London : SAGE Publications, 1996. – P. 27–43.
37. Dorner, D. The logic of failure [Текст] / D. Dorner // Philosophical Transaction of the Royal society of London. Biological sciences, 1990. – V. 327. – № 1241. – P. 463–473.
38. Абчук, В. Д. Принятие решений в условиях неполной информации [Текст] / В. Д. Абчук. – Ленинград : ЛИПО “Электромаш”, 1987. – 35 с.
39. Альгин, А. П. Методологический, мировоззренческий и аксиологический аспекты анализа риска [Текст] / А. П. Альгин // Клио, 1999. – № 2 (8). – С. 15.
40. Безопасность жизнедеятельности [Текст] : учеб. пособ. / Э. А. Арустамов, А. Е. Волощенко, Г. В. Гуськов и др. ; под ред. Э. А. Арустамова. – Москва : Информ.-внедрен. центр “Маркетинг”, 1998 – Ч. 1. – 244 с.
41. Риск как точная наука [Текст] / С. Т. Беляев, О. И. Ларичев, И. И. Кузьмин, Л. И. Кречетов // Наука и жизнь. – 1991. – № 3. – С. 2–5, 59–64.
42. Роик, В. Д. Профессиональный риск: проблемы анализа и управления [Текст] / В. Д. Роик // Управление риском. – 2003. – № 2. – С. 9–12.
43. Мечитов, А. И. Восприятие риска [Текст] / А. И. Мечитов, С. Б. Ребрик // Психологический журнал. – 1990. – Т. 1. – № 5 – С. 87–94.
44. Савчук, О. Н. К вопросу определения приемлемого уровня риска для личного состава ГПС [Текст] / О. Н. Савчук // Проблемы обеспечения безопасности труда пожарных : Материалы науч.-практ. семинара, Санкт-Петербург, 21 мая 1999 года. – Санкт-Петербург : СПбУ МВД России, 1999. – С. 41.

45. Смирнов, Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях [Текст] / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Харьков : Издательство Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.

46. Бережная, Е. В. Анализ существующих определений риска и подходов к его классификации [Текст] / Е. В. Бережная, Т. А. Порохня, С. И. Кукота // Сборник научных трудов СевКав ГТУ : Серия “Экономика”, 2005. – № 2. – С. 76–85.

47. Філософський енциклопедичний словник [Текст] : довідкове видання / за ред. В. І. Шинкарука. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.

48. Билиця, А. Я. Основні ознаки поняття виправданого ризику [Електронний ресурс] / А. Я. Билиця // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України, 2009. – Вип. 21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apvchzu_2009_21_26.pdf.

49. Малеина, Н. С. Гражданско-правовое положение личности в СССР [Текст] / Н. С. Малеина. – Москва : Наука, 1975. – 184 с.

50. Поваренков, А. Ю. Введение в исследование значения категории “риск” в гражданском праве [Текст] / А. Ю. Поваренков // Проблемы защиты субъективных гражданских прав : сб. науч. тр. – Вып. 10. – Ярославль: ЯрГУ, 2009. – С. 64–77.

51. Кабышев, О. А. Правомерность предпринимательского риска [Текст] / О. А. Кабышев // Хозяйство и право, 1994. – № 3. – С. 50.

52. Мезрин, Б. Н. О юридической природе риска в советском гражданском праве [Текст] / Б. Н. Мезрин // Гражданское право и способы его защиты. – Свердловск : СГУ, 1974. – С. 47–48.

53. Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах юридической ответственности [Електронний ресурс] / А. А. Собчак // Правоведение. – 1968. – № 1. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1132492>.

54. Комаров, О. В. Митний ризик як ключовий елемент механізму державного ризик-менеджменту в митній галузі [Електронний ресурс] / О. В. Комаров // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Державне управління, 2011. – № 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vamcudu_2011_2_32.pdf.

55. Агапеев, В. Е. Риск как основание защиты имущественных интересов граждан-участников дорожно-транспортных происшествий [Текст] / В. Е. Агапеев, Д. Н. Розанцева // Права и свободы советских граждан и роль милиции в их обеспечении : сб. науч. тр. Московской высшей школы милиции МВД СССР. – Москва, 1981. – С. 88–96.

56. Баулин, Ю. В. К вопросу о профессиональном и хозяйственном риске в проекте основ уголовного законодательства [Текст] / Ю. В. Баулин. – Правоведение. Правовое государство, Вып. 1. – Тарту, 1989. – С. 226–231.

57. Братусь, С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) [Текст] / С. Н. Братусь. – Москва : Городец-издат, 2001. – 168 с.

58. Корнилова, Т. В. Психология риска и принятия решений [Текст] :

- учеб. пособ. для вузов / Т. В. Корнилова – Москва : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
59. Копылов, В. А. О категории риска в гражданском праве [Текст] / В. А. Копылов // Защита субъективных прав: История и современные проблемы. – Волгоград : ВолГУ, 2000. – С. 53.
60. Плотников, В. А. Соотношение категорий “вина” и “риск” в гражданском праве [Текст] / В. А. Плотников // Вестник Московского ун-та. – Сер. 11, “Право”, 1993. – № 6. – С. 70–72.
61. Богомолова, С. Н. Индивидуальная восприимчивость к опасности [Текст] / С. Н. Богомолова // Психологические и эргономические вопросы безопасности деятельности : тез. докл. / (Таллин, октябрь 1986 г.) / Отв. ред. М.А. Котик. – Тарту, 1986. – С. 169–171.
62. Беззубов, Д. До поняття ризику в діяльності органів виконавчої влади України (правоохоронний аспект) [Електронний ресурс] / Д. Беззубов // Вісник Академії управління МВС, 2010. – № 1(13). – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ucnavs_2010_1\(13\)__5.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ucnavs_2010_1(13)__5.pdf).
63. Военная психология: методология, теория, практика [Текст] : учеб.-метод. пособ. / П. А. Корчемный и др. – Москва : Воениздат, 2010. – 340 с.
64. Альгин, А. П. Новаторство, инициатива, риск [Текст] / А. П. Альгин – Ленинград : Лениздат, 1987. – 64 с.
65. Зубков, В. И. Риск как предмет социологического анализа [Текст] : автореф. дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.01 / В. И. Зубков ; Моск. гос. ун-т пищевых производств “Ин-т. эконом. и предпринимательства”. – Москва, 2005. – 24 с.
66. Козелецкий, Ю. Психологическая теория решений [Текст] / Ю. Козелецкий. – Москва : Прогресс, 1979. – 504 с.
67. Петровский, В. А. Экспериментальное исследование риска как тенденции личности [Текст] / В. А. Петровский // Материалы IV Всесоюзного Съезда общества психологов. – Тбилиси : Мецниереба, 1971. – С. 429–430.
68. Столяренко, А. М. Психологическая подготовка сотрудников органов внутренних дел [Текст] / А. М. Столяренко. – Москва, 1987. – 87 с.
69. Утлик, Э. П. Психология дисциплины [Текст] / Э. П. Утлик. – Москва : ГА ВС, 1992. – 185 с.
70. Кузьмин, Е. А. Неопределенность и определенность в управлении организационно-экономическими системами [Текст] : монография / Е. А. Кузьмин : отв. ред. Ф. Я. Леготин. – Екатеринбург : Институт экономики УрО РАН, 2012. – 184 с.
71. Козаев, Н. Ш. Обоснованный риск как обстоятельство, исключаящее преступность деяния [Текст] : учеб. пособ. / Н. Ш. Козаев. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2001. – 112 с.
72. Левченко, А. И. О профессиональном риске в науке (на материалах селекционной и изобретательской деятельности) [Текст] / А. И. Левченко // Советское государство и право, 1984. – № 4. – С. 127–130.
73. Капустин, В. Ф. Неопределенность: виды, интерпретации, учет при моделировании и принятии решений [Текст] / В. Ф. Капустин // Вестник

СПбГУ, Серия 5, 1993. – Вып. 12. – С. 108–114.

74. Петровский, А. В. Личность. Деятельность. Коллектив [Текст] / А. В. Петровский. – Москва, 1982. – 256 с.

75. Петровский, В. А. К психологии активности [Текст] / В. А. Петровский // Вопросы психологии, 1975. – №3. – С. 26–38.

76. Петровский, В. А. Поведения человека в ситуации риска и опасности (к психологии риска) [Текст] / В. А. Петровский // Новые исследования в психологии. – № 1. – Москва : Педагогика, 1974. – С. 23–24.

77. Петровский, В. А. Психология неадаптивной активности [Текст] / В. А. Петровский. – Москва : Горбунок, 1992. – 224 с.

78. Абчук, В. А. Курс предпринимательства [Текст] / В. А. Абчук. – Санкт-Петербург : Альфа, 2001. – 544 с.

79. Онищенко, В. Я. К вопросу о структуре и классификации рисков [Текст] / В. Я. Онищенко // Безопасность жизнедеятельности, 2004. – № 9. – С. 28–30.

80. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – Москва : Политиздат, 1981. – 445 с.

81. Современная психология [Текст] : справочное руководство / отв. ред. В. Н. Дружинин. – Москва, 1999. – 215 с.

82. Емельянов, А. М. Об уточнении и формализации понятия риска и его разновидностей [Текст] / А. М. Емельянов, М. А. Котик // Тез. докл. республиканской науч. конф. “Психологические вопросы безопасности деятельности”. – Таллин (Тарту) : Изд-во Тартусского ун-та, 1981. – 79 с.

83. Рысс, Ю. Л. Командир корабля [Текст] / Ю. Л. Рысс. – Москва : Воениздат, 1982. – 270 с.

84. Абчук, В. А. Решение, предвидение, риск [Текст] / В. А. Абчук. – Санкт-Петербург : Союз, 1999. – 271 с.

85. Столяренко, А. М. Экстремальная психопедагогика [Текст] : учеб. пособ. для вузов / А. М. Столяренко. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.

86. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – Москва, 1975. – 304 с.

87. Кривошеїн, В. Ризик як атрибут політики [Текст] / В. Кривошеїн // Політичний менеджмент, 2004. – № 6 (9). – С. 38–47.

88. Івченко, І. Ю. Економічні ризики [Текст] : навч. посіб. / І. Ю. Івченко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.

89. Столетов, Ю. В. Управління ризиками, як елемент державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [Електронний ресурс] / Ю. В. Столетов // Електронне наукове фахове видання “Державне управління: удосконалення та розвиток”. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=340/>.

90. Альгин, А. П. Риск: сущность, функции, детерминации, разновидности, методы оценки [Текст] / А. П. Альгин. – Москва : Мысль, 1990. – 40 с.

91. Лебедев, В. И. Личность в экстремальных ситуациях [Текст] / В. И. Лебедев // Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия / Сост.

А. Е. Тарас, К. В. Сельченко. – Москва : АСТ; Минск : Харвест, 2002. – С. 84–134.

92. Магомед-Эминов, М. Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация [Текст] / М. Ш. Магомед-Эминов // Вестник МГУ. – Сер. 14, “Психология”, 1996. – № 4. – С. 26–35.

93. Магомед-Эминов, М. Ш. Феномен экстремальности [Текст] : 2-е изд. / М. Ш. Магомед-Эминов. – Москва : Психоаналитическая Ассоциация, 2008. – 218 с.

94. Моторин, В. Б. Физиологические и социально-психологические особенности поведения личного состава ГПС в экстремальной ситуации [Текст] / В. Б. Моторин // Мат-лы междунар. науч.-практ. конф. Санкт-Петербург 14–15 октября 2003 года. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский институт ГПС МЧС России, 2003. – С. 13–14.

95. Назарова, О. М. Психологическая готовность спасателей к риску [Текст] / О. М. Назарова, М. К. Сайфетдинова // Молодой ученый, 2015. – № 7. – С. 685–688.

96. Сочивко, Д. В. Психодинамическая диагностика личности в разных по экстремальности условиях жизнедеятельности / Д. В. Сочивко // Прикладная психология, 2001. – № 2. – С. 58–70.

97. Сундиев, И. Ю. Профессионал в экстремальных условиях [Текст] / И. Ю. Сундиев // Социологические исследования. – № 4. – 1988. – С. 50–57.

98. Зиньковская, С. М. Системное изучение человеческого фактора в опасных профессиях [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / С. М. Зиньковская ; Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, 2007. – 40 с.

99. Корчемный, П. А. Психологическая устойчивость в чрезвычайных ситуациях [Текст] : курс лекций. Части I, II, III / П. А. Корчемный, А. Л. Елисеев. – Новогорск, 2000. – С. 31–32.

100. Космолинский, Ф. П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях [Текст] / Ф. П. Космолинский. – Москва : Медицина, 1976. – 189 с.

101. Лебедев, В. И. Экстремальная психология. Психологическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах [Текст] / В. И. Лебедев. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.

102. Психология деятельности в экстремальных условиях [Текст] : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. Н. Непопалов, В. Ф. Сопов, А. В. Родионов и др.; под ред. А. Н. Блеера. – Москва : Академия, 2008. – 256 с.

103. Самонов, А. П. Влияние экстремальных условий на эффективность действий пожарного подразделения в связи с некоторыми индивидуально-психологическими особенностями пожарных [Текст] : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / А. П. Самонов ; Академия МВД СССР. – Москва, 1978. – 22 с.

104. Самонов, А. П. Психология для пожарных. Психологические основы подготовки пожарных к деятельности в экстремальных условиях [Текст] / А. П. Самонов. – Пермь : Звезда, 1999. – 602 с.

105. Тимченко, А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и

деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции [Текст] / А. В. Тимченко. – Харьков : Изд-во ХВУ, 1997. – 168 с.

106. Бодалев, А. А. О человеке в экстремальной ситуации: эмоциональная и интеллектуальная составляющая отношения в выборе поведения [Текст] / А. А. Бодалев // Мир психологии, 2002. – № 4. – С. 127–134.

107. Смирнов, В. Н. Концепция профессиональной подготовки сотрудников спецподразделений [Текст] / В. Н. Смирнов // Ежегодник Российского психологического общества : материалы 3-го Всероссийского съезда психологов 25-28 июня 2003 года : В 8 т. – Санкт-Петербург : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2003. – С. 23.

108. Психологические проблемы деятельности в особых условиях [Текст] / под ред. Б. Ф. Ломова, Ю. М. Забродина. – Москва : Наука, 1985. – 232 с.

109. Солнцева, Г. Н. Когда и почему рискуют люди: Опыт психологического анализа феномена риска [Текст] / Г. Н. Солнцева // Человек, 2001. – № 2. – С. 102–112.

110. Абсалямова, Л. М. Психологічні особливості розвитку готовності до ризику у підлітковому віці [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. М. Абсалямова ; Харківський національний педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 39 с.

111. Atkinson, J. Motivational determinants of risk-taking behavior [Текст] / J. Atkinson // Psychol. Rev., 1957. – v. 64. – P. 359–371.

112. Furedi, F. Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation [Текст] / F. Furedi. – London, Washington. – Cassel, Wellington House, 1997.

113. Вайнер, А. В. Групповая готовность к риску как социально-психологический фактор эффективности управленческих команд [Текст] / А. В. Вайнер // Вопросы психологии, 2008. – № 4. – С. 34–43.

114. Дьяченко, В. Ф. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. [Текст] / В. Ф. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко – Минск : Изд-во “Университетское”, 1985. – 206 с.

115. Зиньковская, С. М. Рисковать профессионально: Системный взгляд на проблему человеческого фактора в опасных профессиях [Текст] : монография / С. М. Зиньковская. – Екатеринбург, 2006. – 514 с.

116. Мандрикова, Е. Ю. Виды личностного выбора и их индивидуально-психологические предпосылки [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Е. Ю. Мандрикова ; Московский госуд. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2005. – 27 с.

117. Elliott, A. Beck's Sociology of Risk: A Critical Assessment [Текст] / A. Elliott // Sociology, 2002. – № 36 (2). – P. 293–315.

118. Giddens, A. Modernity and Self-Identity : Self and Society in the Late Modern Age [Текст] / A. Giddens. – Stanford University Press, 1991. – P. 187–201.

119. Kogan, N. Risk taking as a function of the situation, the person, and the group [Текст] / N. Kogan, M.A. Wallach. – In New directions in psychology, 1967. – v. 3. – P. 111–278.

120. Rowe, W. D. An Anatomy of Risk [Текст] / W. D. Rowe // Environmental Protection Agency. – Washington, 1975. – 488 p.

121. Моторин, В. Б. Воспитательная работа с личным составом подразделений повышенного риска (на материалах функционирования Государственной противопожарной службы МЧС России) [Текст] / В. Б. Моторин, В. Л. Марченко, П. А. Ткачев и др. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский институт ГПС МЧС России, 2006. – 160 с.

122. Моторин, В. Б. Риск в профессиональной деятельности: основные факторы и особенности проявления [Текст] : монография / В. Б. Моторин. – Санкт-Петербург : СПбУ МВД России, 2002. – 240 с.

123. Корнилова, Т. В. К дифференциации понятий “готовность к риску”, “склонность к риску” и “принятие риска” [Текст] / Т. В. Корнилова // Психология безопасности профессиональной деятельности : тез. докл. I Междунар. науч.-практ. конф. 17–18 ноября 1999 г. – Москва : Когинто-Центр, 1999. – С. 29–30.

124. Грязнова, Т. В. Готовность к риску в структуре личности руководителей высшего звена железнодорожного транспорта [Текст] / Т. В. Грязнова // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2006. – № 3. – С. 53–59.

125. Грязнова, Т. В. Психологические механизмы готовности к социальному риску в профессиональной деятельности руководителя: на примере руководителей высшего звена железнодорожного транспорта [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Т. В. Грязнова ; госуд. образоват. учреждение выс. проф. образ “Дальневосточный госуд. ун-т путей сообщения”. – Хабаровск, 2007. – 26 с.

126. Львов, В. М. Основные факторы, определяющие готовность к риску лиц, принимающих решения / В. М. Львов, О. А. Бурова, Н. Л. Шлыкова // Проблемы психологии и эргономики, 2003. – Вып. 1. – С. 18–20.

127. Корнилова, Т. В. Диагностика мотивации и готовности к риску [Текст] / Т. В. Корнилова – Москва : ИП РАН, 1997. – 232 с.

128. Кленова, М. А. Социально-психологическая адаптация молодежи и склонность к риску [Текст] / М. А. Кленова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Философия. Психология. Педагогика. – 2010. – Т. 10, вып. 3. – С. 79–82.

129. Кукин, П. П. Анализ и оценка риска производственной деятельности [Электронный ресурс] / П. П. Кукин. – Режим доступа : http://mobile.uchebniki.ws/15660212/bzhd/svyaz_individualnoy_gotovnosti_risku_neschastnymi_sluchayami#586.

130. Безродний, А. В. Схильність до ризику як особистісна особливість обдарованої дитини (гендерний аспект) [Текст] / А. В. Безродний // Проблеми сучасної психології : Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. у-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11. – С. 20–29.

131. Корнилова, Т. В. Личностные и ситуационные факторы принятия

решений в условиях диалога с ЭВМ [Текст] / Т. В. Корнилова, Т. В. Чудина // Психологический журнал. – 1990. – Том 11, № 4. – С. 32–37.

132. Корнилова, Т. В. Диагностика “личностных факторов” принятия решений [Текст] / Т. В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 99–409.

133. Корнилова, Т. В. Индивидуальные категоризации субъективного риска [Текст] / Т. В. Корнилова // Вопросы психологии, 1999. – № 6. – С. 128–139.

134. Корнилова, Т. В. О типах интеллектуальных стратегий принятия решений [Текст] / Т. В. Корнилова // Вестник МГУ : серия 14, “Психология”. – Москва, 1985. – № 3. – С. 11–24.

135. Солнцева, Г. Н. Риск как характеристика действий субъекта [Текст] / Г. Н. Солнцева, Т. В. Корнилова. – Москва : НИЦ “Инженер”, 1999. – 80 с.

136. Шлыкова, Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности [Текст] : автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.03 / Н. Л. Шлыкова ; Всероссийский научно-исследовательский институт технической эстетики. – Москва, 2004. – 52 с.

137. Heim, H. Individuelle Risikobereitschaft und Unfallneigung. Bundesinstitut für Arbeitsschutz [Текст] / H. Heim. – Koblenz, 1971. – 78 p.

138. Марьин, М. И. Профессиография основных видов деятельности сотрудников Государственной противопожарной службы МВД России [Текст] : пособ. / М. И. Марьин, И. Н. Ефанова, М. И. Поляков. – Москва : ВНИИПО, 1998. – 114 с.

139. Арендачук, И. В. Психологическая структура профессиональных рисков [Текст] / И. В. Арендачук // Изв. Саратов. ун-та. – 2012. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 3–7.

140. Грязнова, Т. В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий ЖД транспорта [Электронный ресурс] / Т. В. Грязнова. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1155015150&archive=01&start_from=&ucat=27&.

141. Хабибуллин, Э. Р. Готовность к риску как фактор эффективной педагогической деятельности в ситуациях неопределенности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Э. Р. Хабибуллин ; Психол. ин-т Рос. акад. образования. – Москва, 2008. – 150 с.

142. Конституція України [Електронний ресурс] : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 26 червня 1996 р.] // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

143. Подоляка, А. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи [Електронний ресурс] / А. Подоляка // Журнал “Віче”, 2009. – № 18. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1643>.

144. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами [Електронний ресурс] : Закон України / Відомості

Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/975-15>.

145. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку [Текст] : підруч. / І. І. Приходько, І. І. Ліпатов, Л. Ф. Шестопалова та ін. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 336 с.

146. Приходько, І. І. Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України [Текст] : монографія / І. І. Приходько. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2008. – 190 с.

147. Психологія здоров'я [Текст] : учеб. для вузов / под ред. Г. С. Никифорова. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 607 с.

148. Шмаков, О. М. Словник офіцера внутрішніх військ з воєнно-наукових питань [Текст] / О. М. Шмаков. – Харків : Військ. Ін-т ВВ МВС України, 2005. – 362 с.

149. Лазутко, В. І. Сили охорони правопорядку: проблемні питання визначення та характеристики [Електронний ресурс] / В. І. Лазутко // Форум права, 2012. – № 3. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12lvivtx.pdf>

150. Шляхи формування наукового супроводу службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку [Текст] / І. О. Кириченко, В. Ю. Богданович, О. М. Крюков та ін. // Честь і Закон. – 2009. – № 1. – С. 3–23.

151. Про Національну гвардію України [Електронний ресурс] : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII за станом на 10 червня 2014 р. / Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 17. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.

152. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII / Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

153. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України [Текст] : Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV // Офіц. вісник України. – 1999. – № 20. – 872 с.

154. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України [Текст] : Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV / Офіц. вісник України. – 1999. – № 19. – 809 с.

155. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [Текст] : Закон України від 24.03.1999 р. № 550-XIV / Офіц. вісник України. – 1999. – № 19. – 812 с.

156. Про Стройовий статут Збройних Сил України [Текст] : Закон України від 24.03.1999 р. № 549-XIV / Офіц. вісник України. – 1999. – № 19. – 811 с.

157. Волосников, А. Психологическое сопровождение сотрудников спецподразделений ФСБ [Текст] / А. Волосников, В. Мухина // Развитие личности. – 1999 – № 1. – С. 87–104.

158. Кокурин, А. Психологическое обеспечение экстремальной деятельности [Текст] / А. Кокурин // Развитие личности. – 2004. – № 4. – С. 190–204.

159. Комаров, К. Э. Психологическая подготовка к действиям в условиях повышенного риска [Текст] : учеб.-метод. пособ. для специалистов, занимающихся подготовкой подразделений МО, ФСБ, МВД, МЧС, Минюста России / К. Э. Комаров. – Москва, 2002. – 97 с.

160. Розов, В. І. Психологічний захист населення в екстремальних та надзвичайних ситуаціях [Текст] / В. І. Розов // Психологічні аспекти національної безпеки. – Львів : ЛДУВС, 2007. – С. 169–171.

161. Розов, В. І. Психологічна підготовка до діяльності в умовах професійного стресу [Текст] / В. І. Розов // Психопрофілактична робота з персоналом: теоретичні та організаційно-практичні питання. – Київ : КНУВС, 2007. – С. 72–81.

162. Розов, В. И. Управление стрессом в оперативно-розыскной деятельности [Текст] : учеб. пособ. / В. И. Розов. – Киев : КНТ, 2007. – 268 с.

163. Букина, Е. Я. Оптимальность и риск: проблемы их взаимосвязи и роли в прогнозировании будущего [Текст] / Е. Я. Букина // Полигнозис. – 2002. – № 2. – С. 40–55.

164. Ларичев, О. И. Проблемы принятия решений с учётом факторов риска и безопасности [Текст] / О. И. Ларичев // Вестник АН СССР. – №11. – Москва : Наука, 1987. – С. 38–45.

165. Дутов, В. И. Исследование особенностей поведения людей при пожарах [Текст] / В. И. Дутов // Пожарная профилактика: сб. науч. трудов. – Москва, 1981. – С. 141–150.

166. Кадыров, Р. В. Влияние боевых действий на личностные особенности профессиональных военнослужащих (на примере офицеров морской пехоты) [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Р. В. Кадыров. – Москва, 2005. – 159 с.

167. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України [Текст] / І. В. Воробйова, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 297 с.

168. Спивак, В. А. Развивающее управление персоналом [Текст] : учеб. пособ. / В. А. Спивак. – Санкт-Петербург : Нева, 2004. – 440 с.

169. Марьин, М. И. Медико-психологические проблемы профессиональной деятельности пожарных [Текст] / М. И. Марьин, Е. А. Мешалкин // Юбилейный сборник трудов Всероссийского научно-исследовательского института противопожарной обороны. – Москва : ВНИИПО МВД России, 1997. – 523 с.

170. Марьин, М. И. Диагностика, профилактика и коррекция стрессовых расстройств среди сотрудников Государственной противопожарной службы МВД России [Текст] : метод. пособ. / М. И. Марьин, М. И. Ловчан, М. В. Леви. – Москва : ВНИИПО, 1999. – 187 с.

171. Шевченко, Т. И. Особенности эмоциональных состояний сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России [Текст] :

автореф. дис. ... канд. психол. наук: 05.26.02 / Т. И. Шевченко ; Федеральное госуд. учрежд. здравоохранения “Всероссийский центр экстренной и радиационной медицины”. – Санкт-Петербург, 2007. – 18 с.

172. Вилдавски, А. Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему? [Текст] / А. Вилдавски, К. Дейк // THESIS, 1994. – № 5. – С. 268–276.

173. Диагностика профессионального развития руководителей ГПС [Текст] : метод. рекомендации. – Москва : ВНИИПО, 2001. – 282 с.

174. Буданов, А. В. Педагогика личной профессиональной безопасности сотрудников ОВД [Текст] / А. В. Буданов. – Москва, 1997. – 68 с.

175. Чудновский, В. Э. Нравственная устойчивость личности [Текст] : монография / В. Э. Чудновский. – Москва : Педагогика, 1981. – 208 с.

176. Чудновский, В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” [Текст] / В. Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 15–26.

177. Безопасность России. Правовые, социально–экономические и научно–технические аспекты [Текст] / С. К. Шойгу, В. А. Пучков, М. А. Шахраманьян и др. – Москва : Знание, 1999. – 588 с.

178. Про затвердження Бойового статуту Сухопутних військ Збройних Сил України, частина II, батальйон, рота [Текст] : наказ Командувача Сухопутних військ від 29.12.2010 р. № 574 / Міністерство Оборони України. – 2010.

179. Бойовий статут Сухопутних військ [Текст] : Частина 2: Батальйон, рота. – Київ : Варта, 2011. – 370 с.

180. Бойовий статут Сухопутних військ [Текст] : Частина 3: Взвод, відділення, танк. – Київ : Варта, 1995. – 235 с.

181. Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння, підтвердження, зниження класної кваліфікації військовослужбовцям Національної гвардії України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 17.06.2009 р. № 264 із змінами, внесеними згідно з Наказом МВС України № 1068 (з1564-14) від 13.10.2014. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0649-09>.

182. Про об’єкти підвищеної небезпеки [Електронний ресурс] : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 15. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2245-14>.

183. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності [Електронний ресурс] : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 12. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3164-15>.

184. Про затвердження Типового положення про Систему управління безпекою руху на автомобільному транспорті (на всіх рівнях – міністерство – підприємство)» [Електронний ресурс] : наказ Міністерства транспорту України від 12.11.2003 р. № 877 ; Типове положення, розд. 2. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com/big/text1525/pg1.htm>.

185. Про затвердження Положення про класифікацію, порядок

розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами [Електронний ресурс] : наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 29.05.2006 р. № 516 : Положення, п. 1.4. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE12833.html.

186. Про затвердження Правил інформаційного забезпечення системи управління безпекою польотів повітряних суден цивільної авіації України [Електронний ресурс] : наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 19.03.2009 р. № 295 : Правила, п. 1.7. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0293-09>.

187. Про затвердження методичних рекомендацій “Вивчення, оцінка і зменшення ризику інгаляційного і перкутанного впливу пестицидів на осіб, які працюють з ними або можуть зазнавати впливу під час і після хімічного захисту рослин та інших об'єктів” [Електронний ресурс] : наказ Міністерства охорони та здоров'я України від 13.05.2009 р. № 324 : методичні рекомендації, розд. 2. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ9481.html.

188. Про затвердження Методики виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними [Електронний ресурс] : постанова Кабінету міністрів України від 16.02.2011 р. № 232 : методика, п. 3. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/232-2011-п>.

189. Про затвердження Технічного регламенту безпеки машин [Електронний ресурс] : постанова Кабінету міністрів України від 30.01.2013 р. № 62 : Технічний регламент, п. 2. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/62-2013-п>.

190. Ойгензихт, В. А. Мораль и право: взаимодействие, регулирование, поступок [Текст] / В. А. Ойгензихт. – Душанбе, 1987. – 160 с.

191. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : офіц. текст: прийнятий 5 квітня 2001 р. зі змінами, внесеними Законом України від 22.09.2011 р. // Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 25–26. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

192. Каленых, А. В. Условия правомерности обоснованного риска [Текст] / А. В. Каленых // Безопасность бизнеса : науч.-практ. и информ. изд. – Москва, 2003. – № 3. – С. 21–24.

193. Мамчун, В. В. Правоприменительный риск [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Мамчун ; Нижегородский юридический ин-т. – Нижний Новгород, 1999. – 21 с.

194. Самороков, В. И. Риск в уголовном праве [Текст] / В. И. Самороков // Государство и право. – 1993. – № 5. – 113 с.

195. Левинцова, Н. С. Некоторые структурные особенности готовности к риску, связанные с порогом активности и личностными качествами сотрудников полиции [Текст] / Н. С. Левинцова // Вестник Бурятского государственного университета. – Улан-Уде : Лань, 2014. – Вып. 5 : Психология, социальная работа. – С. 48–51.

196. Елагина, М. Ю. Психологическая готовность к рискам

инновационной деятельности руководителей учреждений общего образования [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М.Ю. Елагина ; Южный федеральный ун-т. – Ростов-на-Дону, 2011. – 26 с.

197. Старостіна, М. М. Ризик в діяльності майбутніх працівників МНС [Електроний ресурс] / М. М. Старостіна, І. Т. Кавецький – Режим доступу : http://media.miu.by/files/store/items/uses/xviii/mim_uses_xviii_10010.pdf.

198. Кирьянова, Е. Н. Проявления риска в деятельности специалистов опасных профессий [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Е. Н. Кирьянова ; Московский институт психологии. – Москва, 2003. – 26 с.

199. Яковенко, С. І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників [Текст] / С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко. – Київ : КВГІ, 2008. – 265 с.

200. Деркач, А. А. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма [Текст] / А. А. Деркач, Н. В. Кузьмина. – Москва, 1993. – с. 8.

201. Военная психология и педагогика [Текст] : под ред. П. А. Корчемного, Л. Г. Лаптева, Р. Г. Михайловского. – Москва, 1998. – 251 с.

202. Бодров, В. А. Диагностика и прогнозирование профессиональной мотивации в процессе психологического отбора [Текст] / В. А. Бодров. – Москва, 2003. – С. 73–81.

203. Боскинд, Э. Энциклопедия личной безопасности [Текст] / Э. Боскинд. – Москва, 1994. – 385 с.

204. Гильдбух, Ю. З. Склонность к неоправданному риску как фактор предрасположения к происшествиям [Текст] / Ю. З. Гильдбух, А. А. Кондрацкий : тез. докл. республиканской науч. конф., Таллин, 02–03 декабря 1981 г. – Таллин (Тарту) : Изд-во Тартуского ун-та, 1981. – С. 13–15.

205. Серкин, В. П. Методы психосемантики: учеб. пособ. для студентов вузов [Текст] / В. П. Серкин. – Москва : Аспект-Пресс, 2004. – 207 с.

206. Мельник, П. Кримінологічна концепція вибору та рання профілактика професійних ризиків [Текст] / П. Мельник // Вісник податкової служби України. – 2000 р. – № 47. – С. 63.

207. Професійний ризик в діяльності працівників податкової міліції [Текст] : навч. посіб. / О. А. Долгий, М. Т. Задояний, В. П. Крошко та ін. ; за заг. ред. О. О. Спиридонова. – Київ : Атака-Н, 2002. – 320с.

208. Ильин, Е. П. Психология риска / Е. П. Ильин. – Санкт-Петербург : Издательский дом “Питер”, 2012. – 286 с.

209. Альгин, А. П. Риск и его роль в общественной жизни [Текст] / А. П. Альгин. – Москва : Мысль, 1989. – 188 с.

210. Шевандрин, Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности [Текст]: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд. – Москва : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 512 с., С.7–8.

211. Винославська, О. В. Психологія [Текст] : навч. посіб. / О. В. Винославська. – Київ : ІНКІОС, 2005. – 207 с.

212. Иванников, В. А. Воля: Миф или реальность [Текст] / В. А. Иванников // Вестник МГУ. – Сер. 14. – Психология. – 1993. – № 2. – С. 70–73.

213. Дьяконов, А. Г. Опыт морально-психологического обеспечения действий группировки войск в операции по восстановлению конституционного порядка в Чеченской Республике [Текст] / А. Г. Дьяконов. – Москва : Военная мысль.– 2001.– № 3.– С. 4–28.

214. Военная педагогика и психология [Текст] / А. В. Барабанщиков, В. П. Давыдов, Э. П. Утлик, Н. Ф. Феденко; под ред. А. В. Барабанщикова. – Москва : Воениздат, 1986. – 239 с.

215. Попов, Д. Г. Психология поведения военнослужащих в условиях минной опасности [Текст] / Д. Г. Попов. // Юридическая психология. – 2007. – № 4. – С. 34–40.

216. Про Статут внутрішньої служби [Електронний ресурс] : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – 194 с. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/548-14>.

217. Информационные технологии в решении задач психологических исследований [Текст] / И. В. Воробйова, С. А. Горелишев, Я. В. Мацегора, А. А. Побережний // сб. науч. ст. “Социальная психология здоровья и современные информационные технологии”. – Брест : Брестский государственный университет имени А.С. Пушкина. – 2015. – С. 112–124.

218. Практична психологія: навч. посіб. для студентів вузів [Текст] / М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, Г. М. Ржевський та ін. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 444 с.

219. Розроблення системи психологічної безпеки військовослужбовців внутрішніх військ МВС України [Текст]: звіт про наук.-досл. роботу / І. І. Приходько, Я. В. Мацегора, І. В. Воробйова та ін. – Харків : АВВ, 2013. – 719 с. (№ держреєстрації 0113Г003365).

220. Психологічна готовність до професійної діяльності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України при виконанні службово-бойових завдань у відрядженні [Текст] : звіт про наук.-досл. роботу / О. В. Тімченко, О. С. Колесніченко, О. О. Пархоменко та ін. – Харків : НАНГУ, 2014. – 367 с. (№ держреєстрації 0113Г003366).

221. Моросанова, В. И. Стилевая саморегуляция поведения человека [Текст] / В. И. Моросанова, Е. М. Коноз // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 118–127.

222. Тренінг розвитку професійних настановлень майбутніх правоохоронців [Текст] : навч.-метод. посіб. / Н. Е. Мілорадова, Е. В. Шеховцова, О. І. Федоренко, В. В. Доценко. – Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. – 120 с.

223. Анастаси, А. Психологическое тестирование [Текст] : кн. 2 / А. Анастаси; пер. с англ. под ред. К. М. Гуревича, В. И. Лубовского. – Москва : Педагогика, 1982. – 320 с.

224. Арестова, О. Н. Специфика психологических методов в условиях

использования компьютера [Текст] / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 109 с.

225. Мейер, М. Теория реляционных баз данных [Текст] / М. Мейер. – Москва : Мир, 1987. – 608 с.

226. Атре, Ш. Структурный подход к организации баз данных [Текст] / Ш. Атре. – Москва : Финансы и статистика, 1983. – 320 с.

227. Використання автоматизованого психодіагностичного комплексу визначення професійної придатності військовослужбовців внутрішніх військ для розподілу кандидатів за військово-обліковими спеціальностями різних типів військових частин внутрішніх військ МВС України [Текст]: н.-д. робота / І. І. Приходько, Я. В. Мацегора, І. В. Воробйова та ін. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 579 с.

**Експертна оцінка визначення обсягу та змісту поняття
“психологічна готовність до ризику у військовослужбовців
Національної гвардії України”**

Шановний учаснику опитування! Науково-дослідний центр Національної академії НГУ проводить вивчення особливостей психологічної готовності військовослужбовців до ризику та дослідження механізмів її формування. Просимо Вас визначити якості, які найбільше характеризують готовність до ризику військовослужбовця НГУ.

Зверніть увагу на те, як працювати з бланками. У кожній строчці бланка має бути виділена лише одна оцінка, так як кожна строчка бланка представляє собою шкалу (1234567) між двома протилежними полюсами. Відповідно, чим ближчу до полюса цифру ви виділяєте (обводите чи викреслюєте), тим більше вираженим є цей полюс і, відповідно, менше вираженим є протилежний полюс.

Наприклад, якщо ви зробите таку позначку: “сміливий 1234567 боягузливий”, то це буде означати, що у військовослужбовця досить виражена (на 2 бали із 7 можливих) сміливість й майже відсутнє боягузтво. Якщо ви зробите у цій строчці таку позначку: “сміливий 1234567 боягузливий”, то це означає, що у військовослужбовця виражено по максимуму боягузтво і, відповідно, зовсім не виражена сміливість.

Пишається своєю професією	1 2 3 4 5 6 7	Вважає свою професію тягарем
Має лідерські якості	1 2 3 4 5 6 7	Не має лідерських якостей
Вмотивований	1 2 3 4 5 6 7	Байдужий
Принциповий	1 2 3 4 5 6 7	Безпринципний
Матеріально залежний	1 2 3 4 5 6 7	Матеріально незалежний
Витривалий	1 2 3 4 5 6 7	Слабкий
Рішучий	1 2 3 4 5 6 7	Нерішучий
Емоційно стійкий	1 2 3 4 5 6 7	Емоційно нестійкий
Сміливий	1 2 3 4 5 6 7	Боягузливий
Вольовий	1 2 3 4 5 6 7	Слабовольний
Швидко приймає рішення	1 2 3 4 5 6 7	Ригідний під час прийняття рішення
Спостережливий	1 2 3 4 5 6 7	Неуважний
Кмітливий	1 2 3 4 5 6 7	Тугодумний
Розсудливий	1 2 3 4 5 6 7	Безрозсудний
Професійно компетентний	1 2 3 4 5 6 7	Професійно некомпетентний
Надійний	1 2 3 4 5 6 7	Зрадницький
Патріотично налаштований	1 2 3 4 5 6 7	Непатріотично налаштований
Чесний	1 2 3 4 5 6 7	Брехливий
Законослухняний	1 2 3 4 5 6 7	Нехтує законами
Соціально відповідальний	1 2 3 4 5 6 7	Соціально безвідповідальний
Впевнений у собі	1 2 3 4 5 6 7	Невпевнений у собі
Цілеспрямований	1 2 3 4 5 6 7	Нецілеспрямований
Обережний	1 2 3 4 5 6 7	Ризикований
Самостійний	1 2 3 4 5 6 7	Несамостійний

Кінець бланку експертної оцінки

Альтруїстичний	1 2 3 4 5 6 7	Егоїстичний
Організований	1 2 3 4 5 6 7	Імпульсивний
Дисциплінований	1 2 3 4 5 6 7	Недисциплінований
Відповідальний	1 2 3 4 5 6 7	Безвідповідальний
Ініціативний	1 2 3 4 5 6 7	Безініціативний
Далекоглядний	1 2 3 4 5 6 7	Непередбачливий
Довірливий	1 2 3 4 5 6 7	Недовірливий
Товариський	1 2 3 4 5 6 7	Відособлений
Враховує інтереси оточуючих	1 2 3 4 5 6 7	Нехтує інтересами оточення
Авторитетний	1 2 3 4 5 6 7	Неавторитетний
Об'єктивний	1 2 3 4 5 6 7	Упереджений

Будь ласка, укажіть до якої категорії Ви відноситься (підкресліть необхідне): офіцер, в/сл військової служби за контрактом, в/сл строкової служби, курсант. Ваша вислуга: _____

Дякуємо за участь!

Психодіагностичні методики дослідження компонентів психологічної готовності до ризику

Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки

Л. Н. Собчик

Методика являє собою набір лаконічних характеристик, за яким випробуваний спершу оцінює себе, своє актуальне “Я” на момент обстеження.

Кожна із 128 характеристик має свій порядковий номер. У модифікованому варіанті методики передбачена спеціальна сітка – реєстраційний лист, на якому номери від 1 до 128 розміщені таким чином, щоб подальше обрахування балів кожного із октант було максимально спрощено. Оцінюючи себе за пунктами опитувальника, випробовуваний повинен на сітці закреслювати хрестом номери відповідні тим рисам, які він у себе знаходить, залишаючи незакресленими інші, для нього не характерні. В цьому разі йому пропонується дотримуватися інструкції.

Інструкція подається мовою оригіналу.

Инструкция: “Перед вами опросник, содержащий различные характеристики. Следует внимательно прочесть каждую и подумать, соответствует ли она Вашему представлению о себе. Если “да”, то перечеркните крестом соответствующую порядковому номеру характеристики цифру в сетке регистрационного листа. Если “нет”, то не делайте никаких пометок на регистрационном листе. Постарайтесь проявить максимальную внимательность и откровенность, чтобы избежать повторного обследования. Итак, какой Вы человек?”.

Текст опросника

Я – человек, который...

1. Умеет нравиться.
2. Производит впечатление на окружающих.
3. Умеет распоряжаться, приказывать.
4. Умеет настоять на своем.
5. Обладает чувством достоинства.
6. Независимый.
7. Способен сам позаботиться о себе.
8. Может проявить безразличие.
9. Способен быть суровым.
10. Строгий, но справедливый.
11. Может быть искренним.
12. Критичен к другим.
13. Любит поплакаться.
14. Часто печален.
15. Способен проявлять недоверие.
16. Часто разочаровывается.
17. Способен быть критичным к себе.

18. Способен признать свою неправоту.
19. Охотно подчиняется.
20. Покладистый.
21. Благодарный.
22. Восхищающийся и склонный к подражанию.
23. Уважительный.
24. Ищущий одобрения.
25. Способный к сотрудничеству, взаимопомощи.
26. Стремится ужиться с другими.
27. Доброжелательный.
28. Внимательный и ласковый, отзывчивый к призывам о помощи.
29. Деликатный.
30. Ободряющий.
31. Отзывчивый к призывам о помощи.
32. Бескорыстный.
33. Способен вызывать восхищение.
34. Пользуется у других уважением.
35. Обладает талантом руководителя.
36. Любит ответственность.
37. Уверен в себе.
38. Самоуверен и напорист.
39. Деловитый, практичный.
40. Соперничающий.
41. Стойкий и крутой, где надо.
42. Неумолимый, но беспристрастный.
43. Раздражительный.
44. Открытый и прямолинейный.
45. Не терпит, чтобы им командовали.
46. Скептичен.
47. На него трудно произвести впечатление.
48. Обидчивый, щепетильный.
49. Легко смущается.
50. Неуверенный в себе.
51. Уступчивый.
52. Скромный.
53. Часто прибегает к помощи других.
54. Очень почитает авторитеты.
55. Охотно принимает советы.
56. Доверчив и стремится радовать других.
57. Всегда любезен в обхождении.
58. Дорожит мнением окружающих.
59. Общительный и уживчивый.
60. Добросердечный.
61. Добрый, вселяющий уверенность.

62. Нежный и мягкосердечный.
63. Любит заботиться о других.
64. Щедрый.
65. Любит давать советы.
66. Производит впечатление значительности.
67. Начальственно-повелительный.
68. Властный.
69. Хвастливый.
70. Надменный и самодовольный.
71. Думает только о себе.
72. Хитрый.
73. Нетерпим к ошибкам других.
74. Расчетливый.
75. Откровенный.
76. Часто недружелюбен.
77. Озлоблен.
78. Жалобщик.
79. Ревнивый.
80. Долго помнит обиды.
81. Склонен к самообвинению.
82. Застенчивый.
83. Безынициативный.
84. Кроткий.
85. Зависимый, несамостоятельный.
86. Любит подчиняться.
87. Предоставляет другим принимать решения.
88. Легко попадает впросак.
89. Легко поддается влиянию друзей.
90. Готов довериться любому.
91. Благорасположен ко всем без разбора.
92. Всем симпатизирует.
93. Прощает все.
94. Переполнен чрезмерным сочувствием.
95. Великодушен и терпим к недостаткам.
96. Стремиться помочь каждому.
97. Стремящийся к успеху.
98. Ожидает восхищения от каждого.
99. Распоряжается другими.
100. Деспотичен.
101. Относится к окружающим с чувством превосходства.
102. Тщеславный.
103. Эгоистичный.
104. Холодный, черствый.
105. Язвительный, насмешливый.

106. Злой, жестокий.
107. Часто гневлив.
108. Бесчувственный, равнодушный.
109. Злопамятный.
110. Проникнут духом противоречия.
112. Недоверчивый и подозрительный.
113. Робкий.
114. Соглашатель.
115. Услужливый.
116. Мягкотелый.
117. Почти никому не возражает.
118. Навязчивый.
119. Любит, чтобы его опекали.
120. Чрезмерно доверчив.
121. Стремиться снискать расположение каждого.
122. Со всеми соглашается.
123. Всегда со всеми дружелюбен.
124. Всех любит.
125. Слишком снисходителен к окружающим.
126. Старается утешить каждого.
127. Заботится о других в ущерб себе.
128. Портит людей чрезмерной добротой.

Реєстраційний лист та ключ

1.	5.	9.	13.	17.	21.	25.	29.
2.	6.	10.	14.	18.	22.	26.	30.
3.	7.	11.	15.	19.	23.	27.	31.
4.	8.	12.	16.	20.	24.	28.	32.
33.	37.	41.	45.	49.	53.	57.	61.
34.	38.	42.	46.	50.	54.	58.	62.
35.	39.	43.	47.	51.	55.	59.	63.
36.	40.	44.	48.	52.	56.	60.	64.
65.	69.	73.	77.	81.	85.	89.	93.
66.	70.	74.	78.	82.	86.	90.	94.
67.	71.	75.	79.	83.	87.	91.	95.
68.	72.	76.	80.	84.	88.	92.	96.
97.	101.	105.	109.	113.	117.	121.	125.
98.	102.	106.	110.	114.	118.	122.	126.
99.	103.	107.	111.	115.	119.	123.	127.
100.	104.	108.	112.	116.	120.	124.	128.
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII

В результаті виробляється підрахунок балів по кожній із октант за допомогою спеціального “ключа” до опитувальника.

Після того, як випробуваний оцінить себе і заповнить сітку реєстраційного листа, підраховуються бали за 8-ми октантами психограми методики. Кількість перекреслених номерів у кожному осередку підраховується відповідно до кожного із октант, що відображає той чи інший варіант міжособистісних відносин і відповідний тип міжособистісної поведінки.

Варіанти міжособистісних відносин

Владний-лідуючий. У разі помірно виражених балів (до 8) виявляє впевненість в собі, вміння бути добрим порадиником, наставником і організатором, проявляються властивості керівника, у випадку високих показників: до 12 балів – нетерпимий до критики, переоцінка власних можливостей, вище 12 балів – дидактичний стиль висловлювань, імперативна потреба командувати іншими, риси деспотизму.

Незалежний-домінуючий. Упевнений, незалежний, нарцистичний, такий, що суперничає, з вираженим почуттям власної переваги над оточуючими, із тенденцією мати особливу думку, відмінну від думки більшості, й займати відокремлену позицію в групі (в разі високих балів – 12–16).

Прямолінійний-агресивний. Залежно від ступеня вираженості показників цей октант проявляється в ширості, безпосередності, прямолінійності, наполегливості в досягненні мети (помірні бали) або надмірній завзятості, недружелюбності, нестриманості й запальності (високі бали).

Недовірливий-скептичний. Реалістичність бази суджень та вчинків, скептицизм і неконформність (до 8 балів) переростає у вкрай образливий і недовірливий модус ставлення до оточуючих із вираженою схильністю до критицизму, невдоволенням навколишніми і підозрілістю.

Покірно-сором'язливий. Відображає такі особливості міжособистісних відносин, як скромність, сором'язливість, схильність брати на себе чужі обов'язки. У разі високих балів – повна покірність, підвищене почуття провини, самоприниження.

Залежний-слухняний. У випадку помірних балів – потреба у допомозі й довірі з боку оточуючих, в їх визнанні. З високими показниками – сверхконформність, повна залежність від думки оточуючих

Співпрацюючий-конвенціональний. Виявляє стиль міжособистісних відносин, властивий особам, які прагнуть до тісної співпраці з референтною групою, до доброзичливих відносин із оточуючими. Надмірність в проявленні цього стилю міжособистісних відносин проявляється в компромісності поведінки, нестриманості у виливах своєї дружелюбності відносно до оточуючих, прагненням підкреслити свою причетність до інтересів більшості.

Відповідально-великодушний. Проявляється вираженою готовністю допомагати оточуючим, розвиненим почуттям відповідальності. Високі бали виявляють мягкосердечність, надобов'язковість, гіперсоціальність установок, підкреслений альтруїзм.

Кількісні показники по кожному з октантів – від 0 до 16 – відкладаються на відповідній номеру октант ординаті, кожна із яких розмічена дугами;

відстань між ними кратна чотирьом: 0, 4, 8, 12, 16. На рівні, відповідному отриманим балам за кожною з октант, проводиться дуга. Відокремлена дугою внутрішня частина октанта замальовується. Максимально заштриховані октанти (тобто ті, за якими бали виявилися високими) відповідають переважному стилю поведінки цього індивіда в міжособистісних відносинах.

Показники, котрі не виходять за рівень 8 балів, відповідають “гармонійним особистостям”. Більш високі показники відповідають акцентуаціям певних поведінкових стереотипів. Оцінки, котрі досягають рівня 14–16 балів, свідчать про труднощі соціальної адаптації. Низькі показники за усіма актантами (0,3 бали) можуть бути результатом скритності випробуваного. Якщо у психограма немає октантів, заштрихованих вище 4-х балів, то дані сумнівні в плані їх достовірності: випробуваний не захотів оцінити себе відверто.

Перші 4 типи міжособистісних відносин – I, II, III і IV – характеризуються переважанням неконформних тенденцій і схильністю до конфліктів, вираженою незалежністю думок, завзятістю, тенденцією до лідерства, з них III, IV – схильністю до диз’юнктивних (конфліктних) проявів, а I і II – більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування. Інші чотири октанти – V, VI, VII і VIII – представляють протилежну картину: підкорюваність, невпевненість в собі й конформність (V і VI), схильність до компромісів, конгруентність та відповідальність в контактах із оточуючими (VII і VIII). Інтерпретація даних має спиратися головним чином не на абсолютні величини наведених показників, а на сукупність їх взаємин.

Інтерпретація даних ДМО в основному має орієнтуватися на переважання одних показників над іншими і меншою мірою – на абсолютні величини.

За спеціальними формулами визначаються показники двох узагальнених факторів: домінування й дружелюбності.

Домінування – підпорядкування = $(I - V) + 0,7x (VIII + II - IV - VI)$

Дружелюбність – агресивність = $(VII - III) + 0,7x (VIII - II - IV + VI)$.

Результат, що відхиляється від 1.0 як в сторону (+), так і (–) виявляє переважаючі тенденції. Однак застосування формул збіднює інтерпретацію окремого дослідження. Як показує досвід використання цієї методики, формули більш інформативні під час узагальнення даних численних досліджень.

Поєднання показників домінування й дружелюбності може бути представлено у 4 варіантах, що описують індивідуальний стиль міжособистісної поведінки:

- домінування – дружелюбність;
- домінування – агресивність;
- підпорядкування – дружелюбність;
- підпорядкування – агресивність.

(Негативний знак показника відповідає підкоренню та агресивності, позитивний – домінуванню й дружелюбності).

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння діскограм, що демонструють відмінності між уявленнями про соціальне “Я” різних людей. На підставі цього можна визначити індекси точності рефлексії, ступінь розбіжності уявлень індивіда про себе самого і уявлень про нього інших осіб. Методичний прийом дозволяє вивчати проблему психологічної сумісності й часто використовується в практиці сімейної консультації, групової психотерапії та соціально-психологічного тренінгу.

Методика ДМО Л. Н. Собчик може використовуватися з метою вивчення уявлень та оцінок особистості як свого реального, так і ідеального соціального Я. В цьому випадку передбачається використання методу кореляційного аналізу (метод рангової кореляції) для визначення ступеня зв'язку цих уявлень (оцінок).

Тест-опитувальник особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха

За допомогою цього опитувальника діагностується рівень особистісної зрілості в осіб від 15 років і старше. Можна охарактеризувати як загальний рівень особистісної зрілості випробуваного, так і оцінити його зрілість за окремими аспектами: мотивація досягнення, ставлення до свого Я, почуття громадянського обов'язку, життєва установка (переважання інтелекту над почуттям), здатність до психологічної близькості з іншою людиною.

Опитувальник надається мовою оригіналу.

Инструкция: “Мы просим Вас внимательно прочитать каждую из описанных ситуаций и выбрать один вариант поведения в ней. Это должно быть наиболее характерное для Вас поведение, то, что Вы действительно делаете в таких случаях, а не то, что, по-вашему, следовало бы делать”.

Опросник

1. Манера, в которой большинство моих учителей (руководителей) обращаются со мной, такова, что они:

- а) пытаются постоянными придирками сделать мою жизнь несчастной;
- б) проявляют тенденцию критиковать меня везде, где только могут;
- в) безразличны ко мне до тех пор, пока я подчиняюсь установленным ими правилам и выполняю работу удовлетворительно;
- г) недостаточно требовательны к моей работе;
- д) мало вознаграждают меня за мою добросовестность;
- е) порицают меня за ошибки и награждают, когда я этого заслуживаю;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

2. Играя в шахматы, шашки, в другие игры, я обычно при проигрыше реагирую:

- а) тем, что стараюсь выяснить причины неудачи, чтобы усовершенствовать свои умения;
- б) восхищением перед совершенством мастерства противника, причем это чувство “забивает” все другие переживания;
- в) переживанием чувства своей неполноценности по отношению к противнику;

г) сознанием того, что зато я превосхожу многих в других вещах и, следовательно, при желании смогу добиться успеха и в этой игре;

д) сознанием относительной незначимости поражения или победы в такого рода играх, а также быстрым забыванием происшедшего;

е) решимостью во что бы то ни стало добиться реванша;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

3. Будучи вынужденным отказаться от какого-либо плана или каких-либо притязаний (например, победить на олимпиаде, поступить в ВУЗ, разбогатеть, стать лучшим учеником класса, попасть в группу учеников, отправляющихся в заграничную экскурсию, вступить в брак с определенным лицом и т.п.), я нахожу, что я:

а) буду несчастным до конца жизни;

б) имею столько других интересов, что скоро найду что-либо взамен;

в) полон решимости добиться осуществления своего любой ценой, даже если на это уйдет вся оставшаяся жизнь;

г) пытаюсь извлечь из неудачи как можно больше жизненных уроков;

д) ни на что лучшее не мог надеяться;

е) буду несчастлив в течение какого-то времени, но преодолею это состояние;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

4. Степень, в какой люди мне нравятся по своему характеру:

а) либо очень высокая, либо нулевая;

б) при первом знакомстве люди могут мне нравиться, но не настолько, чтобы я сразу захотел стать их лучшим другом;

в) каждый человек как будто нравится мне при первой встрече, но потом я часто разочаровываюсь;

г) люди нравятся мне только в том случае, если я знаю их очень хорошо;

д) мне не нравится никто;

е) многие люди в некоторой степени мне нравятся;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

5. Я склонен сообщать о своих неудачах, провалах или неспособностях малознакомым людям следующим образом:

а) рассказываю о них, когда кажется, что это вызывает у кого-то искренний интерес;

б) вскользь рассказываю о своих неудачах и только тогда, когда это уместно по ходу разговора;

в) иногда упоминаю о своих неудачах с целью излить душу и вызвать сочувствие собеседника;

г) как правило, не упоминаю о своих неудачах, чтобы не создавать проблем для собеседника;

д) часто не могу удержаться от желания пожаловаться на свои неудачи;

е) свои неудачи стараюсь изобразить как успехи;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

6. Люди, чье мнение отличается от моего:

- а) иногда оказываются правы;
- б) обычно являются достаточно подготовленными и потому уверенными в себе;
- в) просто недостаточно образованны;
- г) находят для себя удовлетворение в том, что имеют собственное мнение;
- д) высказывают другой взгляд на данный вопрос из чувства противоречия;
- е) нередко превосходят меня в компетентности или в интеллектуальном отношении;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

7. Я предпочитаю иметь в игре или в соревновании такого противника, который:

- а) является мастером и превосходит меня, так как в этом случае у меня будет больше шансов усовершенствовать свои умения;
- б) несколько превосходит меня, в этом случае испытание больше стимулирует меня;
- в) является равным мне по силе, в этом случае оба противника показывают свой максимум и имеют равные шансы одержать победу;
- г) слабее меня и я знаю, что смогу у него выиграть;
- д) будет сам стараться, чтобы я выиграл и сохранил веру в свои силы;
- е) несколько слабее, и у меня будет шанс выиграть;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

8. Для меня жизнь стоит чего-либо лишь в той степени, в какой я могу:

- а) добиваться своих спехов во всех своих начинаниях;
- б) полностью реализовать свой творческий потенциал;
- в) получать в свое распоряжение все необходимые материальные блага в готовом виде заниматься лишь хобби;
- г) иметь возможность добывать средства для своего собственного развития;
- д) иметь возможность сравнительно спокойной жизни;
- е) вести обеспеченный, безмятежный образ жизни;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

9. Моя тенденция дискутировать с одноклассниками состоит в том, что:

- а) мне трудно удержаться от спора по любому поводу;
- б) обычно я участвую в дискуссиях, если тема меня интересует;
- в) я редко спорю с кем бы то ни было, так как обычно диспутанты стремятся не к истине, а к признанию своей точки зрения;
- г) не люблю втягиваться в дискуссии из-за их сумбурности;
- д) не люблю дискуссии, так как редко выхожу из них победителем;
- е) избегаю участвовать в дискуссиях из-за своей робости;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

10. Когда кто либо из членов моей семьи критикует меня, то моя обычная реакция заключается в том, чтобы:

- а) проанализировать причины и мотивы критики;

б) поинтересоваться у автора критики ее основания и учесть их в своих последующих действиях;

в) ничего не сказать, забыть о ней;

г) при случае самому подвергнуть оппонента критике;

д) при уверенности в своей правоте защитить себя;

е) ничего не сказав, занять против критика “зуб”;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

11. В своих попытках добиться успехов в жизни я полагаюсь в первую очередь на:

а) помощь семьи, родителей;

б) собственные усилия и настойчивость;

в) отсутствие могущественных врагов;

г) везение;

д) наличие влиятельных знакомых;

е) наличие верных друзей

ж) не могу ответить на этот вопрос.

12. В отношении доверия к людям я придерживаюсь того принципа, что:

а) нужно людям доверять, но при этом всех без исключения проверять;

б) доверять нельзя никому, даже самому себе;

в) в какой-то степени доверять нужно каждому человеку;

г) все зависит от конкретного человека: с одним можно доверять полностью, другим – ни на йоту;

д) люди обычно не оправдывают вашего доверия;

е) чрезмерная доверчивость – мой самый большой грех;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

13. Моя реакция на мысль о собственной смерти состоит:

а) в сильном отталкивании этой мысли;

б) в том, что я часто думаю о смерти и мечтаю, чтобы она была мгновенной;

в) в том, что я принимаю это как данность в качестве конечной неизбежности и часто об этом не думаю;

г) в том, что я часто об этом размышляю, мечтаю иметь сильную волю для достойной встречи со смертью;

д) в том, что я боюсь смерти, но не часто говорю об этом другим;

е) я думаю о смерти и страшусь ее лишь под непосредственным впечатлением от известия о чьей-то смерти;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

14. Степень, в какой я пытаюсь произвести благоприятное впечатление на других людей, выражается в том, что я:

а) строю на этот счет определенные планы и посвящаю этому много времени;

б) редко заранее планирую делать это, но если представляется возможность, пытаюсь произвести хорошее впечатление;

в) посвящаю этому мало времени;

г) не люблю эту тенденцию в других и никогда не делаю этого сам;

д) очень глубоко и долго страдаю, если оказывается, что обо мне сложилось неблагоприятное впечатление среди уважаемых мною людей;

е) испытываю приятное чувство, если оказывается, что обо мне сложилось благоприятное впечатление;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

15. Сталкиваясь с необычной проблемой в личных делах, я:

а) никогда не колеблюсь сразу же обратиться за помощью к кому-либо, кто знает об этом больше, чем я;

б) если есть возможность, сразу же прошу кого-либо из друзей помочь мне;

в) очень редко беспокою кого-либо из друзей просьбой помочь мне;

г) никогда не обращаюсь за помощью к посторонним;

д) прилагаю все усилия для ее решения, прежде чем обращусь к кому-либо за помощью;

е) после некоторых колебаний обращаюсь к друзьям за помощью;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

16. Мое отношение к родственникам и друзьям таково, что я:

а) ценю тех из них, которые являются для меня близкими по своим духовным интересам;

б) ценю тех из них, которые стимулируют меня в интеллектуальном отношении;

в) мне требуется больше друзей и родственников, чем я имею в настоящее время;

г) то количество друзей и родственников, которое я сейчас имею, мне достаточно;

д) они не являются необходимым для моего счастья;

е) ценю тех из них, которые, как и я, интересуются в основном материальными вещами

ж) не могу ответить на этот вопрос.

17. Когда какой-либо член моей семьи несправедливо, как мне кажется, критикует меня или просто придирается ко мне, моей обычной реакцией является:

а) негодовать, но ничего не говорить;

б) поддерживать мир в семье, соглашаясь с критиком и улещивая его;

в) ничего не говорить, но попытаться позже свести счеты;

г) пытаться понять, почему меня критикуют, и, проявляя выдержку достойно защитить себя;

д) не принимать услышанное близко к сердцу, так как со временем все образуется;

е) рассердившись, вступить в спор;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

18. Способ, каким я реагирую на религию, состоит в том, что я:

- а) не нуждаюсь ни в какой религии: но, думаю, что для большинства людей она необходима;
- б) читаю и провожу наблюдения в связи с разными религиями и в результате со временем решу для себя этот вопрос;
- в) занимаюсь изобретением собственной религии, которая, как я надеюсь, со временем будет меня удовлетворять;
- г) имею религию, которая меня удовлетворяет;
- д) считаю религию моих родителей наиболее подходящей для меня;
- е) принимаю религию моих родителей, хотя она меня и не удовлетворяет;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

19. Степень, в какой я читаю и изучаю информацию о социально-политических и экономических изменениях в других странах, выражается в том, что я:

- а) совершенно не интересуюсь этой информацией;
- б) слишком занят решением собственных проблем, чтобы много думать о проблемах, существующих в других частях мира;
- в) делаю это в очень редких случаях и по случайным поводам;
- г) проявляю к ней интерес в минимальной степени;
- д) делаю это с удовольствием, но без каких-либо конкретных выводов для своей страны;
- е) стремлюсь изучать условия в других частях мира, чтобы сопоставлять с ними положение в собственной стране и мечтать о его улучшении;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

20. Будучи вынужденным к публичному выступлению, я нахожу, что:

- а) это чрезвычайно трудно и вызывает у меня смущение и заикание;
- б) это трудно, но я могу владеть собой без заметных признаков смущения;
- в) это чрезвычайно трудно, но поскольку под вопросом мое самоуважение, не стараюсь уклониться;
- г) обычно я могу говорить без особых усилий;
- д) я часто испытываю удовольствие, высказываясь публично;
- е) это трудно, поскольку я не испытываю уверенности в благожелательности аудитории;
- ж) не могу ответить на этот вопрос.

21. Степень, в какой я читаю и изучаю информацию о социально-политических и экономических изменениях в родной стране, выражается в том, что я:

- а) читаю много относящегося к этой теме, так как меня глубоко волнуют события, происходящие в нашем обществе;
- б) читаю такую информацию только тогда, когда больше нечего читать или когда я это должен делать;
- в) читаю такую информацию сравнительно регулярно;
- г) считаю это занятие бессмысленным, так как простой человек все равно ни на что повлиять не может;

д) читаю такую информацию только для того, чтобы при случае быть в состоянии принять участие в ее обсуждении;

е) глубоко равнодушен ко всему, что выходит за пределы моих личных дел;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

22. Моя реакция на положительную публикацию в прессе моего имени или имени кого-либо из моих родных и близких состоит в том, что я:

а) испытываю сильное удовольствие и часто с гордостью показываю соответствующее место своим друзьям и знакомым;

б) внутренне испытываю приятное чувство, но стойко удерживаюсь от каких-либо его выражений;

в) при виде своего имени в печати не испытываю радостного волнения, так как понимаю ничтожность этого события;

г) в первый момент испытываю приятное чувство, но тут же забываю об этом событии;

д) испытываю приятное чувство, хотя и считаю, что это проявление душевного тщеславия;

е) в течение некоторого времени испытываю приятное чувство, о котором могу сдержанно рассказать ближним и друзьям;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

23. Мое отношение к предзнаменованиям, приметам, предчувствиям и т.п. состоит в том, что:

а) в своем жизненном опыте я убедился: что они почти всегда указывают на успех или неудачу в какой-либо деятельности;

б) они обычно предвещают успех или неудачу в какой-либо деятельности;

в) я не могу решить, является ли это случайностью или же они действительно предвещают определенные события;

г) я не верю, что они предвещают что-либо для кого-либо и поэтому не запоминаю их;

д) я понимаю, что они ложны, но ловлю себя на внимании к ним;

е) борясь с их влиянием на меня, действую им наперекор;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

24. Степень моей активности в классе характеризуется одним из следующих вариантов:

а) всегда стремлюсь играть ведущую роль в дискуссиях;

б) иногда втягиваюсь в дискуссию, не будучи достаточно компетентным в обсуждаемом вопросе;

в) не принимаю участия в дискуссиях, если не уверен в истинности и ценности того, о чем собираюсь сказать;

г) никогда не принимаю участия в дискуссии, так как, не верю в их полезность;

д) принимаю участие, если нужно поддержать дискуссию, но не руководить ею;

е) всегда принимаю участие в дискуссиях, хотя и не стремлюсь к лидерству;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

25. Степень, в какой я обращаюсь к прорицателям, заключается в том, что они:

а) могут быть полезны, только когда сталкиваешься с серьезной проблемой и не знаешь, какое принять решение;

б) иногда можно обратиться к ним – когда знаешь, что друзья тоже собираются это сделать (ради развлечения);

в) заслуживают того, чтобы консультироваться у них при каждой возможности;

г) никогда не следует их посещать, потому что они жулики;

д) обладают удивительной интуицией, позволяющей им иногда правильно предсказать судьбу человека;

е) неплохие психологи;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

26. Степень, в какой я иду на финансовый риск, заключается в том, что я:

а) часто иду на значительный риск, так как если выигрываю, я выигрываю много;

б) иду на серьезный риск только тогда, когда баланс явно в мою пользу;

в) не допускаю серьезного риска и в случае проигрыша не поддаюсь никакому азарту;

г) использую небольшие шансы, так как при этих условиях в случае проигрыша могу продолжать свои попытки;

д) не полагаюсь ни на какие случаи, предпочитаю иметь стопроцентную гарантию;

е) не могу жить без постоянного риска;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

27. Мое отношение к миру в целом состоит в том, что:

а) он преисполнен злом и я не жду от него ничего радостного;

б) он имеет много соблазнов, так что трудно кому-либо остаться безгрешным, но все равно стремиться к этому надо;

в) мир представляет собой интересную панораму, я стремлюсь использовать свои силы для его усовершенствования;

г) мир может быть хорошим, если жизнь людей будет исполнена достоинства и подлинной доброты, нужно посвящать этому все силы;

д) я живу только раз, поэтому намерен наслаждаться жизнью, а не мечтать о благе всего человечества;

е) я являюсь частью мира, хорош он или плох, поэтому принимаю его таким, какой он есть;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

28. Учитывая, что каждый хочет иметь много денег для удовлетворения своих потребностей, я так же хочу больше денег для того, чтобы:

а) жить, не в чем не отказывая, иметь лучший дом, лучший автомобиль,

много красивой и модной одежды и т.п.

б) осуществить свои жизненные планы, такие, как усовершенствование своего бизнеса или профессиональных способностей, получение высококачественного образования и т.п.;

в) иметь возможность покупать лотерейные билеты, жетоны для игровых автоматов и т.п.;

г) иметь возможность помогать родственникам и близким людям, которые нуждаются;

д) застраховать свою жизнь;

е) чтобы у меня была возможность делать то, что захочу;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

29. При чтении ежедневных газет мое отношение к материалам, касающимся моей будущей профессии, заключается в том, что:

а) всегда внимательно прочитываю такие материалы;

б) читаю только те материалы, которые мне интересны;

в) очень редко читаю что-либо о своей профессии, мне хватает того, что имею на работе;

г) редко читаю материалы о своей профессии;

д) не читаю такие материалы, ибо они мне скучны;

е) ненавижу такие материалы, так как не люблю свою профессию;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

30. Как бы вы поступили, если бы начальство настойчиво стало предлагать вам пост, для занятия которого у вас, как вы сами понимаете, нет достаточных данных, но который вам очень хотелось бы занять:

а) решительно отказались бы, ссылаясь на неадекватность (несоответствие) вашей кандидатуры;

б) согласились бы из опасения вызвать своим отказом недовольство;

в) согласились бы, но только с условием, что будет предоставлен длительный испытательный срок, за время которого вы приложите максимальные усилия для восполнения имеющихся пробелов;

г) сразу согласились бы, действуя по принципу “не святые горшки лепят!”;

д) согласились бы после некоторых колебаний, исходя из того, что люди, занимающие подобные посты, нисколько не лучше вас;

е) согласились бы, но только временно исполняющим обязанности, чтобы как-то помочь делу;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

31. В доме отдыха вы жили в одном номере с человеком, с которым у вас оказалось много общего. Расставаясь, обменялись номерами телефонов. Какова вероятность того, что в дальнейшем вы первым попытаетесь возобновить контакты:

а) 100 %;

б) 80 %;

в) 60 %;

г) 40 %;

д) 20 %;

е) 0 %;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

32. Если бы у вас была для этого неограниченная возможность, то как часто вы встречались бы для сокровенных бесед со своими близкими друзьями, интересуясь их проблемами, намерениями:

а) ежедневно;

б) примерно 3 раза в неделю;

в) примерно 2 раза в неделю;

г) 1 раз в неделю;

д) 1 раз в 2 недели;

е) 1 раз в месяц;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

33. М. (вариант для мужчин). Как бы вы повели себя в ситуации безответной любви при наличии счастливого соперника, в достоинствах которого вы, однако, сильно сомневаетесь:

а) предоставили бы эту пару самому себе и постарались как можно скорее погасить свое чувство, ища замену среди других девушек;

б) приложили бы все силы для дискредитации конкурента в глазах вашей избранницы;

в) сохраняли бы и не скрывали свое чувство, но, держась с достоинством никак его не навязывали бы;

г) согласились бы с ролью преданного друга, которому ваша избранница жалуется на то, что ей не отвечают взаимностью (делали бы это в надежде на ее прозрение);

д) постарались бы стать для этой пары преданным другом, чтобы иметь возможность чаще встречаться с предметом своей любви;

е) молча и бессильно страдали бы от горя в своем отвержении;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

33. Ж. (вариант для женщин). Как бы вы повели себя в ситуации безответной любви при наличии счастливой соперницы, в достоинствах которой вы, однако, сильно сомневаетесь:

а) предоставили бы эту пару самой себе и постарались как можно скорее погасить свое чувство, переключив себя на общение с другими людьми;

б) приложили бы все силы для дискредитации конкурентки в глазах вашего избранника;

в) сохраняли бы свое чувство, но, держась с достоинством никак его не навязывали;

г) молча и бессильно страдали бы от горя в своем отвержении;

д) приняли бы все меры к тому, чтобы исключить возможность даже случайных встреч с предметом вашей безответной любви;

е) сохранияли бы свое чувство, но, держась с достоинством, в то же время старались бы обратить внимание своего избранника на имеющиеся у вас внутренние и внешние достоинства;

ж) не могу ответить на этот вопрос.

Оброблення та аналіз результатів

Оцінкою особистісної зрілості служить алгебраїчна сума балів, набрана за усіма питаннями тесту. (Отже ця оцінка може перебувати у межах від +99 до -99 балів). Бали виставляють відповідно ключа, який поданий нижче.

На основі теоретичних міркувань та деяких даних емпіричного характеру встановлені такі рівневі оцінки особистісної зрілості:

(+99) – (+75) – дуже високий рівень;

(+74) – (+50) – високий;

(+49) – (+25) – задовільний;

менше (+25) – незадовільний.

Аналогічним чином визначаються оцінки за окремими шкалами тесту.

1. Мотивація досягнень. Питання: 2, 7, 8, 9, 11, 12, 15, 26, 27, 29, 30.

(+33) – (+24) – дуже високий рівень;

(+23) – (+15) – високий;

(+14) – (+7) – задовільний;

менше (+7) – незадовільний.

Ключі для виставлення

1. (a) -3 (б) -2 (в) -1 (г) +3 (д) +2 (е) +1 (ж) 0	2. (a) +3 (б) -1 (в) -3 (г) +1 (д) -2 (е) +2 (ж) 0	3. (a) -3 (б) +2 (в) -2 (г) +3 (д) +1 (е) -1 (ж) 0	4. (a) -2 (б) +2 (в) -1 (г) +3 (д) -3 (е) +1 (ж) 0	5. (a) +2 (б) +1 (в) -2 (г) +3 (д) -3 (е) -1 (ж) 0	6. (a) +1 (б) +2 (в) -3 (г) -1 (д) -2 (е) +3 (ж) 0	7. (a) +3 (б) +2 (в) +1 (г) -2 (д) -3 (е) -1 (ж) 0	8. (a) +3 (б) +2 (в) -1 (г) +1 (д) -2 (е) -3 (ж) 0	9. (a) -1 (б) +3 (в) +1 (г) +2 (д) -2 (е) -3 (ж) 0	10. (a) +2 (б) +3 (в) -2 (г) -1 (д) +1 (е) -3 (ж) 0
11. (a) +1 (б) +3 (в) -2 (г) -3 (д) -1 (е) +2 (ж) 0	12. (a) +1 (б) -2 (в) -1 (г) +3 (д) +2 (е) -3 (ж) 0	13. (a) -3 (б) -1 (в) +2 (г) +3 (д) -2 (е) +1 (ж) 0	14. (a) -2 (б) +1 (в) +2 (г) +3 (д) -3 (е) -1 (ж) 0	15. (a) -3 (б) -2 (в) +1 (г) +2 (д) +3 (е) -1 (ж) 0	16. (a) +3 (б) +2 (в) +1 (г) -1 (д) -3 (е) -2 (ж) 0	17. (a) -1 (б) -2 (в) -3 (г) +3 (д) +2 (е) +1 (ж) 0	18. (a) -1 (б) +1 (в) +2 (г) +3 (д) -2 (е) -3 (ж) 0	19. (a) -3 (б) -2 (в) -1 (г) +1 (д) +2 (е) +3 (ж) 0	20. (a) +3 (б) -1 (в) -2 (г) +2 (д) +3 (е) +1 (ж) 0
21. (a) +3 (б) +1 (в) +2 (г) -2 (д) -1 (е) -3 (ж) 0	22. (a) -3 (б) +2 (в) -2 (г) -1 (д) +1 (е) +3 (ж) 0	23. (a) -3 (б) -2 (в) -1 (г) +3 (д) +1 (е) +2 (ж) 0	24. (a) -3 (б) -2 (в) +3 (г) -1 (д) +2 (е) +1 (ж) 0	25. (a) -2 (б) -1 (в) -3 (г) +3 (д) +2 (е) +1 (ж) 0	26. (a) -2 (б) -1 (в) +3 (г) +2 (д) +1 (е) -3 (ж) 0	27. (a) -2 (б) +1 (в) +2 (г) +3 (д) -3 (е) -1 (ж) 0	28. (a) -3 (б) +2 (в) -1 (г) +3 (д) +1 (е) -2 (ж) 0	29. (a) +3 (б) +2 (в) -1 (г) +1 (д) -2 (е) -3 (ж) 0	30. (a) +1 (б) -1 (в) +3 (г) -3 (д) -2 (е) +2 (ж) 0

31.	32.	33м.	33ж	
(а) +3	(а) +3	(а) +1	(а) –2	
(б) +2	(б) +2	(б) –3	(б) –3	
(в) +1	(в) +1	(в) +3	(в) +2	
(г) –1	(г) –1	(г) +2	(г) –1	
(д) –2	(д) –2	(д) –1	(д) +1	
(е) –3	(е) –3	(е) –2	(е) +3	
(ж) 0	(ж) 0	(ж) 0	(ж) 0	

2. Ставлення до свого “Я” (“Я” – концепція). Питання: 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 30.

(+54) – (+42) – дуже високий рівень;

(+41) – (+30) – високий;

(+29) – (+20) – задовільний;

менше (+20) – незадовільний.

3. Почуття громадянського обов’язку. Питання: 9, 16, 19, 21, 24, 28.

(+18) – (+12) – дуже високий рівень;

(+11) – (+7) – високий;

(+6) – (+4) – задовільний;

менше (+4) – незадовільний.

4. Життєва установка. Питання: 3, 4, 9, 11, 12, 13, 17, 18, 20, 26, 27, 28.

(+36) – (+27) – дуже високий рівень;

(+26) – (+19) – високий;

(+18) – (+11) – задовільний;

менше (+11) – незадовільний.

5. Здатність до психологічної близькості з іншою людиною. Питання: 4, 5, 15, 16, 31, 32, 33м або 33ж.

(+21) – (+15) – дуже високий рівень;

(+14) – (+10) – високий;

(+9) – (+7) – задовільний;

менше (+7) – незадовільний.

Загальна характеристика шкал

1. *Мотивація досягнень*. Під цим терміном мається на увазі загальна спрямованість діяльності індивіда на значущі життєві цілі, прагнення до максимально повної самореалізації, самостійність, ініціативність, прагнення до лідерства, до досягнення високих результатів.

2. *Ставлення до свого “Я” (“Я” – концепція)*. Ця шкала оцінює особистість людини за такими характеристиками зрілості, як упевненість в своїх можливостях, задоволеність своїми здібностями, темпераментом і характером, своїми знаннями, вміннями та навичками. Водночас цей аспект передбачає такий істотний параметр поведінки, як адекватна самооцінка, висока вимогливість до себе, відсутність самовдоволення, скромність, повага до інших людей. Всі ці якості несумісні з так званим комплексом неповноцінності,

нерідко проявляється в неусвідомленому прагненні підбадьорити себе похвалами, бравадою, саморекламою й т.д.

3. *Почуття громадянського обов'язку.* З цим поняттям пов'язані такі якості, як патріотизм, інтерес до явищ суспільно-політичного життя, почуття професійної відповідальності, потреба у спілкуванні, колективізм.

4. *Життєва установка.* У цей досить умовний термін вкладають такі узагальнені якості, як розуміння відносності всього суцього, переважання інтелекту над почуттям, емоційну врівноваженість, розсудливість (на противагу імпульсивності).

5. *Здатність до психологічної близькості з іншою людиною.* В це поняття включені такі особистісні якості, як доброзичливість до людей, емпатія (здатність до відчуження й співпереживання), вміння слухати, потреба у духовній близькості з іншими людьми.

Опитувальник “Особистісні чинники прийняття рішень” (ОЧР-25)

Опитувальник надається мовою оригіналу.

Інструкція. Вам пропонується ряд висказувань. Якщо висказування в основному характеризує вас, то в бланку “Протокол” ви ставите “+1”, якщо воно характеризує вас тільки наполовину – “0”, якщо воно вам не відповідає – “-1”.

Текст опросника:

1. При підготовці до контрольної роботи (екзамену, зачету і т.п.) я намагаюсь отримати всю інформацію, всі необхідні знання.

2. При вирішенні проблеми я обдумую і оцінюю всі можливі варіанти, навіть якщо деякі з них нереальні або неприємні.

3. Самі дії, а не роздуми допомагають мені досягти бажаних результатів.

4. В ситуаціях, що вимагають рішення, я завжди буваю так захоплений або розчарований справою, що вибір мене не турбує.

5. Я можу стверджувати або заперечувати тільки те, про що точно знаю.

6. Я обережний у своїх планах і діях.

7. Я неохотно ставлю на карту щось, віддаю перевагу діяти впевнено.

8. Я завжди турбуюсь про ретельність і точність у своїх планах і діях.

9. Я робок.

10. Я приймаю рішення не на авось, а тільки після основних роздумів.

11. Я дію згідно девізу: “Не знаю броду, не суйся в воду”.

12. Я віддаю перевагу неодноразово обдумувати рішення, щоб не допустити помилок.

13. Я охотно і сміливо йду на великий ризик.

14. Тільки усвідомивши всю правильність свого рішення, я приймаю рішення.

15. Я высказываю свое мнение, даже если большинство других людей занимают противоположную позицию.
16. На работу, которая кажется мне неинтересной, я решаюсь даже тогда, когда мне неясно, справлюсь ли я с ней.
17. Я легко заговариваю и с незнакомыми людьми, с которыми хотел бы вступить в разговор.
18. Я охотно заменил бы своего начальника, чтобы показать, чего я могу добиться, даже рискуя наделать ошибок.
19. Я не принимаю решения, пока не обдумаю всех его последствий.
20. Меня тяготила бы ситуация самостоятельного ведения переговоров.
21. Даже если я знаю, что мои шансы невелики, я все равно попытаю счастья.
22. В ситуации неопределенности выбора я все же склонен заключить сделку.
23. Мне не доставляет труда принимать самостоятельные решения.
24. Я доверяюсь партнеру только в том случае, если имею о нем достаточно полную информацию.
25. К успеху в делах меня приводит скорее неутомимость попыток, чем скрупулезность расчетов.

Оброблення та аналіз результатів:

До шкали “Раціональність” відносять такі пункти опитувальника: 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 19, 24.

За кожну позитивну відповідь нараховується один бал, підраховується набрана сума балів (максимум очок – 12). Чим ближче набраний респондентом бал до максимуму, тим більше виражена в нього “Раціональність”.

До шкали “Готовність до ризику” відносяться пункти: 3, 4, 7 (із зворотним значенням, тобто зі знаком “мінус”), 13, 15, 16, 17, 18, 20 (з зворотним значенням), 21, 22, 23, 25. За кожну позитивну відповідь нараховується один бал, підраховується набрана сума балів (максимум очок – 13). Чим ближче набраний респондентом бал до максимуму, тим більше виражена в нього “Готовність до ризику”.

Опитувальник “Ситуативне дослідження страху” (“Ситуативний”)

О. Ф. Чернавського

Інструкція й текст опитувальника надано мовою адаптації на пострадянському просторі.

Інструкція: “Выразите свое согласие-несогласие в протоколе со следующими утверждениями по 7-бальной шкале:

- 7 – безусловно да, полностью согласен;
- 6 – да, в основном согласен;
- 5 – возможно да, согласен частично;
- 4 – нечто среднее;
- 3 – возможно нет, частично не согласен;
- 2 – нет, в основном не согласен;
- 1 – безусловно нет, полностью не согласен.

Ваши ответы не будут расцениваться как хорошие или плохие. Не думайте долго над ответами (не более 2–3 с). Достоверные ответы те, которые первые пришли в голову. Прибегайте к нейтральным ответам в 4 балла, не чаще одного раза на 5 утверждений. На всю работу отводится не более 30 минут.

Спасибо за добросовестно проделанную работу!”

№	Вопрос	Оценка
1	2	3
1	Порой мне снятся такие страшные сны, что я просыпаюсь, долго не могу прийти в себя и с облегчением успокаиваюсь, когда осознаю, что это было не наяву	
2	От испуга у меня может появляться “комочек в горле” (я не могу говорить как обычно)	
3	Я до сих пор помню о боли перенесенной в детстве	
4	Я боюсь радиоактивности (зараженной местности, пищи и т.п.)	
5	Пусть “смелость города берет”, но лучше без меня	
6	Меня начинает одолевает страх, когда меня вызывает начальник	
7	Зачастую ко мне возвращаются страхи и переживания, имевшее место в моей жизни	
8	Пережитый страх подтвердил мое безволие, я не смог ему активно противодействовать	
9	Пережитый страх позволил мне более спокойно относиться к просмотру триллеров и ужасов	
10	У меня часто бывает беспокойное чувство, что мне чего-то хочется, но я не знаю чего	
11	У меня бывают надуманные страхи даже тогда, когда мне ничто не угрожает	
12	При испуге у меня могут “глаза вылезти из орбит”	
13	Участь в школе, я шел на обман, чтобы меня не наказывали физически (за проступки, учебу и т.п.)	
14	Я боюсь быть укушенным каким-нибудь пауком или энцефалитным клещом	
15	Хотя и считается, что “риск – благородное дело”, я не люблю рисковать (мне страшно)	
16	Я боюсь выступать перед большим количеством людей с речью на собрании, совещании, учебе	
17	Страх пережитого не покидает меня долго, не дает мне спокойно уснуть	
18	Пережив страх, я перестал радоваться	
19	Страх научил меня более рациональному расходу денег	
20	Иногда я чувствую себя то счастливым, то печальным без какой-либо причины	
21	Когда по телевидению сообщают или показывают страшные кадры разбившихся самолетов, я начинаю думать: а если бы там оказался я...	
22	От испуга у меня могут начать трястись “поджилки”	
23	Для достижения своих интересов я могу прибегнуть к силе, даже если сам пострадаю физически	
24	Я боюсь землетрясений и других природных катаклизмов	
25	Мне было бы страшно заняться экстремальными видами спорта (скалолазанием и т.п.)	
26	Боязнь, что я провалюсь, опозорюсь перед своими коллегами, лишает меня уверенности при выполнении дел	
27	Порой даже незначительный повод заставляет меня на долгое время чувствовать себя неуверенно, бояться	
28	Пережитый страх сделал меня менее искренним в общении с окружающими	

Продовження опитувальника

1	2	3
29	Страх перед опасностями путешествий убедил меня в преимуществе и большей безопасности воздушных сообщений	
30	Я часто терял сон из-за своих тревог	
31	Случалось, что я сам себя так накручивал, что мне становилось страшно за свое будущее	
32	Испуг может так сковать меня, что я не смогу двинуться с места	
33	Мне бывает больно от собственной черствости и эгоизма	
34	Я боюсь задохнуться (во сне, от угарного газа и т.п.)	
35	Я бы никогда не согласился служить в войсках спецназа, ОМОНа и т.п.	
36	Мне страшно браться за ответственные производственные дела	
37	Я не трус, но постоянно чего-нибудь опасаясь	
38	Пережитый страх сделал меня озлобленным	
39	Страх убедил меня, что "вещие" сны не сбываются	
40	Я чувствую себя неловко в какой-либо иной одежде, помимо повседневной	
41	Даже слухи о страхе, пережитом человеком, с которым я не встречался раньше, начинают страшить меня	
42	При испуге меня может пробить холодный пот	
43	Лучше бы меня ударили, чем сказали про меня такое (слово ранит сильнее физического влияния)	
44	Я боюсь электричества	
45	Я никогда не пойду на опасное дело ради сильных ощущений (подъема адреналина)	
46	Я не берусь за серьезные дела, т.к. боюсь подвести окружающих	
47	Страх перед лечением зубов сохранился у меня с детства	
48	Пережив страх, я стал недоверчивым и подозрительным	
49	Пережитый страх позволил мне скептически относиться к прогнозам гороскопа	
50	Меня беспокоят мои нервы	
51	Возможно, я очень чувствительная натура, т.к. страхи окружающих переношу на себя	
52	От испуга у меня может застлать глаза (я буду видеть все как в тумане)	
53	Лучше бы я испытал боль физическую, чем постоянно испытывать боль моральную	
54	Я боюсь отравиться несъедобными грибами	
55	Я боюсь быть раздавленным толпой во время неожиданно возникающей паники	
56	Мне боязно что-либо делать в присутствии окружающих, у меня все начинает валиться из рук	
57	Я боюсь некоторых предметов и вещей, которые считаю опасными	
58	Пережив страх, я стал более злым и жестоким	
59	Страх утонуть заставил меня научиться плавать	
60	Иногда я говорю первое, что придет в голову	
61	Я очень боюсь подцепить какую-нибудь заразу, болезнь и, когда начинаю думать о возможном заражении, начинаю чувствовать себя еще хуже	
62	При испуге я могу побледнеть (моя кровь отливает от головы)	
63	Порой я испытываю боль за свою не сложившуюся судьбу	
64	Я боюсь всякой грязи, болот, топей и т.п.	
65	Я бы побоялся находиться в зоне вооруженных и межнациональных конфликтов	

Продовження опитувальника

1	2	3
66	Меня страшит работа с неожиданными препятствиями и трудностями	
67	Меня постоянно преследует страх, что любимые мной люди покинут меня	
68	Пережитый страх сделал меня робким	
69	Страх заболеть указал мне на вред излишней стерильности	
70	Я часто чувствую себя неловко в обществе людей выше меня по положению	
71	Я предвижу опасность как в поговорке: “Хороший нос – кулак за три дня чует”	
72	После пережитой неудачи в каком-либо деле я боюсь взяться за его продолжение или за выполнение нового, аналогичного неудавшемуся	
73	Я боюсь боли или возможного наказания	
74	Я боюсь находиться дома один в темной комнате	
75	Мне страшно, что я порой не вписываюсь в нравственные нормы	
76	Мне страшно смотреть на убийства и сцены насилия в кино	
77	Моя пугливость объясняется тем, что я родился не под тем знаком зодиака	
78	Пережитый страх заставил меня бояться незнакомых людей	
79	Страх сделал меня более уверенным в разрешении конфликтных ситуаций	
80	Мне приходилось говорить о том, в чем я плохо разбираюсь	
81	Я могу предвидеть опасность по признакам, уже имевшим место	
82	В состоянии тревоги и испуга я порой совершаю такое, о чем впоследствии жалею	
83	Мне больно осознавать, что я стал причиной конфликта	
84	Меня пугает неожиданно раздавшийся телефонный звонок, громкий шум	
85	Мне становится страшно от осознания того, что для собственного благополучия я могу солгать	
86	Мне страшно, когда социальная ситуация выходит из-под контроля (кризисы, противостояние властей и т.п.)	
87	В том, что я испытываю страх, виновата моя наследственность	
88	Страх, пережитый при разрешении конфликтной ситуации, заставил меня поступать по принципу: “моя хата с краю, ничего не знаю”	
89	Страх смерти заставил меня более реалистично относиться к жизни — “семи смертям не бывать, а одной не миновать”	
90	Я попытался бы избежать уплаты налога с дополнительного заработка, если бы был уверен, что меня никогда не смогут уличить в этом	
91	Я чувствую опасную черту в отношениях, за которую не следует переступать	
92	Страх лишает меня уверенности	
93	Неосторожно брошенное слово ранит меня, причиняет душевную боль	
94	Мне страшно, когда мне ставят внутривенный укол, капельницу	
95	Мне страшно, что меня засасывает повседневность и я забываю о морали	
96	Мне становится не по себе, когда я думаю о том, что социальная справедливость восторжествует слишком поздно (нормальная зарплата, пенсия и т.п.)	
97	Я всего боюсь из-за того, что таким меня воспитали родители	
98	Пережив страх, я начал думать, что людьми руководят низменные чувства, которые они тщательно скрывают	
99	Страх повысил мою ответственность к выполняемой работе	
100	Я не всегда говорю правду	
101	Я чувствую по развитию ситуации вероятность ее опасного разрешения	

Продовження опитувальника

1	2	3
102	Регулятором моего поведения является страх наказания	
103	Мне бывает больно, что я совершаю ошибки в общении, порой “спотыкаюсь на ровном месте”	
104	Я боюсь вида крови, мне становится дурно	
105	Меня страшит, что мой образ жизни далек от требований норм морали	
106	Меня страшат изменения в моей личной жизни	
107	Я боюсь открыто проявлять свою радость, т.к. этим могу нажить себе завистников	
108	Пережитый страх разрушил мою веру в торжество справедливости	
109	Страх заставил быть более внимательным к родным и близким, другим людям	
110	Несправедливость, допущенная по отношению ко мне, надолго выбивает меня из колеи	
111	Я предвижу трудные и опасные пути и обхожу их заранее	
112	Я боюсь быть обманутым, поэтому никому не доверяю	
113	Мне больно, когда мои родные и близкие терпят неудачу	
114	При необходимости планового лечения (не экстренной медицинской помощи), я стал бы оттягивать ее до последнего момента (лечение зубов, удаление гланд, полипов в носу и т.п.)	
115	Мне страшно, что у меня, как кажется, отсутствует нравственность в моих поступках, сознании	
116	Я боюсь социальной изоляции и одиночества	
117	Мой страх начертан и предопределен моей судьбой	
118	Пережив страх, я перестал быть великодушным и терпимым к окружающим	
119	Страхи социальные дали мне понять, что меня окружают такие же, как я сам, люди, со своими достоинствами и недостатками	
120	В игре мне приятнее выигрывать, чем проигрывать	
121	Когда я начинаю переступать за грань дозволенного, у меня срабатывает внутренний тормоз	
122	Мне бывает страшно, когда меня начинают пристально рассматривать или следить за мной	
123	Мне становится больно, когда за выполненную работу меня начинают отчитывать	
124	Я не пью водопроводной воды без ее дополнительной очистки	
125	Мне страшно, что мои жизненные ценности являются надуманными	
126	Я боюсь изменений в жизни, необходимости менять свои планы	
127	Мой страх развился из-за постоянного просмотра телепередач и фильмов на криминальные темы	
128	Пережив страх, я стал недоверчивым и подозрительным даже к людям, которых, как мне казалось, я хорошо знаю	
129	Страх научил меня ориентироваться в житейских ситуациях и распознавать сомнительные социальные блага	
130	Не все, кого я знаю, мне нравятся	
131	Просчитав все варианты, я могу сказать, где меня ждет неприятность	
132	У меня больше оснований опасаться чего-либо по сравнению с другими людьми	
133	Когда я оглядываюсь назад, мне становится больно за те ошибки, которые я совершил в жизни	
134	Смерть моих знакомых надолго выбивает меня из колеи	
135	Мне страшно, что я безмерно далек от идеалов произведений культуры и искусства	

Кінець опитувальника

1	2	3
136	Мне страшно от того, что человека, несмотря на все его устремления, в конечном итоге ожидает небытие (смерть)	
137	Страх перед возможными неудачами возник у меня из-за неверных действий моих начальников	
138	После пережитого страха я могу проявить безразличие в тех ситуациях, где бы я раньше не остался безучастным	
139	Страх научил меня взаимопомощи и взаимоподдержке при работе в коллективе	
140	Иногда я могу немного посплетничать	

Оброблення та інтерпретація результатів тестування

Оброблення результатів відбувається шляхом підрахунку сумарних показників:

- 1) переддія страху – відповіді на 1–6 питань;
- 2) проявлення страху – відповіді на 7–12 питань;
- 3) сензитивність страху – значення показників 19 та 20;
- 4) астенична післядія страху – на питання 15 та 16;
- 5) стенична післядія страху – питання 17 та 18;
- 6) інтегральний показник страху – сума значення показників 13, 21 та 22.

Ключ для підрахунку балів за основними видами страху

Страх																	
Переддія страху (схильність до переживання страху)						Післядія страху (ставлення до пережитої емоції страху)						Проявлення страху					
Фантазії	Фізіологія	Біль фізичний	Прогноз	Самооцінка	Біль соціальний	Природний страх	Екстремальний страх	Страх діяльності	Побутовий страх	Моральний страх	Страх життєдіяльності	Тривалість	Особистісно-астеничний	Особистісно-стеничний	Екстернальність	Соціально-астеничний	Соціально-стеничний
1	2	3	71	72	72	4	5	6	74	75	76	7	8	9	77	78	79
11	12	13	81	82	82	14	14	16	84	85	86	17	18	19	87	88	89
21	22	23	91	92	92	24	24	26	94	95	96	27	28	29	97	98	99
31	32	33	101	102	102	34	34	36	104	105	106	37	38	39	107	108	109
41	42	43	111	112	112	44	44	46	114	115	116	47	48	49	117	118	119
51	52	53	121	122	122	54	54	56	124	125	126	57	58	59	127	128	129
61	62	63	131	132	132	64	64	66	134	135	136	67	68	69	137	138	139

Змістовна, якісна характеристика параметрів наведена в розділі 2 п. 2.1.

Таблиця В.2 – Показники здатності до самоврядування у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи					Значущість розбіжностей					
	курсанти	офісери	в/сл. за контрактом	в/сл. стр. служби		t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Аналіз протиріч	3,13±0,80	4,27±1,13	4,40±1,10	3,89±1,25		8,17***	9,41***	5,53***	1,21	3,59***	5,09***
Прогнозування	2,91±1,18	4,15±1,33	4,31±1,20	3,79±1,28		6,36***	7,46***	4,66***	1,34	3,10***	4,96***
Цілепокладання	2,87±1,21	4,15±1,37	4,39±1,22	3,79±1,43		6,40***	7,88***	4,68***	1,92	2,90**	5,29***
Планування	2,64±1,05	3,79±1,41	4,07±1,30	3,53±1,28		6,34***	8,23***	5,21***	2,19*	2,13*	4,86***
Критерій оцінки якості	3,11±1,03	3,89±1,13	4,11±1,25	3,41±1,32		4,67***	5,92***	1,82	1,91	4,38***	6,30***
Приймання рішень	3,00±1,14	4,69±1,40	5,00±1,19	4,05±1,43		8,79***	10,96***	5,61***	2,51*	5,07***	8,54***
Самоконтроль	3,45±1,49	4,28±1,34	4,23±1,19	3,64±1,52		3,52***	3,41***	0,81	0,41	5,00***	5,10***
Корекція	2,96±1,30	3,76±1,28	4,05±1,29	3,54±1,29		3,84***	5,30***	2,86**	2,42*	1,88	4,61***
Загальна здатність самоврядування	24,06±2,47	33,00±7,32	34,55±6,53	29,63±6,64		14,40***	19,23***	10,49***	2,40*	5,29***	8,73***

Примітка. *p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

Таблиця В.3 - Показники стилів саморегуляції у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи					Значущість розбіжностей					
	курсанти	офісери	в/сл. за контрактом	в/сл. стр. служби		t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Планування	5,62±1,50	6,16±1,94	6,28±1,92	6,19±1,76		2,11*	2,65**	2,38*	0,67	0,20	0,54
Моделювання	5,45±1,59	6,77±1,74	7,06±1,59	5,91±1,97		5,08***	6,39***	1,81	1,83	5,14***	7,49***
Програмування	5,19±1,78	5,97±1,79	6,27±1,67	5,85±1,67		2,70**	3,86***	2,39*	1,87	0,73	2,92**
Оцінювання результатів	5,11±1,56	6,01±1,55	6,33±1,48	5,40±1,91		3,60***	4,95***	1,15	2,20*	3,98***	6,38***
Гнучкість	5,51±1,88	6,35±1,79	6,94±1,69	6,49±1,76		2,79**	4,86***	3,37***	3,60***	0,90	2,99**
Самостійність	5,77±1,76	4,77±1,91	4,33±2,05	5,23±1,89		3,47***	5,00***	1,90	2,37*	2,72**	5,32***
Загальний рівень	27,85±4,92	31,28±5,70	32,26±5,05	30,07±5,93		4,19***	5,62***	2,78**	1,94	2,30*	4,66***

Примітка. *p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

Таблиця В.4 – Показники особливостей міжособистісного спілкування у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи					Значущість розбіжностей					
	курсанти (1 група)	офітери (2 група)	в/сл. за контрактом (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)		t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Владний- лідруючий	11,55±1,99	9,51±3,25	10,31±3,19	9,46±3,02		5,59***	3,53***	6,17***	2,66**	0,17	3,18**
Незалежний- домінуючий	9,19±1,41	7,68±2,08	7,21±2,11	7,91±2,53		6,03***	8,11***	5,04***	2,41*	1,14	3,55***
Прямолінійний- агресивний	9,62±1,31	7,78±1,89	7,56±2,03	8,00±2,47		7,95***	8,93***	6,76***	1,16	1,14	2,25*
Недовірливий- скептичний	8,87±1,35	4,40±2,77	3,54±2,77	5,42±3,53		16,33***	20,34***	12,11***	3,30**	3,65***	6,97***
Покірно- сором'язливий	8,89±1,32	6,20±2,52	5,70±2,66	7,32±2,90		10,37***	12,54***	6,10***	2,10*	4,62***	6,84***
Залежний- слухняний	9,15±1,63	6,36±2,77	6,55±2,67	7,35±2,72		9,13***	8,95***	6,30***	0,72	3,96***	3,46***
Стигматуючий- конвенціональний	9,02±2,08	8,33±2,06	8,58±2,22	9,02±2,43		2,05*	1,33	0,00	1,21	3,41***	2,23*
Відповідально- великодушний	10,62±1,93	8,48±2,54	8,73±2,43	9,02±2,62		6,44***	5,89***	4,99***	1,07	2,29*	1,32
Домінування- підпорядкування	3,91±3,27	7,05±5,88	8,57±5,82	5,01±6,45		5,02***	7,75***	1,81	2,77**	3,68***	6,78***
Дружелюбність- агресивність	0,60±2,70	2,49±5,06	4,12±5,12	3,12±5,60		3,60***	6,93***	4,93***	3,43***	1,33	2,17*

Примітка. *p≤0,1; **p≤0,05; ***p≤0,01

Таблиця В.5 – Показники толерантності ставлення у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи					Значущість розбіжностей					
	курсанти (1 група)	офіцери (2 група)	в/сл. за контрактом (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)		t _{1,2}	t _{1,3}	t _{1,4}	t _{2,3}	t _{2,4}	t _{3,4}
A	16,21±2,33	18,16±3,95	18,58±4,12	18,30±4,17		4,47***	5,55***	4,99***	1,12	0,38	0,79
B	29,04±3,94	32,46±6,62	33,95±6,32	31,98±6,84		4,65***	7,03***	4,19***	2,47*	0,79	3,51***
C	35,64±5,99	40,06±8,10	41,73±7,27	39,39±8,77		4,26***	6,17***	3,70***	2,32*	0,88	3,40***
D	16,32±3,03	16,45±4,03	17,19±4,28	17,61±4,16		0,25	1,67	2,57*	1,91	3,16**	1,18
E	23,47±3,16	23,50±5,76	24,53±6,34	24,64±5,63		0,06	1,74	2,07	1,82	2,20*	0,21
F	24,30±3,76	26,08±5,51	27,22±6,12	26,58±5,86		2,67**	4,37***	3,53***	2,11*	0,98	1,24
G	8,00±1,64	8,68±2,29	8,53±2,50	8,92±2,78		2,37*	1,86	3,16**	0,67	1,04	1,70
H	17,74±2,58	17,10±4,47	18,54±4,68	18,19±4,34		1,32	1,67	0,98	3,39***	2,73**	0,91
I	12,87±2,35	14,16±3,61	14,77±3,45	14,40±3,75		3,05**	4,69***	3,77***	1,85	0,73	1,19
Zb	117,49±13,98	125,40±22,11	130,59±21,14	127,56±22,40		3,11**	5,39***	4,15***	2,56*	1,07	1,63

Примітки:

1. *p≤0,1; **p≤0,05; ***p≤0,01

2. А - консерватизм, В - авторитарна підпорядкованість, С - авторитарна агресія, D - анти-інтрацешія, Е - суверенність і стереотипія, F - «комплекс влади», G - деструктивність і цинізм, H - проєктивність, I - перебільшене занепокоєння сексуальним життям, Zb - загальний показник схильності до антидемократичної ідеології.

Таблиця В.6 – Показники особистісної зрілості у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи				в/сл. стр. служби (4 група)	Значущість розбіжностей				
	курсанти (1 група)	офіцери (2 група)	в/сл. за контрактом (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)		t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄
Мотивація досягнень	7,04±6,17	13,52±7,57	14,08±8,03	8,98±9,25	6,23***	6,83***	1,84	0,77	6,05***	6,91***
Ставлення до свого «Я»	4,17±10,37	16,72±12,76	18,22±11,75	9,29±14,34	7,18***	8,35***	2,96**	1,30	6,11***	7,99***
Почуття громад. обов'язку	-0,55±3,97	6,48±5,69	6,17±5,03	3,24±5,29	10,04***	10,19***	5,77***	0,61	6,48***	6,63***
Життєва установка	3,49±6,00	13,30±9,07	14,04±9,06	7,55±9,88	9,12***	10,10***	3,86***	0,86	6,76***	8,01***
Здатність до псих. близькості	3,96±5,03	6,31±5,40	6,35±4,95	4,88±4,94	2,86**	3,00**	1,16	0,07	3,05**	3,47***
Рівень особис. зрілості	3,70±12,12	30,96±18,95	32,96±17,69	19,02±19,38	12,40***	14,02***	7,30***	1,17	6,89***	8,78***

Примітка. *p≤0,1; **p≤0,05; ***p≤0,01

Таблиця В.7 – Показники особистісних чинників прийняття рішення у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи				в/сл. стр. служби (4 група)	Значущість розбіжностей				
	курсанти (1 група)	офіцери (2 група)	в/сл. за контрактом (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)		t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄
Рациональність	7,34±1,94	6,94±3,07	7,43±3,07	6,45±2,83	1,14	0,25	2,71**	1,71	1,81	3,84***
Готовність до ризику	5,17±1,59	4,87±2,33	4,51±2,27	5,11±2,35	1,06	2,42*	0,23	1,68	1,11	3,01**

Примітка. *p≤0,1; **p≤0,05; ***p≤0,01

Таблиця В.8 – Показники вольових якостей у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи				Значущість розбіжностей					
	курсанти (1 група)	офітери (2 група)	в/сл. за контрактом (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Відповідальність	3,00±1,76	1,78±1,24	1,68±1,17	2,32±1,45	4,51***	4,95**	2,53*	0,89	4,46***	5,68***
Ініціативність	4,94±1,69	4,64±1,89	4,78±1,77	4,92±1,67	1,07	0,58	0,05	0,83	1,76	0,98
Рішучість	4,57±1,47	4,30±1,77	4,33±1,59	4,91±1,74	1,09	1,05	1,41	0,14	3,82***	4,10***
Самостійність	4,91±1,72	4,04±1,53	4,26±1,55	4,43±1,51	3,23**	2,45*	1,82	1,52	2,86**	1,33
Витримка	3,47±1,18	2,74±1,45	2,69±1,29	3,39±1,45	3,67***	4,11***	0,41	0,38	4,97***	5,98***
Наполегливість	3,72±1,54	3,13±1,83	2,86±1,68	3,64±1,74	2,29*	3,47***	0,35	1,65	3,11**	5,29***
Енергійність	2,81±1,47	1,80±1,27	1,67±1,17	2,54±1,54	4,38***	5,05***	1,15	1,14	5,94***	7,54***
Уважність	3,89±1,64	2,60±1,45	2,39±1,31	3,16±1,50	4,98***	5,91***	2,86**	1,59	4,23***	6,38***
Цілеспрямованість	2,87±1,50	1,80±1,29	1,69±1,16	2,33±1,48	4,54***	5,12***	2,29*	0,93	4,30***	5,68***
Загальний рівень	3,00±1,34	1,95±1,28	1,77±1,10	2,61±1,43	4,92***	5,96***	1,82	1,61	5,48***	7,81***

Примітка. *p≤0,1; **p≤0,05; ***p≤0,01

Таблиця В.9 – Показники особистісних особливостей у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи				Значущість розбіжностей					
	курсанти (1 група)	офітери (2 група)	в/сл. за контрактом (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
MD	7,89±2,42	8,46±2,38	8,83±2,69	8,02±2,30	1,46	2,39*	0,35	1,55	2,06*	3,72***
A	7,32±2,07	7,98±2,00	8,07±1,96	7,68±2,13	2,00*	2,30*	1,10	0,46	1,63	2,22*
B	4,11±1,46	4,44±1,40	4,24±1,44	3,63±1,43	1,42	0,58	2,08*	1,50	6,33***	4,96***
C	7,77±2,18	8,89±1,84	9,06±1,80	8,08±1,97	3,27**	3,83***	0,93	1,02	4,70***	6,08***
E	6,91±2,16	6,06±2,01	6,38±1,87	6,38±2,13	2,48*	1,60	1,58	1,74	1,71	0,02
F	5,45±2,25	5,37±1,98	5,35±1,83	5,72±1,96	0,21	0,27	0,78	0,10	1,94	2,24*
G	7,72±2,02	7,98±1,86	8,19±1,91	7,76±1,94	0,79	1,48	0,10	1,23	1,28	2,65**

Продовження таблиці В.9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
H	7,23±1,82	7,70±1,96	7,79±1,71	7,49±1,97	1,56	1,95	0,88	0,53	1,19	1,93
I	4,77±1,88	5,37±2,01	4,98±1,88	5,02±1,76	1,96*	0,73	0,88	2,10*	1,98*	0,25
L	5,74±2,10	4,71±2,23	4,59±1,83	5,19±1,93	3,00**	3,52***	1,71	0,62	2,47*	3,67***
M	5,38±1,80	5,14±2,21	4,95±2,10	5,31±1,81	0,79	1,48	0,26	0,96	0,90	2,13*
N	5,28±2,02	5,41±2,03	5,42±1,92	4,96±1,89	0,41	0,44	1,02	0,04	2,55*	2,82**
O	5,45±2,13	5,16±2,19	4,98±2,24	5,34±2,38	0,82	1,37	0,30	0,88	0,88	1,83
Q1	6,70±1,67	6,08±2,46	5,69±2,07	5,95±2,20	2,10*	3,66***	2,74**	1,82	0,62	1,40
Q2	5,15±2,01	4,90±1,96	4,69±1,82	5,30±1,88	0,79	1,45	0,49	1,14	2,33*	3,84***
Q3	6,00±1,81	6,82±1,75	6,64±1,56	6,66±1,80	2,83**	2,27*	2,31*	1,17	1,01	0,13
Q4	5,00±1,50	4,89±2,02	4,53±1,94	4,90±2,00	0,44	1,88	0,39	1,94	0,10	2,23*

Примітки:

1. * $p \leq 0,1$; ** $p \leq 0,05$; *** $p \leq 0,01$

2. MD – «низька – висока самооцінка», А – «замкнутість – товариськість», В – «низький – високий інтелект», С – «емоційна нестабільність – емоційна стабільність», Е – «підпорядкованість – домігантність», F – «стриманість – експресивність», G – «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки», H – «боязкість – сміливість», I – «жорсткість – чутливість», L – «довірливість – підозрілість», M – «практичність – мрійливість», N – «прямолинійність – дипломатичність», O – «спокій – тривожність», Q₁ – «консерватизм – радикалізм», Q₂ – «конформізм – нонконформізм», Q₃ – «низький самоконтроль – високий самоконтроль», Q₄ – «розслабленість – напруженість»

Таблиця В.10 – Показники ставлення до страхів у військовослужбовців НГУ (в умовних одиницях)

Шкали	Групи					Значущість розбіжностей				
	курсанти (1 група)	офіцери (2 група)	в/сл. за контр. (3 група)	в/сл. стр. служби (4 група)	т ₁₋₂	т ₁₋₃	т ₁₋₄	т ₂₋₃	т ₂₋₄	т ₃₋₄
Фантазія	3,56±0,59	2,23±1,13	2,00±0,98	2,64±1,21	11,52***	14,88***	8,36***	2,33*	3,88***	6,84***
Прогноз	3,78±0,66	3,99±1,17	3,84±1,26	3,59±1,17	1,65	0,44	1,61	1,36	3,78***	2,36*
Фізіологія	3,78±0,48	2,30±1,14	2,10±1,03	2,56±1,29	14,03***	17,52***	11,75***	1,87	2,46*	4,61***
Самооцінка	3,94±0,47	2,55±1,12	2,38±1,07	2,74±1,20	13,36***	16,16***	12,20***	1,66	1,79	3,67***
Біль фізичний	3,79±0,68	2,72±1,03	2,82±1,00	3,06±1,14	8,79***	8,27***	6,14***	1,07	3,43***	2,56*
Біль соціальний	3,65±0,55	3,39±1,12	3,42±1,09	3,24±1,25	2,36*	2,24*	3,77***	0,26	1,37	1,73
Природний страх	3,69±0,51	2,98±1,10	3,01±1,25	3,05±1,24	6,67***	6,29***	6,13***	0,25	0,69	0,42
Побутовий страх	3,57±0,52	2,51±1,04	2,24±0,93	2,67±1,13	10,22***	13,94***	8,93***	2,92**	1,71	4,94***
Екстремальний страх	4,21±0,77	3,05±1,05	2,93±1,08	3,10±1,20	8,67***	9,74***	8,31***	1,19	0,58	1,81
Моральний страх	3,55±0,62	2,21±1,09	2,12±1,01	2,50±1,24	11,40***	12,97***	9,12***	0,90	2,73**	3,89***
Страх діяльності	3,80±0,62	2,48±1,15	2,31±1,06	2,86±1,25	10,99***	13,29***	8,04***	1,61	3,59***	5,62***
Страх життєдільн.	3,76±0,58	2,79±1,08	2,58±1,02	2,73±1,16	8,67***	11,14***	9,57***	2,07*	0,60	1,52
Тривалість	3,74±0,67	2,49±1,10	2,37±1,00	2,86±1,17	10,03***	11,83***	7,40***	1,30	3,53***	5,30***
Екстернальність	3,61±0,72	2,05±1,11	1,89±1,00	2,28±1,22	12,03***	14,02***	10,47***	1,52	2,25*	4,06***
Особистісно-астеніч.	3,70±0,68	1,99±1,14	1,82±1,05	2,41±1,21	13,54***	15,81***	10,54***	1,62	4,04***	6,14***
Соціально-астеніч.	3,56±0,50	2,39±1,44	2,05±1,01	2,47±1,21	9,51***	15,58***	10,71***	2,88**	0,68	4,44***
Особистісно-ст еніч.	3,88±0,45	2,60±1,19	2,38±1,16	2,77±1,14	12,13***	15,20***	11,83***	1,96*	1,63	3,93***
Соціально-стенічний	3,83±0,56	3,48±1,50	3,18±1,32	3,27±1,37	2,60**	5,58***	4,83***	2,31*	1,61	0,83
Переддія страху	4,25±0,69	2,64±1,08	2,57±1,12	2,93±1,19	12,83***	13,70***	10,81***	0,68	2,80**	3,60***
Прояв страху	3,71±0,69	2,32±1,10	2,08±1,07	2,71±1,17	11,07***	13,50***	8,21***	2,34*	3,87***	6,60***
Сензитивність страху	3,45±0,87	2,48±1,45	2,19±1,43	2,88±1,64	6,02***	8,12***	3,57***	2,14*	2,92**	5,26***
Астенічна післядія страху	4,35±1,14	3,21±1,46	3,02±1,43	3,37±1,52	5,87***	7,04***	5,23***	1,40	1,15	2,72**
Стенічна післядія страху	3,54±0,92	1,96±1,26	1,74±1,13	2,46±1,58	9,91***	11,87***	6,66***	1,94	3,93***	6,15***
Інтернальний показник страху	3,42±0,69	2,48±1,28	2,29±1,16	2,65±1,40	7,04***	9,08***	5,94***	1,62	1,42	3,26**

Примітка. *p≤0,1; **p≤0,05; ***p≤0,01

Наукове видання

Колесніченко Олександр Сергійович
Юр'єва Наталія Вікторівна
Мацегора Яніна Володимирівна та ін.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО РИЗИКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Монографія

Редактор *С. І. Мартиненко*
Відповідальний за випуск *О. С. Колесніченко*
Коректор *Г. М. Підлозна*
Комп'ютерне макетування *А. О. Теплова*

Формат паперу 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,9. Тираж 35 прим. Зам. № .
Видавець і виготовлювач Національна академія Національної гвардії України.
Пл. захистників України, 3, м. Харків, 61001.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 4794 від 24.11.2014 р.